

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАБІЙ АНАСТАСІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 346.3

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОДНОСТОРОННЯ ЗМІНА ТА РОЗІРВАННЯ
ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ**

12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А. О. Бабій

Науковий керівник – Винокурова Людмила Федорівна, кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Бабій А. О. Одностороння зміна та розірвання господарських договорів.
– Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2017.

Дисертаційну роботу присвячено актуальним проблемам правового регулювання та практичним аспектам реалізації права на односторонню зміну (розірвання) господарського договору.

У роботі встановлено, що господарська комерційна діяльність об'єктивно пов'язана із певними ризиками, а тому суб'єкти господарювання змушені оперативно реагувати на зміну обставин та шукати оптимальні шляхи вирішення питань, які виникають у цьому зв'язку, з тим аби уникнути втрат і досягти бажаного результату.

Наголошено, що одностороння зміна та розірвання господарських договорів саме і є одним із таких раціональних рішень, оскільки дає змогу стороні договору оперативно вийти із договірних відносин, які втратили для неї інтерес внаслідок порушення договору недобросовісним контрагентом або зміни обставин, на які сторона не розраховувала при укладенні такого договору. На відміну від цього способу судова процедура зміни та розірвання господарського договору може затягнутися на тривалий час, упродовж якого заінтересована у зміні (розірванні) договору сторона перебуватиме у невизначеності стосовно перспектив збереження договору та буде змушена виконувати договір до моменту набрання судовим рішенням законної сили.

З'ясування сутнісних ознак односторонньої зміни (розірвання) господарського договору крізь призму законодавчого регулювання та доктринальних підходів до її розуміння дало змогу запропонувати дефініцію цього юридичного факту та визначити його місце серед інших способів припинення господарських зобов'язань.

У роботі з'ясовано, що найчастіше підставою для надання одній зі сторін господарського договору можливості односторонньо змінити або розірвати договір є порушення такого договору другою стороною. У цьому разі односторонній зміні та розірванню властиві усі ознаки оперативно-господарських санкцій, метою застосування яких є зниження економічних втрат потерпілої сторони, спричинених порушенням договору.

Водночас встановлено, що в окремих випадках наділення правом на односторонню зміну (розірвання) господарського договору пов'язане законом або договором з іншими обставинами, не спричиненими порушенням договору. Як визначено у роботі, у цьому разі односторонню зміну та розірвання слід розглядати як засіб охорони законного інтересу суб'єкта господарювання.

Особливу увагу приділено способу і формі вираження волі управненої на зміну (розірвання) господарського договору сторони. Зокрема, отримало підтвердження положення, згідно з яким одностороння відмова від господарського зобов'язання (договору) повинна реалізовуватися у тій самій формі, що і договір, який змінюється (розривається). Визначено, що господарський договір є зміненим (розірваним) із моменту одержання контрагентом повідомлення про односторонню відмову від нього або одностороннє внесення змін до нього.

У роботі висвітлено проблеми реалізації права на односторонню зміну (розірвання) господарських договорів та сформульовано пропозиції стосовно їх вирішення, виходячи із міжнародного досвіду правового регулювання таких питань.

Досліджено правові наслідки реалізації права на односторонню зміну (розірвання) господарських договорів: як наслідки, пов'язані із результатом впливу односторонньої відмови на структуру договору, так і майнові наслідки.

У роботі визначено, що одностороннє розірвання господарського договору полягає у повній відмові від договору, внаслідок чого припиняються усі зобов'язання, передбачені договором.

Натомість одностороння зміна господарського договору полягає у частковій відмові від договору, або у зміні умов зобов'язання, що включає у нього положення, які не охоплюються початковим змістом договору.

У роботі доведено, що одностороння зміна та розірвання господарського договору не виключають вимоги щодо відшкодування збитків, які у цьому випадку виконують відновлювальну, компенсаційну функцію.

Встановлено, коли що підставою для односторонньої зміни або розірвання господарського договору є порушення зобов'язання, збитки слід розглядати як господарсько-правову санкцію, яка застосовується незалежно від того, встановлена вона договором або законом, що регулює відповідні господарські відносини. Для застосування цієї санкції необхідна наявність усіх елементів складу господарського правопорушення.

Натомість збитки, завдані зміною (розірванням) господарського договору, не пов'язаною із його порушенням, відшкодовуються лише за наявності спеціальної вказівки у законі або у договорі. Під збитками у цьому разі запропоновано розуміти не форму відповідальності, а саме компенсаційну міру, спрямовану на відновлення майнового стану контрагента.

Також визначено, що заборона повернення виконаного за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору хоча і є одним із засобів захисту сторін договірних відносин, водночас у низці випадків не дозволяє справедливо урегулювати майнові наслідки односторонньої зміни та розірвання договору. Наприклад коли одна із сторін договору здійснила свою частину виконання, однак не одержала зустрічного задоволення; або ж виконала своє зобов'язання повністю, а боржник – лише частково.

Аналіз досвіду вирішення таких питань у актах міжнародної уніфікації, дозволив запропонувати доповнити ГК положенням, згідно із яким «сторони не вправі вимагати повернення того, що було виконано ними за зобов'язаннями до моменту зміни або розірвання договору, за винятком випадків, коли одна зі сторін, отримавши від другої сторони виконання зобов'язання за договором, не виконала свого зобов'язання або виконала його неналежним чином, а також в інших випадках, передбачених законом або договором».

Внесено пропозиції щодо удосконалення правового регулювання чинним Господарським кодексом України односторонньої зміни та розірвання господарського договору.

Ключові слова: право на односторонню зміну (розірвання) господарського договору, одностороння відмова від господарського договору, процедура односторонньої зміни (розірвання) договору, захід оперативного впливу, секундарне право, порушення договору, прострочення договору, передбачуване порушення договору, наслідки односторонньої зміни (розірвання) договору, вплив на структуру договору, відшкодування збитків, повернення виконаного за договором.

ANNOTATION

Babii A. O. Unilateral amending and termination of commercial contract. – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of Sciences (Law) on the specialty 12.00.04 – Economic Law; Economic Procedural Law. – Kyiv National T. Shevchenko University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2017.

The thesis is devoted to topical problems of legal regulation and practical aspects of implementation of unilateral amending (termination) commercial contract right.

Analysis of national legislation and special scholarly papers has made it possible to understand that avoidance is the process through which a contract party, by notice to the other side, amends or terminates the contractual obligations of the parties.

The unilateral amending (termination) value for commercial relations has been established. That is economic activity is objectively related to certain risks and business entities are forced to respond promptly to changing circumstances and look for optimal ways of solving issues that arise in this regard, in order to avoid losses and achieve the desired result.

It is emphasized that unilateral amending (termination) of commercial contract is one of such rational decisions, as it allows the party to withdraw from contractual relations promptly in case of violation of the contract by an unscrupulous counterpart or change of circumstances which the party did not expect. In contrast, the court procedure for amending and termination of a commercial contract may be delayed for a long time, during which the party will be in uncertainty about the prospects of preserving the contract and have to execute the contract until judgment entry into legal force.

Identification of the essential unilateral amending (termination) features through the prism of doctrinal approaches to its understanding allowed to propose a definition of this legal fact, determine its place among other ways of economic obligations termination and nature of contract unilateral amending (termination) right.

Special attention is paid to mechanism of unilateral repudiation implementing, in particular form and contents of avoidance declaration, specific means of its transmission and transmission risks. The author focuses on the fact that unilateral repudiation have to be implemented in the same form as a contract.

It has been determined that the party entitled to declare the contract avoided must, therefore, always inform the other party that it exercises its right of avoidance. Otherwise, it would often be uncertain for the parties and difficult to

recognize at which date the contract was terminated. Notice of avoidance must be communicated to the other party by appropriate means of communication.

Grounds for realization of unilateral amending (termination) right have been analyzed. It has been found out that breach of contract is the most common reason for contract avoiding. It must, however, be emphasized that contract avoidance is normally the most extreme measure a party may take in response to a breach of contract.

The review of contract unilateral repudiation in such international private law sources as CISG Convention, UNIDROIT Principles and Principles of European Contract law allowed to compare it with legal regulation of similar issues in Ukrainian commercial law and to highlight gaps in the latter.

Due to its extreme nature, the CISG (similarly the UNIDROIT Principles or the PECL) reserves avoidance to special cases, namely to fundamental breaches (non-performances) of the contract. Mere breach of contract does not itself permit avoidance of the contract, unless otherwise agreed in the contract. This restriction, however, can be bypassed in case of failure to perform certain basic obligations (delivery or payment) even without establishing that the failure constitutes a fundamental breach by use of a special mechanism – the so-called *Nachfrist* period – where the breach has continued throughout that period.

Special remedy which allows the innocent party to avoid the contract when it is clear that the other party will not perform at all or will commit a fundamental breach has been researched into. Briefly, anticipatory breach denotes situations where: 1) objective facts indicate, prior to the performance date, that one of the parties will not or will not be able to perform the contract at the date due; or 2) a party has declared that he will not perform a substantial part or all of his obligations within the time for performance. The party intending to declare the contract avoided must, if time permits, give reasonable notice to the other party in order to permit him to provide adequate assurance of his performance. What constitutes an adequate assurance will depend upon the circumstances, including the standing and integrity of the debtor, its previous conduct in relation to the

contract and the nature of the event that creates uncertainty as to its ability and willingness to perform.

The effects of avoidance have been established, in particular:

- unilateral amending (termination) doesn't effect the contract as an agreement, but effects the obligations of the contract;
- where the contract has been avoided, both parties are released from any future performance of their obligations;
- avoidance of commercial contract does not release parties from their obligations to pay damages which they may claim: as for losses caused by breach of contract, and losses caused by the contract amending (termination).

It has been established, that avoidance leaves a claim for damages untouched. Such a claim can, therefore, be combined with a declaration of avoidance. Other remedies which presuppose that the contract is still in force - like a claim for performance or price reduction - are, however, irreconcilable with avoidance and do not survive the termination of the contract.

The author focuses on the fact that general rule of «impossibility of restitution of that which has already been delivered» does not allow to resolve fairly the property consequences of contract alteration (termination). Thus, for parties that have wholly or partially performed their contractual obligations, introduction of right to claim restitution from the other side of whatever the party has «supplied or paid under the contract» has been proposed.

Amendments to Economic code of Ukraine concerning improvement of legal regulation of unilateral of commercial contract amending and termination have been proposed.

Keywords: right to unilateral amending (avoidance) of commercial contract, unilateral repudiation of commercial contract, procedure for unilateral amending (avoidance) of commercial contract, retaliatory measure, breach of contract, delay of contract, anticipatory breach of contract, effects of unilateral amending (avoidance), impact on contract structure, damages, restitution.

Список публікацій за темою дисертації

Статті, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Грабовська А. О. Особливості правового регулювання односторонньої відмови від господарського зобов'язання (договору) та односторонньої зміни його умов // Вісник Верховного Суду України. № 1 (173). 2015. С. 32–28.

2. Бабій А. О. Одностороння відмова від правочинів (договорів) боржника у судовій процедурі санації // Підприємництво, господарство і право. № 6 (2016). С. 50–54.

3. Бабій А. О. Одностороння відмова від виконання зобов'язання при передбачуваних порушеннях зобов'язання (договору) // Юридичний журнал «Право України». № 12. 2015. С. 117–122. ISSN 2307-1222 (міжнародна наукометрична база – «Index Copernicus») – *Опубліковано в науковому фаховому виданні України, що входить до міжнародної науко метричної бази.*

4. Бабій А. О. Додатковий строк для виконання зобов'язання (Nachfrist) як передумова одностороннього розірвання договору // Науковий журнал «Молодий вчений». № 7 (34) липень 2016. С. 222–226. ISSN 2307-1222 (міжнародна наукометрична база – «Index Copernicus») – *Опубліковано в науковому фаховому виданні України, що входить до міжнародної науко метричної бази.*

5. Бабій А. О. Одностороння відмова від господарського зобов'язання (договору), не пов'язана із порушенням його умов // Національний юридичний журнал: теорія і практика. № 4 (14). 2015. С. 72–76.

6. Бабій А. О. Вплив односторонньої зміни та розірвання господарського договору на договірне зобов'язання // Науково-теоретичний журнал «Європейський політико-правовий дискурс». Т. 3. Вип. 5. 2016. С. 117–122.

Статті, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Грабовська А. О. Одностороння відмова від господарського зобов'язання (договору) як односторонній правочин // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Юридична наука та практика у третьому тисячолітті», м. Кошице (Словацька Республіка), 27–28 лютого 2015 р. Кошице: Університет П. Шафарика, 2015. С. 76–78.

2. Бабій А. О. Форма односторонньої відмови від нотаріально посвідченого договору // «Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 14–15 серпня 2015 р. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2015. С. 49–51.

3. Бабій А. О. Окремі аспекти відшкодування збитків, заподіяних односторонньою зміною та розірванням господарського договору // Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 9–10 вересня 2016 р. Одеса: «Причорноморська фундація права», 2016. С. 71–73.

4. Бабій А. О. Одностороння відмова від виконання господарського зобов'язання як оперативно-господарська санкція: особливості правового регулювання // Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 8–9 квітня 2016 р. Київ: Центр правових наукових досліджень, 2016. С. 60–62.

5. Бабій А. О. Місце одностороннього розірвання серед інших способів припинення господарських зобов'язань // Юридичні науки: проблеми та перспективи: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 24–25 червня 2016 р. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2016. С. 34–37.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ ТА ТЕРМІНІВ.....	4
ВСТУП.....	5

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА НА ОДНОСТОРОННЮ ЗМІНУ ТА РОЗІРВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ	18
1.1 Право на односторонню зміну та розірвання господарського договору: законодавче регулювання та порядок здійснення.....	18
1.2 Місце односторонньої зміни та розірвання господарського договору серед інших способів зміни та припинення договірних зобов'язань.....	43
1.3 Правова природа права на односторонню зміну та розірвання господарського договору.....	61
Висновки до розділу І.....	69

РОЗДІЛ П. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ОДНОСТОРОННЮ ЗМІНУ ТА РОЗІРВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ	72
2.1 Значення односторонньої зміни та розірвання господарського договору для комерційного обороту.....	72
2.2 Одностороння зміна та розірвання господарського договору у зв'язку із порушенням його умов однією із сторін.....	78
2.2.1 Одностороння зміна та розірвання господарського договору у зв'язку із простроченням виконання зобов'язань	96
2.2.2 Одностороння зміна та розірвання господарського договору при передбачуваних порушеннях його умов.....	107
2.3 Одностороння зміна та розірвання господарського договору, не пов'язана із порушенням його умов.....	115
Висновки до розділу П.....	131

РОЗДІЛ ІІІ. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ОДНОСТОРОННЬОЇ ЗМІНИ ТА РОЗІРВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ	134
3.1. Вплив односторонньої зміни та розірвання господарського договору на договірне зобов'язання.....	134
3.2. Відшкодування збитків, завданих односторонньою зміною або розірванням господарського договору.....	152
3.3. Повернення виконаного за господарським договором до моменту його односторонньої зміни або розірвання.....	170
Висновки до розділу ІІІ.....	186
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	192
ДОДАТОК А	217
ДОДАТОК Б	219

ПЕРЕЛІК УМОВНИК ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ ТА ТЕРМІНІВ:

ГК України – Господарський кодекс України

ЦК України – Цивільний кодекс України

ГПК України – Господарсько-процесуальний кодекс України

КТМ України – Кодекс торговельного мореплавства України

Віденська Конвенція 1980 р. - Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р.

Принципи УНІДРУА - Принципи міжнародних комерційних договорів

Принципи ЄКП - Принципи європейського контрактного права

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Запорукою розвитку економіки будь-якої країни в умовах ринкових відносин є, по-перше, стабільність економічного обороту, яка значною мірою залежить від юридичної захищеності господарських зобов'язань, і по-друге, можливість учасників таких зобов'язань своєчасно змінювати або припиняти їх, якщо економічний ефект у цьому разі буде більшим, ніж від збереження *status-quo*. З огляду на викладене осмислення досвіду розвитку договірних правовідносин у цілому і вирішення питань, пов'язаних зі зміною та розірванням договору, зокрема, набувають особливо важливого значення.

Господарське законодавство передбачає, що господарський договір може бути змінений або розірваний: за згодою сторін, за рішенням суду, а також в односторонньому порядку, якщо таке право передбачено законом або договором.

Зміна або розірвання договору за згодою сторін передбачає наявність волевиявлення обох сторін договору, а тому за своєю суттю є угодою (договором), яка відображає один із основних принципів договірного права – принцип свободи договору. Порядок реалізації зміни та розірвання господарського договору за згодою сторін регламентований ст. 188 ГК України і визначає можливість сторін узгодити умови, за яких зміна або припинення договірних правовідносин стануть прийнятними для кожної із них. Саме тому такий спосіб менш за все потребує правового регулювання.

Натомість зміна та розірвання господарських договорів в односторонньому порядку є винятком із загального правила *pacta sunt servanda* («договори повинні виконуватися») і можливі лише у випадках, передбачених законом або договором.

Слід зауважити, що у розвинутих країнах ринкової економіки принцип «договори повинні виконуватись» хоча і не заперечується, але давно не є абсолютним, і навпаки, доктрина та практика визнають важливість і

необхідність надання сторонам договору достатньо широких можливостей щодо його зміни (розірвання). Як зазначається в юридичній літературі, на сьогодні слід говорити не про принцип незмінності договорів, а про принцип стабільності договірних відносин [184, с. 41], і з цим варто цілком погодитися, адже сучасна ринкова економіка передбачає досить високий ступінь динамічності економічного обороту та мобільності його учасників, а тому саме у відносинах між юридичними особами зміна і розірвання договорів виступають у деяких випадках не як винятковий та небажаний, а як абсолютно закономірний спосіб зміни і припинення договірних правовідносин.

Необхідність законодавчого закріплення односторонньої зміни та розірвання господарських договорів як винятків із загального правила може бути зумовлена захистом інтересів добросовісного учасника договірних правовідносин у разі їх порушення другою стороною, прагненням запобігти економічним втратам, які можуть виникнути в однієї із сторін зобов'язання через подальше збереження зобов'язальних правовідносин, а також іншими обставинами, за яких дострокова зміна або припинення зобов'язання на вимогу однієї зі сторін буде більш пріоритетним, ніж збереження зобов'язання у незмінному виді.

І хоча, як свідчить практика, одностороння зміна та розірвання господарських договорів наразі є досить поширеним явищем у комерційних правовідносинах сторін, разом із тим реалізація цих дій значно ускладнюється через відсутність як теоретичної розробки відповідних питань, так і достатнього законодавчого регулювання.

Зокрема, на сьогодні на доктринальному рівні немає єдиного розуміння сутності односторонньої зміни (розірвання) договору. Так, в одних випадках односторонню відмову від договору розглядають як один із способів його розірвання [25, с. 433-434; 131], в інших пропонують розмежовувати поняття «розірвання договору» та «одностороння відмова від нього» [199, с. 215], у третіх зазначають, що відмова від договору і його розірвання співвідносяться

як причина та наслідок [119, с. 170], або взагалі вказують, що розірвання договору може відбуватися лише за рішенням суду [200, с. 88].

Почасти судовий порядок зміни і розірвання договору також іменують одностороннім [13, с. 31]. Отже, вбачається, що доктрина та юридична практика потребують з'ясування сутності односторонньої зміни і розірвання договору, а також виявлення правової природи цього явища.

Варто зазначити, що реалізація права на односторонню зміну (розірвання) договору завжди призводить до зміни чи припинення прав і обов'язків другої сторони договору, а тому вимагає сприйняття останньою. Однак законодавець, застосувавши у ст. 188 ГК України до односторонньої зміни та розірвання господарського договору застереження «якщо інше не передбачено законом або договором», лише акцентував винятковий характер цього способу зміни або припинення договірних правовідносин, не встановивши форми та порядку застосування такого способу, що, безумовно, є недоліком зазначеної статті (законодавчою прогалиною).

Слід зауважити, що при односторонній зміні (розірванні) господарського договору важливими є не тільки мобільність зміни (припинення) правовідносин, але і повна компенсація понесених економічних втрат, а також захист інтересів потерпілої від таких дій сторони. З огляду на це визначення наслідків односторонньої зміни (розірвання) господарського договору, як тих, що є результатом впливу односторонньої відмови на структуру договірного зобов'язання, так і майнових наслідків, має неабияке значення.

Актуальність проблеми дослідження зумовлена також недостатністю законодавчого регулювання зміни та розірвання господарського договору в односторонньому порядку, що потребує розробки пропозицій з удосконалення законодавства.

На рівні дисертацій і монографій, присвячених цій проблематиці, можна виокремити декілька груп досліджень. До першої слід віднести дослідження, в яких висвітлено припинення договору та договірних

зобов'язань, а саме праці О. І. Міхно «Припинення договору за цивільним законодавством України» (2007 р.) та А. М. Блащука «Припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України» (2006 р.). До другої – дисертації, присвячені розірванню договорів – Н. М. Процьків «Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України» (2003 р.) і А. Л. Святошнюк «Інститут розірвання порушеного договору у цивільному праві України та країн Європейського Союзу (порівняльно-правовий аналіз)» (2015 р.). І нарешті, у 2015 р. Г. О. Уразовою було захищено дисертацію «Категорія відмови в цивільному праві України». Незважаючи на такий масив наукових досліджень, розробку питань правового регулювання односторонньої зміни та розірвання договорів не можна вважати завершеною, більше того, проблеми такого роду зміни (розірвання) господарських договорів предметом дисертаційних і монографічних досліджень не були.

З огляду на викладене, комплексне дослідження односторонньої зміни та розірвання господарського договору є актуальним і об'єктивно необхідним для розвитку збалансованого, справедливого та ефективного режиму регулювання договірних відносин, що і зумовило обрання теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в межах державних бюджетних науково-дослідних тем «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний та практичний аспекти» (№ 11 БФ 042-01; номер державної реєстрації 0111U008337) і «Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС» (№ 16 БФ 042-01), які досліджуються на кафедрі господарського права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета і завдання дисертаційного дослідження. Дослідження спрямовано на досягнення двох цілей. Перша полягає у з'ясуванні сутності односторонньої зміни (розірвання) господарського договору та її

відмежуванні від інших способів зміни і припинення господарських зобов'язань. Другою ціллю, яка має практичне значення, є комплексний аналіз норм господарського та цивільного законодавства, якими регулюється одностороння зміна або розірвання господарського договору, виявлення законодавчих прогалин (протиріч), розробка пропозицій та рекомендацій щодо удосконалення правового регулювання відносин у цій сфері.

Для досягнення мети дослідження було визначено такі основні **завдання**:

– з'ясувати сутність і місце зміни та розірвання господарського договору серед інших способів зміни та припинення господарських зобов'язань;

– обґрунтувати відмінність односторонньої зміни і розірвання господарського договору від інших способів зміни (розірвання) господарського договору;

– сформулювати поняття односторонньої зміни та розірвання господарського договору на основі наукового аналізу їх сутності;

– виявити природу права на односторонню зміну і розірвання господарського договору;

– охарактеризувати передбачені законом види односторонньої зміни та розірвання господарського договору залежно від підстав їх реалізації;

– визначити форму і порядок реалізації односторонньої зміни та розірвання господарського договору;

– з'ясувати момент, з якого господарський договір слід вважати зміненим або розірваним у разі односторонньої відмови від нього;

– довести вплив односторонньої зміни і розірвання господарського договору на договірне зобов'язання;

– встановити склад збитків, завданих односторонньою зміною та розірванням господарського договору;

– охарактеризувати повернення виконаного за господарським договором до моменту його зміни або розірвання;

– виявити прогалини і протиріччя у господарському законодавстві стосовно теми дослідження та розробити пропозиції з удосконалення цього законодавства.

Об’єктом дослідження є правовідносини, що виникають при односторонній зміні та розірванні господарського договору, юридичним ефектом яких є зміна або припинення господарських зобов’язань.

Предмет дослідження – господарсько-правове регулювання односторонньої зміни та розірвання господарського договору.

Методологічну основу дослідження становлять загальні та спеціальні методи наукового пізнання: діалектичний, системний, структурно-функціональний, формально-юридичний, порівняльно-правовий, логічні методи (абстрагування, аналіз, синтез, індукція, дедукція, екстраполяція, правове моделювання) та інші.

Формально-логічний метод дослідження з його інструментарієм застосовано для визначення сутності та формулювання поняття односторонньої зміни і розірвання господарського договору (підрозділи 1.1, 1.2). Застосування діалектичного методу дало змогу з’ясувати природу права на односторонню зміну та розірвання господарського договору (підрозділ 1.3). За допомогою системно-структурного методу відмежовано односторонню зміну (розірвання) господарського договору від решти способів зміни (розірвання) господарського договору, а також визначено її місце серед інших способів припинення господарських зобов’язань (підрозділ 1.2). Особливий акцент у цьому дослідженні зроблено на порівняльно-правовому аналізі, без якого формування збалансованого режиму односторонньої зміни та розірвання договору, так само як і розвиток договірного права у цілому, буде досить проблематичним. Зокрема, порівняльно-правовий метод використано для дослідження цивільного і торгового законодавства, судової практики та наукової доктрини таких зарубіжних країн як Німеччина, США, Російська Федерація, а також міжнародних конвенцій та уніфікацій

комерційного (торгового) права з метою виявлення оптимальних шляхів правового регулювання односторонньої зміни (розірвання) господарських договорів із використанням зарубіжного досвіду (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3). Метод правового моделювання застосовано для розробки проектів змін до ГК України, визначення понять тощо (підрозділи 1.1, 2.2, 2.3, 3.3).

У процесі дослідження на підставі взаємодоповнення було використано й інші загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання.

Науково-теоретичною основою дослідження є праці таких вчених: К. С. Безика, О. А. Беляневич, А. М. Блащука, Т. В. Боднар, С. С. Бондаренка, С. О. Бородовського, М. І. Брагінського, О. М. Вінник, С. Ю. Гапало, В. П. Грибанова, О. В. Дзери, М. О. Єгорової, З. М. Заменгоф, О. С. Іоффе, В. Б. Ісакова, М. С. Каменецької, А. Г. Карапетова, М. С. Карпова, О. О. Красавчикова, В. В. Луця, О. І. Міхно, О. В. Оболонкової, О. П. Подцерковного, Н. М. Процьків, А. Л. Святошнюк, С. О. Соменкова, І. В. Спасибо-Фатєєвої, О. С. Стребкової, Г. О. Уразової, К. Є. Чистякова, В. С. Щербини.

Дисертант також звернулася до напрацювань зарубіжної правової науки, зокрема робіт М. Гарі, Ф. Ендерлайна, Дж. Картера, Ч. Лиу, Д. Маскоу.

Нормативну базу дослідження становлять Конституція України, ГК України, ЦК України, закони та інші нормативно-правові акти, якими регулюються окремі види договірних відносин у сфері господарювання, цивільне і торгове законодавство зарубіжних країн, зокрема Німеччини, Російської Федерації, США, а також міжнародні конвенції та уніфікації комерційного (торгового права) – Віденська конвенція 1980 р., Принципи УНІДРУА, Принципи Європейського контрактного права.

Емпіричною базою дослідження є рішення Конституційного Суду України, постанови Пленуму Верховного Суду України з питань застосування законодавства, постанови Пленуму, роз'яснення та листи Вищого господарського суду України з питань застосування законодавства щодо вирішення справ господарської юрисдикції, а також судові акти

(рішення, постанови) Вищого господарського суду України та Верховного Суду України, постановлені при розгляді господарських спорів.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці господарського права комплексним теоретико-прикладним дослідженням господарсько-правового регулювання односторонньої зміни та розірвання господарського договору.

Наукова новизна роботи конкретизується в науково-теоретичних положеннях, висновках і пропозиціях, основними з яких є такі:

уперше:

– доведено, що із урахуванням особливостей комерційної діяльності, праву на односторонню зміну і розірвання договору має бути надано пріоритет над зміною і розірванням договору у судовому порядку, оскільки воно дозволяє стороні господарського договору оперативно відреагувати на порушення договірних зобов'язань з боку контрагента, а також на іншу зміну обставин, дає змогу з'ясувати перспективи збереження договору, не перебуваючи у невизначеності упродовж тривалого судового процесу, а також звільняє від необхідності продовжувати виконання договору до моменту набрання рішенням законної сили;

– визначено, що односторонню відмову від господарського зобов'язання (договору) слід розглядати у трьох аспектах: по-перше, це одностороння угода (правочин) у формі повідомлення; по-друге, – оперативно-господарська санкція (якщо підставою її застосування є порушення зобов'язання) або засіб охорони законного інтересу (якщо така відмова не зумовлена порушенням зобов'язання з боку іншої сторони);

– визначено поняття односторонньої зміни та розірвання господарського договору як неюрисдикційного способу зміни та припинення частини або усіх невиконаних договірних зобов'язань, який реалізується управненою законом або договором стороною без узгодження із контрагентом;

– обґрунтовано, що у разі, якщо підставою для односторонньої зміни або розірвання господарського договору є порушення такого договору, відшкодування збитків є господарсько-правовою санкцією, яка застосовується незалежно від того, встановлена вона договором або законом. Натомість у разі, якщо одностороння зміна (розірвання) господарського договору не пов'язана із порушенням договору, збитки, завдані такою зміною (розірванням), є компенсаційною мірою, яка відшкодовується лише за наявності спеціального застереження у законі або у договорі;

– запропоновано передбачити у чинному ГК України положення, згідно з яким «сторони не вправі вимагати повернення того, що було виконано ними за зобов'язаннями до моменту зміни або розірвання договору, за винятком випадків, коли одна зі сторін, отримавши від другої сторони виконання зобов'язання за договором, не виконала свого зобов'язання або виконала його неналежним чином, а також в інших випадках, передбачених законом або договором»;

удосконалено наукові положення про те, що:

– коли у законі йдеться про право вимоги розірвання договору, то мається на увазі необхідність звернення з такою вимогою до суду, функція якого полягатиме у задоволенні чи відмові у задоволенні такої вимоги;

– одностороння відмова від господарського зобов'язання (договору) вчиняється у формі письмового та підписаного уповноваженою на це особою повідомлення, адже управнена законом або договором сторона не пропонує контрагенту і не вимагає змінити або розірвати договір, а саме повідомляє, тобто ставить контрагента перед фактом, що вона відмовляється від договору повністю або у частині та, відповідно, договір є зміненим або розірваним;

– господарський договір вважається зміненим або розірваним із моменту, коли друга сторона дізналася або повинна була дізнатися про відмову першої сторони від зобов'язання (договору). Зокрема, запропоновано доповнити ГК України положенням, згідно з яким у разі односторонньої

зміни або розірвання договору зобов'язання змінюється або припиняється з моменту одержання другою стороною повідомлення про це, якщо інший строк не передбачено законом, договором або у повідомленні;

– господарські договори, для укладення яких законом встановлено обов'язковість додержання нотаріальної форми, змінюються або розриваються з моменту нотаріального посвідчення їхньої зміни або розірвання, а господарські договори, правовим режимом яких передбачено необхідність їх державної реєстрації, – з моменту державної реєстрації такої зміни або розірвання. Запропоновано порядок зміни та розірвання таких договорів;

– необхідно встановити у ГК України «безпосередній» порядок застосування оперативно-господарських санкцій, визначених ч. 1 ст. 236 цього Кодексу, у зв'язку із чим пропонується виключити ч. 2 із ст. 235 ГК України;

дістали подальшого розвитку положення про те, що:

– господарський договір згідно із законом співвідноситься з юридичною категорією господарського зобов'язання, відтак правові засади припинення зобов'язання зазвичай є і правовими засадами припинення договору;

– господарське зобов'язання припиняється не у разі його розірвання, як це нині передбачено ч. 2 ст. 202 ГК України, а внаслідок розірвання господарського договору – юридичного факту, на підставі якого таке зобов'язання виникло;

– для реалізації односторонньої зміни (розірвання) господарського договору, не пов'язаної із порушенням його умов з боку іншої сторони, не вимагається наявності будь-якого юридичного факту, достатньо прямої вказівки у законі на можливість таких дій, а також волевиявлення однієї зі сторін договору змінити або розірвати договірні правовідносини;

– слід розрізняти два види збитків: збитки, право на відшкодування яких виникає із самого факту порушення зобов'язання, та збитки, заподіяні

зміною або розірванням договору, право на відшкодування яких виникає за наявності складного фактичного (юридичного) складу: істотного порушення зобов'язання та наступної зміни або розірвання договору. До останніх запропоновано віднести: витрати на повідомлення про відмову від зобов'язання (договору); реальні збитки і втрачену вигоду, завдані укладенням менш вигідних договорів замість зміненого або розірваного договору.

У проєкті Закону про внесення змін до Господарського кодексу України (щодо удосконалення правового регулювання односторонньої зміни (розірвання) господарського договору) (додаток А) запропоновано внести зміни до чинного ГК України з метою удосконалення правового регулювання односторонньої зміни та розірвання господарського договору.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання сформульованих наукових висновків та інших результатів дослідження для модернізації положень чинного господарського законодавства з метою удосконалення правого регулювання односторонньої зміни та розірвання господарських договорів; у правозастосовній діяльності юристів-практиків і судовій практиці при вирішенні спорів, пов'язаних з односторонньою зміною та розірванням господарських договорів; у навчальному процесі під час підготовки навчальних посібників, підручників і методичних рекомендацій.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію виконано та обговорено на кафедрі господарського права Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Основні положення дослідження доповідалися на: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Юридичні науки: проблеми та перспективи» (Класичний приватний університет), Запоріжжя, 24–25 червня 2016 р.; Міжнародній науково-практичній конференції «Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства», Центр правових наукових досліджень, Київ, 8–9 квітня 2016 р.; Міжнародній науково-практичній конференції

«Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності», Причорноморська фундація права, Одеса, 9–10 вересня 2016 р.; Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні», Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», Львів, 14–15 серпня 2015 р.; Міжнародній науково-практичній конференції «Юридична наука та практика у третьому тисячолітті», Кошице (Словаччина), 27–28 лютого 2015 р.

Публікації. Основні результати дослідження викладено у таких наукових публікаціях (у тому числі дві – у виданнях іноземних держав):

1. Грабовська А. О. Особливості правового регулювання односторонньої відмови від господарського зобов'язання (договору) та односторонньої зміни його умов // Вісник Верховного Суду України. № 1 (173). 2015. С. 32–28.

2. Бабій А. О. Одностороння відмова від господарського зобов'язання (договору), не пов'язана із порушенням його умов // Національний юридичний журнал: теорія і практика. № 4 (14). 2015. С. 72–76.

3. Бабій А. О. Одностороння відмова від виконання зобов'язання при передбачуваних порушеннях зобов'язання (договору) // Юридичний журнал «Право України». № 12. 2015. С. 117–122. (*Index Copernicus*)

4. Бабій А. О. Одностороння відмова від правочинів (договорів) боржника у судовій процедурі санації // Підприємництво, господарство і право. № 6 (2016). С. 50–54.

5. Бабій А. О. Додатковий строк для виконання зобов'язання (*Nachfrist*) як передумова одностороннього розірвання договору // Науковий журнал «Молодий вчений». № 7 (34) липень 2016. С. 222–226. (*РИНЦ, ScholarGoogle, OAJI, CiteFactor, Research Bible, Index Copernicus*).

6. Бабій А. О. Вплив односторонньої зміни та розірвання господарського договору на договірне зобов'язання // Науково-теоретичний журнал «Європейський політико-правовий дискурс». Т. 3. Вип. 5. 2016. С. 117–122. (*International Scientific Indexing*).

Структура дисертації. Робота складається із переліку скорочень уживаних термінів, трьох розділів, які охоплюють 9 підрозділів, висновків до кожного розділу, висновків дослідження, додатку А та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, із них основного тексту – 191 сторінки. Список використаних джерел містить 243 найменування на 26 сторінках.

РОЗДІЛ І

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА НА ОДНОСТОРОННЮ ЗМІНУ ТА РОЗІРВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ

1.1. Право на односторонню зміну та розірвання господарського договору: законодавче регулювання і порядок здійснення

Договірні відносини, особливо у сфері господарювання, зазнають впливу двох різноспрямованих факторів. Наріжним каменем договірного права залишається принцип *pacta sunt servanda*, і стабільність та порядок у договірних правовідносинах значною мірою залежатимуть від того, чи будуть виконуватися договори належним чином відповідно до узгоджених сторонами умов [56, с. 494]. ГК України встановлює принцип непорушності досягнутих сторонами договору домовленостей, а відтак і визначення у договорі відповідних умов. Зокрема, частинами 1, 2 ст. 193 ГК України передбачено, що суб'єкти господарювання та інші учасники господарських відносин повинні виконувати господарські зобов'язання належним чином відповідно до закону, інших правових актів, договору, а за відсутності конкретних вимог щодо виконання зобов'язання – відповідно до вимог, що у певних умовах звичайно ставляться. Кожна сторона повинна вжити усіх заходів, необхідних для належного виконання нею зобов'язання, враховуючи інтереси другої сторони та забезпечення загальногосподарського інтересу. Єдність інтересів управненої і зобов'язаної сторін у господарському зобов'язанні зумовлена підпорядкованістю їх меті досягнення єдиного економічного результату – належного виконання зобов'язання [99, с. 392].

Однак після укладення договору в процесі його виконання можуть виникати різні обставини, за яких продовження договірних правовідносин на визначених раніше умовах виявляється для сторін не вигідним, обтяжливим, неможливим тощо. У деяких випадках внесення змін до укладених договорів потребують публічні інтереси (наприклад, у разі внесення змін до

державного замовлення та пов'язаної із цим зміни умов державного контракту). Тому законодавець відходить від абсолютизації принципу «святості» договору, встановлюючи підстави для його зміни та розірвання з тим, аби усунути порушення рівноваги у відносинах контрагентів. Саме тому право на зміну або розірвання договору називають логічним втіленням принципу свободи сторін на вступ у договірні відносини та визначення змісту договору [100, с. 178].

Слід акцентувати, що господарські зобов'язання подібно до усіх інших правовідносин виникають із настанням певних юридичних фактів або їх сукупності (підстав виникнення зобов'язання) [4, с. 391]. Юридичний факт як явище дійсності – це подія або дія (матеріальний момент), яка породжує в силу приписів норм права певні правові наслідки (юридичний момент) [111, с. 281; 4, с. 391]. Але якщо значення події обмежується настанням правових наслідків, передбачених законом, то договір як акт вольового характеру (дія) визначає, крім того, відповідно до вимог закону конкретний зміст правомочностей та обов'язків учасників породжуваних ним правовідносин. Якщо змістом договору є сукупність його умов, визначених сторонами або законом, то зміст зобов'язання становлять права та обов'язки сторін [67, с. 54, 76; 4, с. 391].

Відповідно до ч. 1 ст. 179 ГК України майново-господарські зобов'язання, які виникають між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання і негосподарюючими суб'єктами – юридичними особами на підставі господарських договорів, є господарсько-договірними зобов'язаннями. Відтак, господарський договір згідно із законом співвідноситься з юридичною категорією господарського зобов'язання. При цьому категорія господарського зобов'язання водночас є і загальною, і частковою стосовно господарського договору. Загальною вона є тому, що господарські зобов'язання виникають із ряду підстав, наведених у ст. 174 ГК України, однією з яких є господарський договір. У цьому розумінні категорія господарського зобов'язання узагальнює договірні господарські

зобов'язання, засновані на договорі. З іншого боку, зміст господарського договору – це сукупність господарських зобов'язань сторін, тобто їх взаємних прав і обов'язків, що виникають саме із такого договору. Тобто господарський договір є юридичним джерелом договірних господарських зобов'язань, які витікають із нього [228, с. 282-283].

Зважаючи на те, що правова природа та сутність договору невіддільно пов'язані із сутністю зобов'язання, що виникло на підставі цього договору, слід погодитися з тим, що правові засади припинення зобов'язання багато у чому водночас є і правовими засадами припинення договору [56, с. 272].

Частиною 1 ст. 202 ГК України передбачено, що господарське зобов'язання припиняється: виконанням, проведеним належним чином; зарахуванням зустрічної однорідної вимоги або страхового зобов'язання; у разі поєднання управненої та зобов'язаної сторін в одній особі; за згодою сторін; через неможливість виконання та в інших випадках, передбачених цим Кодексом або іншими законами, а згідно з ч. 2 цієї статті – також у разі його розірвання або визнання недійсним за рішенням суду.

Аналізуючи наведене положення і зважаючи на те, що зміст господарського договору становить сукупність господарських зобов'язань сторін, що виникають із такого договору, слід зазначити наступне.

По-перше, буде помилковим стверджувати, що господарське зобов'язання припиняється у разі його розірвання, як це нині передбачено ч. 2 ст. 202 ГК України. Господарське зобов'язання може бути припинено лише внаслідок розірвання господарського договору – юридичного факту, на підставі якого таке зобов'язання виникло. На це, до речі, ще у 2007 р. звертала увагу О. І. Міхно у своєму дисертаційному дослідженні та пропонувала виключити зазначене положення із наведеної статті ГК України як юридично некоректне [95, с. 4].

По-друге, як правомірно наголошено у науковій літературі, є внутрішня суперечність між ч. 1 ст. 202 ГК України, згідно з якою до підстав припинення господарського зобов'язання віднесено угоду сторін, і ч. 2 цієї

статті – розірвання, оскільки розірвання договору можливе як у судовому порядку, так і за згодою сторін [56, с. 281]. Зазначимо, що розірвання договору також можливе внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання (договору) у випадках, передбачених законом або договором.

Аналізуючи співвідношення понять «припинення зобов'язання», «припинення договору» та «розірвання договору», О.І. Міхно аргументовано доводить, що поняття «припинення зобов'язання» включає випадки припинення як договору, так і недоговірних зобов'язань, а також робить висновок, що поняття «припинення договору» співвідноситься із поняттям «розірвання договору» як загальне і конкретне [96, с. 21].

Як слушно зазначає М.О. Єгорова, зміна та розірвання договору – це особливий спосіб припинення договірних відносин, який передбачає усвідомлені, вольові дії сторін договору (або однієї із них), юридичною метою яких є зміна або припинення відносин сторін за договором [58, с. 9]. У цьому розумінні зміну та розірвання договору слід відрізняти від інших способів припинення зобов'язань, що буде проілюстровано у підрозділі 1.2 цього розділу.

Зі змісту ст. 188 ГК України вбачається, що зміна або розірвання господарського договору як один із способів припинення зобов'язань можливі: за згодою сторін, за рішенням суду, а також в односторонньому порядку, якщо таке право передбачено законом або договором.

Інколи судовий порядок зміни (розірвання) договору також називають одностороннім. Наприклад, К. С. Безик зазначає, що у зміні та розірванні договорів суд виконує лише допоміжну роль, перевіряючи наявність права на зміну чи розірвання. Суд у цій ситуації «подібний органу, що реєструє угоду із нерухомістю: ніхто не каже про те, що цю угоду укладено не сторонами, а реєструючим органом або що такий орган є стороною угоди». У зв'язку із цим, на думку автора, застосування терміна «одностороння зміна та розірвання договорів» до розірвання та зміни договорів у судовому порядку є коректним і правильним [13, с. 31].

Проте з наведеним не можна погодитися з огляду на таке.

Зміна та розірвання договорів у судовому порядку здійснюються судами лише у порядку позовного провадження, що відповідає його (провадження) юридичній природі. Обов'язковими елементами позовного порядку є наявність сторін із протилежними інтересами та спірних правовідносин між ними (спору про право). Якщо особа звертається до суду з позовом про зміну (розірвання) договору, відповідачем у будь-якому разі є друга сторона договору.

За змістом ст. 56 ГПК України позивач, прокурор зобов'язані при поданні позову надіслати сторонам копії позовної заяви та доданих до неї документів відповідно до кількості позивачів та третіх осіб листом з описом вкладення. А згідно зі ст. 64 ГПК України суддя, прийнявши позовну заяву, не пізніше трьох днів з дня її надходження виносить і надсилає сторонам, прокурору, якщо він є заявником, ухвалу про порушення провадження у справі, в якій вказується про прийняття позовної заяви, призначення справи до розгляду в засіданні господарського суду, про час і місце його проведення, необхідні дії щодо підготовки справи до розгляду в засіданні.

У такий спосіб відповідачеві повідомляють про те, що позивач наполягає на зміні (розірванні) договору, а також про те, що у нього (відповідача) виникає право на подання заперечень проти заявлених вимог, право подати зустрічний позов, укласти мирову угоду тощо. Отже, у відповідача виникає можливість реалізувати свої диспозитивні та змагальні права, захистити свої законні права та інтереси.

Водночас слід акцентувати, що правосуддя у господарських судах здійснюється за встановленими процесуальним законодавством принципами – фундаментальними положеннями, які визначають систему організації та діяльності господарського суду задля ухвалення законних та обґрунтованих рішень. Так, принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом (ст. 4² ГПК України) зобов'язує суд забезпечити всім рівні можливості щодо надання та дослідження доказів, заявлення клопотань і

здійснення інших передбачених законом можливостей. Згідно з принципом змагальності сторони та особи, які беруть участь у справі, обґрунтовують свої вимоги і заперечення поданими судом доказами, а господарський суд створює їм необхідні умови для встановлення фактичних обставин справи і правильного застосування законодавства (ст. 4³ ГПК України). Принцип об'єктивної істини у встановленні та оцінці юридичних фактів вимагає повної відповідності рішення дійсним відносинам сторін. Отже, кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень (ст. 33 ГПК України) тощо.

Відтак, специфіка процедури, передбаченої ГПК України для процесуального порядку розгляду та вирішення господарських справ, засвідчує, що спори про зміну (розірвання) господарських договорів є двосторонніми (виникають між сторонами таких договорів). З урахуванням викладеного некоректно стверджувати, що зміна (розірвання) договору у судовому порядку є односторонньою. Очевидно, у цьому разі йдеться не про односторонній порядок зміни або розірвання, а про зміну (розірвання) договору за ініціативою однієї зі сторін, а саме сторони, яка звертається до господарського суду з позовом про зміну або розірвання договору. Хоча відмова від господарського зобов'язання (договору) також здійснюється за ініціативою однієї сторони договору, проте такий спосіб зміни (розірвання) не потребує втручання суду, і друга сторона не повинна перешкоджати реалізації управненим суб'єктом свого права на відмову.

Отже, як слушно акцентовано у літературі, не слід змішувати випадки, коли суд залучається для вирішення питань безпосередньо зміни чи розірвання договорів (тобто коли участь суду у зміні або припиненні договірних правовідносин є прямою), і ситуації, в яких рішення суду спрямовано не на припинення або зміну договірних правовідносин, а скажімо, на відшкодування збитків, завданих односторонньою зміною або розірванням господарського договору [59, с. 15].

Згідно з чинним законодавством зміна та розірвання господарських договорів в односторонньому порядку допускаються лише у випадках, передбачених законом або договором (тобто у виняткових випадках), а тому вкрай важливим є моніторинг усіх передбачених законом винятків.

Перше, на що варто звернути увагу, є наявність у ГК України, ЦК України та інших актах, які регулюють договірні відносини певного виду, значної кількості норм, що передбачають право на односторонню відмову від договору («відмову від договору», «відмову від зобов'язання», «відмову від виконання зобов'язання», «відмову від прийняття виконання»). Водночас у законодавстві чимало норм, які встановлюють право сторони договору вимагати його розірвання. Наведене, у свою чергу, створює дилему: які саме із цих формулювань означають передбачені законодавцем винятки із загального правила щодо недопустимості односторонньої зміни та розірвання господарського договору?

Так, у деяких наукових працях викладено точку зору, що одностороння відмова від договору «є приватним випадком розірвання договору на вимогу однієї із сторін» [21, с. 4]. Однак якщо у сторони договору є передбачена законом або договором можливість односторонньо змінити чи розірвати договір, то навіщо їй вимагати цього? Адже формулювання «право вимагати розірвання» недвозначно свідчить про необхідність пред'явлення певної вимоги.

Слід зауважити, що найчастіше право вимоги розглядають саме у контексті судового порядку зміни (розірвання) договору. Наприклад, на думку С. О. Соменкова, «вимогу сторони про розірвання договору може бути задоволено судом, якщо вона доведе, що у неї є право вимагати розірвання договору» [204, с. 62]. М. О. Єгорова також переконана, що зазначення у законі про «право вимагати розірвання» означає непряме відсилання до судової процедури розірвання та свідчить про відсутність у кредитора права на односторонню відмову [59, с. 16]. Із цією позицією погоджуються й інші автори [71, с. 144-145; 49, с. 152; 11, с. 295; 206, с. 102].

Відтак, цілком логічно припустити, що у разі, коли в законі йдеться про право вимоги розірвання договору, то, напевно, мається на увазі необхідність звернення із такою вимогою до суду, функція якого полягатиме у задоволенні чи відмові у задоволенні такої вимоги. Водночас застереження у законі про право «відмови від договору» означає позасудовий, тобто неюрисдикційний спосіб зміни (розірвання) договору.

Як уже було наголошено, у законодавстві використовуються різні формулювання для позначення права сторони (сторін) на односторонню зміну (розірвання) договору. Так, інколи законодавець не залишає жодних сумнівів і абсолютно чітко зазначає про наявність у сторони договору права на «односторонню відмову від зобов'язання (договору)». Однак частіше у законодавстві йдеться про право на «відмову від договору», «відмову від зобов'язання», «відмову від виконання зобов'язання», «відмову від виконання договору», «відмову від прийняття виконання». У цьому разі прикметник «односторонній» не вжито, однак, як зауважують науковці, самої згадки про «відмову» цілком достатньо, аби тлумачити норми, якими передбачено право на «відмову» без посилання на односторонній характер такої відмови, як такі, що допускають саме позасудовий спосіб розірвання [71, с. 153].

Із останніх наукових праць, в яких детально розглядалося співвідношення наведених вище варіацій «права на відмову», слід виокремити дисертаційне дослідження Г. О. Уразової, підрозділ 2.2 якого присвячено саме цьому питанню. Проаналізувавши передбачені законодавством випадки закріплення «права на відмову ...», авторка дійшла таких висновків.

По-перше, не будь-яке зобов'язання є договором, але будь-який договір є зобов'язанням, відтак «*відмова від договору*» та «*відмова від договірною зобов'язання*» є тотожними [215, с. 145]. Такої думки притримується також І. Г. Бабич, зазначаючи, що підстав для розмежування понять «*відмова від договору*» та «*відмова від зобов'язання*» немає, оскільки особа,

відмовляючись від договору як правочину, одночасно відмовляється і від прийнятих на себе зобов'язань, своїх прав та обов'язків за договором [9, с. 265].

Зважаючи на обраний ракурс дослідження і розглядаючи договір як зобов'язання, тобто абстрактну модель правовідношення, в якому управомоченій особі протистоїть конкретний зобов'язаний суб'єкт і де праву однієї особи протистоїть обов'язок іншої особи до відповідної поведінки [14, с. 27], тотожність наведених понять не викликає сумнівів.

Односторонню відмову від виконання зобов'язання Г. О. Уразова визначає як односторонній правочин, спрямований на зміну або припинення зобов'язання, який може вчинятися як кредитором, так і боржником за основним зобов'язанням. Найчастіше така відмова має характер заходів оперативного впливу як реакція на порушення зобов'язання, однак може і не бути зумовлена порушенням зобов'язання з боку іншої сторони. Оскільки «одностороння відмова від договору», «одностороння відмова від договірного зобов'язання» та «відмова від його виконання» незалежно від різниці у законодавчій термінології завжди спрямовані на зміну або припинення договірного зобов'язання, їх слід вважати тотожними поняттями.

Натомість право на *односторонню відмову від прийняття виконання* належить тільки кредиторів та має бути зумовлено порушенням виконання договірного зобов'язання іншою стороною. Якщо ж відмова від прийняття виконання є безумовною, тобто не зумовлена порушенням, то її слід розглядати як порушення зобов'язання з боку кредитора [215, с. 148-150].

Текстологічний аналіз положень ГК України стосовно права на «відмову від виконання зобов'язання», зокрема ч. 6 ст. 193 – «зобов'язана сторона має право відмовитися від виконання зобов'язання у разі неналежного виконання другою стороною обов'язків, що є необхідною умовою виконання» та п. 1 ч. 1 ст. 236, яким передбачено право управненої сторони відмовитися від виконання свого зобов'язання у разі порушення зобов'язання другою стороною, а також положень ч. 7 ст. 193 цього Кодексу –

«не допускається одностороння відмова від виконання зобов'язання з мотиву, що зобов'язання другої сторони за іншим договором не було виконано належним чином», дає змогу констатувати, що у всіх зазначених випадках йдеться про *відмову кредитора від виконання зустрічного зобов'язання*.

Водночас право кредитора на «відмову від прийняття виконання» передбачено ч. 2 ст. 220 ГК України – якщо внаслідок прострочення боржника виконання втратило для нього інтерес; п. 2 ч. 1 ст. 236 – відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною; ч. 7 ст. 268 – відмова від прийняття і оплати поставлених товарів, якщо вони виявилися більш низького сорту, ніж було зумовлено.

Як слушно зауважує А. Г. Карапетов, різниця між відмовою кредитора від виконання зустрічного зобов'язання та відмовою кредитора від прийняття виконання боржника не є суттєвою, адже і в першому, і в другому випадках йдеться про односторонню відмову від договору [71, с. 151].

Так, ч. 6 ст. 193 ГК України урегульовано порядок захисту прав кредитора, який повинен здійснити зустрічне виконання в умовах, коли боржник неналежно виконує своє зобов'язання. У такій ситуації кредитор, який відмовляється від виконання зустрічного зобов'язання, цілком очевидно, передбачає також і відмову від прийняття простроченого виконання. Одну й ту саму ідею відмови від договору можна втілити як у застереженні про право кредитора відмовитися від прийняття в майбутньому простроченого виконання боржника, так і шляхом зазначення про його право відмовитися від виконання власного зобов'язання. Суть від цього не змінюється [71, с. 151].

Отже, незважаючи на різні формулювання, в усіх перелічених випадках реалізація стороною права на «відмову від договору (зобов'язання, виконання зобов'язання, прийняття виконання тощо)» призводить до односторонньої зміни або розірвання договору.

Порядок односторонньої зміни та розірвання господарського договору.

У ч. 1 ст. 188 ГК України, яка має назву «Порядок зміни та розірвання господарських договорів», зазначено, що зміна та розірвання господарських договорів в односторонньому порядку не допускаються, якщо інше не передбачено законом або договором. Водночас частинами 2–3 цієї статті врегульовано порядок зміни та розірвання господарського договору за згодою сторін, а у ч. 4 зазначено, що у разі недосягнення сторонами згоди щодо зміни (розірвання) договору або недержання відповіді у встановлений строк з урахуванням часу поштового обігу заінтересована сторона має право передати спір на вирішення суду.

Відтак, застосувавши до односторонньої зміни та розірвання господарського договору застереження «якщо інше не передбачено законом або договором», законодавець лише акцентував винятковий характер цього способу зміни або припинення договірних правовідносин, однак не встановив порядку застосування такого способу, що, безумовно, є недоліком зазначеної статті (законодавчою прогалиною).

Слід наголосити, що за змістом ч. 1 ст. 651 ЦК України зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом. Однак, на відміну від ГК України, згідно з яким винятки із цього загального правила може бути передбачено законом або договором, ЦК України надає пріоритет договору, зазначаючи: «якщо інше не встановлено договором або законом». Втім, у цьому Кодексі, як і в ГК України, не наведено одностороннього порядку зміни та розірвання договору.

Реалізація права на односторонню зміну (розірвання) договору завжди призводить до зміни чи припинення прав і обов'язків другої сторони договору, а отже, вимагає сприйняття останньою. Зокрема, як слушно зазначає М. О. Єгорова, застосування інституту відмови від виконання договору може розглядатися протилежною стороною договору як порушення свободи договору і навіть як зловживання правом, що підлягає судовому

захисту. З огляду на це дотримання встановленого законом процесуального правила про обов'язок повідомити контрагента про передбачувану відмову є необхідним компонентом механізму правового регулювання цієї відмови, недотримання якого може призвести до неправомірності такого роду розірвання чи зміни договору [59, с. 78].

З урахуванням викладеного особливо важливого значення набувають спосіб і форма вираження волі зацікавленої у зміні (розірванні) господарського договору сторони.

Якщо під способом реалізації розуміти «певну дію, прийом або систему прийомів, які дають можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось» [2, с. 578], то як на доктринальному рівні, так і у судовій практиці не викликає сумніву, що одностороння відмова від господарського зобов'язання (договору) реалізується управненою стороною власними односторонніми діями (шляхом повідомлення другій стороні про таку відмову) та без звернення до судових чи інших органів державної влади.

Зокрема, судова практика виходить із такого: «Одностороння відмова від договору не потребує узгодження та як самостійний юридичний факт зумовлює його розірвання. У випадках, коли право на односторонню відмову у сторони відсутнє, намір розірвати договір може бути реалізований лише за погодженням з іншою стороною, оскільки одностороннє розірвання договору не допускається, а у разі недосягнення сторонами домовленості щодо розірвання договору – за судовим рішенням на вимогу однієї із сторін (ч. 4 ст. 188 ГК України)» [155]; «Одностороння відмова від договору здійснюється без звернення до суду і, відповідно, в силу самого лише факту її здійснення договір вважається розірваним» [135].

Що стосується форми реалізації односторонньої відмови, тобто способу фіксації волевиявлення [105, с. 146] управномоченої на зміну (розірвання) договору сторони, слід зазначити, що відсутність її законодавчої регламентації призвела до формування абсолютно різних підходів у судовій практиці.

Так, Київський апеляційний господарський суд, скасовуючи рішення суду першої інстанції у справі про розірвання договору та стягнення частини прибутку, зазначив, що Господарським судом міста Києва не було встановлено, що з боку позивача мав місце односторонній правочин – заява про відмову від подальшої участі у безстроковому договорі про спільну діяльність. Навпаки, судом установлено, що позивач направляв на адресу відповідача лист разом з угодою про розірвання договору про спільну діяльність, тобто з боку позивача мала місце пропозиція укласти угоду про розірвання договору про спільну діяльність, яку відповідач не акцептував [162]. Вищий господарський суд України підтримав викладене [150].

У свою чергу Вищий господарський суд України зазначає, що «оскільки замовник на підставі ст. 849 ЦК України відмовився від договору, надіславши підряднику лист-вимогу про розірвання договору підряду, і така одностороння відмова від договору не потребує узгодження з підрядником, то договір є припиненим, а предмет спору у даній справі відсутній» [112], або «...оскільки форма односторонньої відмови від договору законом не встановлена, то вона може бути здійснена замовником у будь-який спосіб, у тому числі шляхом звернення підрядника з вимогою про повернення сплаченої суми передоплати...» [135]; «претензія за своєю правовою природою є виключно пропозицією досудового врегулювання між сторонами відносин стосовно дострокового розірвання договору у порядку ст. 188 ГК України, а не односторонньою відмовою від договору» [140] тощо.

Відтак, для забезпечення однакової практики застосування права на односторонню зміну (розірвання) господарських договорів, у тому числі судової практики вирішення відповідних спорів, слід на законодавчому рівні визначити, яку саме форму повинно мати відповідне повідомлення – заяви, пропозиції, претензії тощо.

Важливість та актуальність цього питання підтверджує і текст ст. 26 Віденської конвенції 1980 р., за змістом якої заява про розірвання договору має чинність лише у тому разі, якщо її зроблено іншій стороні шляхом

повідомлення. Такої самої думки дотримуються представники науки цивільного права, зазначаючи, що лише письмове повідомлення засвідчує односторонню відмову від договору [56, с. 296].

Натомість О. І. Міхно розглядає відмову від договору як оферту, спрямовану на припинення договору. Відповідно, сторона, яка в односторонньому порядку відмовляється від договору, повинна направити письмову пропозицію про зміну чи відмову від договору другій стороні за договором, а сторона, яка одержала пропозицію, повинна повідомити у двадцятиденний строк оферента про результати її розгляду [95, с. 5].

Вбачається, що одностороння відмова від господарського зобов'язання (договору) має вчинятися саме у формі повідомлення, адже управнена законом або договором сторона не пропонує контрагенту і, тим паче, не вимагає змінити або розірвати договір, а саме повідомляє, тобто ставить його перед фактом, що вона відмовляється від договору повністю або у частині та, відповідно, договір є зміненим або розірваним.

Частиною 1 ст. 654 ЦК України передбачено, що зміна або розірвання договору вчиняється у тій самій формі, що й договір, що змінюється або розривається, якщо інше не встановлено договором або законом чи не впливає із звичаїв ділового обороту.

Аналіз ч. 1 ст. 181 ГК України дає підстави для висновку, що стосовно господарського договору діє загальне правило, згідно з яким його має бути укладено у формі єдиного документа, підписаного сторонами. Крім повної письмової форми допускається укладення господарських договорів у спрощений спосіб – шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами тощо, а також шляхом підтвердження прийняття до виконання замовлень, якщо законом не встановлено спеціальні вимоги до форми та порядку укладення даного виду договорів.

Із наведеного вбачається, що одностороння відмова від господарського зобов'язання (договору) повинна реалізовуватися у тій самій формі, що і договір, тобто має бути вчинена письмово та підписана уповноваженою на це

особою. У разі виникнення будь-яких спорів між сторонами з приводу відмови цей документ дасть змогу підтвердити факт повідомлення у встановлені строки.

Наслідком недодержання письмової форми правочину, у тому числі у разі односторонньої відмови від зобов'язання (договору), є застосування положень ч. 1 ст. 218 ЦК України, відповідно до якої правочин, що має вчинятися письмово, але усупереч цьому укладений усно, є дійсним, якщо інше не встановлено законом, але при цьому заінтересована сторона позбавляється права посылатися на свідчення свідків, доказуючи факт його вчинення чи його зміст у суді. Водночас якщо боржник не оспорує той факт, що кредитор повідомив його про відмову від зобов'язання (договору) будь-яким іншим чином (усно, засобами зв'язку і т.д.), то підстав для невизнання такого факту, у тому числі й судом, не буде.

Поряд із вимогою щодо укладення договорів у письмовій формі законодавством встановлено ряд інших умов, дотримання яких є необхідним для набуття відповідних прав та обов'язків сторонами договору. Зокрема, йдеться про нотаріальне посвідчення договору та його державну реєстрацію.

Оскільки одностороння відмова від господарського договору повинна реалізовуватися у тій самій формі, що і договір, якщо із закону, інших правових актів, договору чи звичаїв ділового обороту не впливає інше, цілком логічно, що у випадку зміни або розірвання нотаріально посвідченого договору слід також дотримуватися нотаріальної форми. Так, зокрема, у п. 7.1 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [123] (далі – Порядок вчинення нотаріальних дій) зазначено, що договір сторін про зміну або розірвання нотаріально посвідченого договору здійснюється шляхом складання окремого договору.

З огляду на викладене постає питання про можливість застосування цього правила за аналогією до випадків, коли зміна або розірвання господарського договору відбувається шляхом односторонньої відмови від нього.

Частинами 1, 3 ст. 209 ЦК України передбачено, що правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін. Нотаріальне посвідчення може бути вчинене на тексті лише такого правочину, який відповідає загальним вимогам, встановленим ст. 203 цього Кодексу, а саме: зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам; особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності; волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; правочин має вчинятися у формі, встановленій законом; правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

Наслідком недодержання сторонами правочину вимоги закону про його нотаріальне посвідчення згідно з ч. 1 ст. 219 ЦК України є визнання такого правочину нікчемним.

Умова щодо відповідності правочинів дійсним намірам сторін і вимогам законності пов'язана не тільки з можливістю визнання укладеного правочину нікчемним, а й з відповідальністю нотаріуса за наслідки вчинюваної нотаріальної дії. Зокрема, за змістом п. 1 ч. 1 ст. 49 Закону України «Про нотаріат» нотаріус повинен відмовляти у вчиненні нотаріальної дії, яка суперечить законодавству України, а недотримання зазначених вимог згідно зі ст. 12 цього Закону є підставою для анулювання свідцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю [175].

Відтак, договори, для укладення яких законом встановлено обов'язковість додержання нотаріальної форми, мають особливе значення для економічного обороту та інтересів сторін і зацікавлених осіб. Обов'язковому нотаріальному посвідченню підлягають найбільш значущі правочини [56, с. 377].

Аналізуючи положення законодавства, цілком логічно припустити, що навряд чи законодавець зобов'язав би сторони нотаріально посвідчувати

договір та правочин щодо його зміни (розірвання), не передбачивши водночас також і нотаріального посвідчення односторонньої відмови від цього договору.

Наведеної думки дотримуються і правники, зазначаючи, що якщо договір був посвідчений нотаріально, він може вважатися розірваним лише у разі оформлення такого розірвання у нотаріальній формі, інакше діятиме презумпція його чинності [59, с. 194; 203, с. 87; 56, с. 296]. Зокрема, на переконання А. Г. Карапетова, якщо кредитор не додержується нотаріальної форми відмови від договору, необхідність дотримання якої впливає із нотаріальної форми договору, що розривається, то відмова не може вважатися такою, що відбулася, у принципі [72, с. 171].

Як було зазначено, нотаріальному посвідченню підлягають не тільки визначені законом правочини. Так, правочин може бути посвідчено нотаріально за домовленістю сторін або на вимогу фізичної або юридичної особи за умови її участі у цьому правочині (частини 1, 4 ст. 209 ЦК України). Як наголошує М. О. Єгорова, якщо сторони за власним вибором уклали договір не у простій письмовій, а у нотаріальній формі, то відмова від виконання такого договору на вимогу однієї зі сторін як односторонній правочин має бути виражена у тій самій формі, що і встановлена домовленістю сторін для основного договору. Вираження волі в іншій, спрощеній формі призведе до того, що односторонній правочин не вважатиметься таким, що відбувся, якщо сторони не передбачили простої письмової форми припинення договору у разі односторонньої відмови в тексті основного договору. Такий висновок стосується й односторонньої зміни договору [59, с. 195]. Цю думку поділяє також Є. М. Денисевич [55, с. 29].

Відтак, якщо розширено тлумачити ч. 1 ст. 654 ЦК України, недотримання нотаріальної форми односторонньої відмови від нотаріально посвідченого договору зумовлює нікчемність такої відмови. При цьому варто звернути увагу, що юридичні наслідки припинення (зміни) договірних

правовідносин виникають лише після нотаріального посвідчення односторонньої відмови. До цього моменту, незважаючи на те, що кредитор належним чином повідомив боржника про відмову, договір не можна вважати зміненим або припиненим.

Процедура нотаріального посвідчення односторонньої відмови від договору не отримала законодавчого закріплення, за винятком договору управління майном.

Згідно зі ст. 1031 ЦК України договір управління майном укладається в письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню і державній реєстрації. Частинами 1, 2 ст. 1044 цього Кодексу передбачено, що договір управління майном припиняється, зокрема, у разі: відмови вигодонабувача від одержання вигоди за договором; відмови управителя або установника управління від договору управління майном у зв'язку з неможливістю управителя здійснювати управління майном; відмови установника управління від договору з іншої причини за умови виплати управителеві плати, передбаченої договором. У разі відмови однієї сторони від договору управління майном вона повинна повідомити другу сторону про це за три місяці до припинення договору, якщо договором не встановлено інший строк.

За змістом пунктів 1.9, 1.10 глави 5 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій у разі відмови однієї із сторін від договору управління майном до припинення його дії нотаріусу подаються докази про повідомлення іншої сторони договору про намір припинити дію договору. У такому випадку дія договору припиняється після спливу трьох місяців з дня одержання другою стороною відповідного повідомлення. Повідомлення другої сторони про відмову від договору може бути вчинено шляхом передачі заяви.

Порядок передачі заяви врегульовано главою 20 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій, відповідно до пунктів 1.1, 2, 3.1, 3.2 якої нотаріус передає заяви фізичних і юридичних осіб іншим фізичним та юридичним

особам на підставі усного звернення заінтересованих осіб, якщо такі заяви не суперечать закону і не містять відомостей, що порочать честь і гідність людини. Заяви подаються нотаріусу у двох примірниках, один з яких пересилається поштою зі зворотним повідомленням або особисто передається адресатам під розписку. Заяви також можуть передаватися із використанням технічних засобів.

Відтак, сторона договору, яка має намір скористатися своїм суб'єктивним правом на односторонню відмову від нотаріально посвідченого господарського договору, зобов'язана надати нотаріусу докази повідомлення іншої сторони договору про таку відмову, або скористатися процедурою передачі відповідного повідомлення через нотаріуса у зазначеному вище порядку.

Водночас на увагу заслуговує питання односторонньої зміни та розірвання господарського договору, який підлягає державній реєстрації.

Традиційно під державною реєстрацією договору розуміють офіційне визнання та підтвердження державою факту вчинення такого договору. Правове значення державної реєстрації полягає в тому, що договір, який підлягає державній реєстрації, є укладеним з моменту її проведення. Тобто за відсутності державної реєстрації договір вважатиметься не укладеним.

За змістом ч. 1 ст. 210 ЦК України державна реєстрація є необхідною умовою чинності тих правочинів, обов'язковість державної реєстрації яких встановлено законом. Застереження у законі про обов'язковість державної реєстрації правочину має на увазі презумпцію: немає державної реєстрації – немає і правочину.

Як акцентують науковці, угоди (правочини), спрямовані на зміну або припинення договорів, у результаті вчинення яких виникає необхідність державної реєстрації прав, мають виражений охоронний вектор, так само як і інститут державної реєстрації. Відтак, вирішуючи питання про необхідність державної реєстрації правочину з розірвання договору, слід виходити із мети запровадження процедури державної реєстрації, яка полягає у забезпеченні

публічності та достовірності інформації про зареєстровані права і правочини для третіх осіб і дає змогу захистити їх права та інтереси. Зважаючи на викладене, зазначають, що у будь-якому випадку внесення відомостей про розірвання договору до реєстру має важливе значення для дотримання принципу достовірності останніх, отже, правочини з розірвання договору, у тому числі односторонні, також підлягають державній реєстрації [72, с. 187-188; 59, с. 192]. Аналогічної думки дотримується і М. С. Каменецька [32, с. 8].

Згідно з ч. 2 ст. 210 ЦК України перелік органів, які здійснюють державну реєстрацію, порядок реєстрації, а також порядок ведення відповідних реєстрів встановлюються законом. Таким законом на сьогодні є Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 року № 1952-IV (у редакції від 2 листопада 2016 року) [124], відповідно до ст. 10 якого державним реєстратором є нотаріус як спеціальний суб'єкт, на якого покладено функції державного реєстратора речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

Пунктом 6 Порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень передбачено, що державна реєстрація прав проводиться за заявою заявника шляхом звернення до суб'єкта державної реєстрації прав або нотаріуса, крім випадків, передбачених цим Порядком. Водночас відповідно до ч. 3 ст. 20 зазначеного Закону заява про державну реєстрацію прав у результаті вчинення нотаріальної дії з нерухомим майном, об'єктом незавершеного будівництва одночасно з завершенням такої дії обов'язково формується та реєструється нотаріусом, яким вчинено таку дію. Тобто нотаріальне посвідчення та реєстрація речового права здійснюються в один день, що дає можливість забезпечити належний рівень захисту гарантованих речових прав фізичних та юридичних осіб на нерухоме майно.

З урахуванням викладеного доцільно передбачити, що *«у разі, якщо законом або договором передбачено право сторони односторонньо змінити або розірвати договір, сторона, яка має намір скористатися таким правом,*

зобов'язана звернутися до нотаріуса, який нотаріально посвідчив та зареєстрував договір, із заявою про зміну (розірвання) договору, надавши докази повідомлення другої сторони про таку відмову або скориставшись процедурою передачі відповідного повідомлення через нотаріуса».

Господарським законодавством передбачено, що у разі зміни чи розірвання договору за домовленістю сторін зобов'язання змінюється або припиняється з моменту досягнення сторонами домовленості про це, а у випадку зміни чи розірвання договору у судовому порядку – з дня набрання чинності рішенням суду, якщо іншого строку набрання чинності не встановлено за рішенням суду (ч. 5 ст. 188 ГК України). Отже, важливо визначити, з якого моменту господарський договір слід вважати зміненим або розірваним, а саме: з моменту направлення повідомлення про односторонню відмову від нього чи з моменту одержання такого повідомлення контрагентом. Від вирішення цього питання залежить, зокрема, коли виникають правові наслідки односторонньої зміни або розірвання господарського договору.

Загальноприйнятою є думка, що договір є зміненим чи розірваним із моменту одержання контрагентом повідомлення про односторонню відмову від нього або одностороннє внесення змін до нього (за аналогією з офертою та акцептом при укладенні договору) [100, с. 383]. Так, С. О. Соменков зазначає, що виходячи із двостороннього характеру договірних правовідносин, за другою стороною договору слід визнати право на інформацію про стан цих правовідносин. Сторона має право вважати себе такою, що перебуває у договірних відносинах, доти, доки не отримає інформацію про інакше. Тому у випадку односторонньої зміни (розірвання) господарського договору моментом зміни (припинення) зобов'язань за таким договором слід вважати той момент, коли сторона дізналася або повинна була дізнатися про односторонню відмову другої сторони від договору [203, с. 106-107]. Оскільки за ознакою прийняття активної дії пасивною стороною відмови одностороння відмова від договору є волевиявленням, яке потребує

прийняття, правочин з односторонньої відмови набуває чинності з моменту надходження інформації про нього до контрагента [59, с. 189].

На жаль, у законодавстві немає загальної норми, яка б давала однозначну відповідь на поставлене запитання, однак *аналіз* норм, які передбачають право на односторонню зміну (розірвання) договору у певних правовідносинах, також дає підстави для цього висновку. Так, згідно з ч. 2 ст. 782 ЦК України у разі відмови наймодавця від договору найму договір є розірваним з моменту одержання наймачем повідомлення наймодавця про відмову від договору. Договір безстрокової ренти відповідно до ч. 3 ст. 739 цього Кодексу припиняється після спливу трьох місяців від дня одержання одержувачем ренти письмової відмови платника безстрокової ренти від договору за умови повного розрахунку між ними. Частиною 3 ст. 7 Закону України «Про фінансовий лізинг» [180] визначено, що відмова від договору лізингу є вчиненою з моменту, коли інша сторона довідалася або могла довідатися про таку відмову. Іншими словами, наведені норми містять умову про прийняття контрагентом договору односторонньої відмови як позитивного зобов'язання управомоченої на відмову сторони.

На практиці кредитори найчастіше доказують у суді факт направлення боржникові відповідного повідомлення, надаючи, зокрема, поштову квитанцію про відправлення рекомендованого листа. Однак цей підхід не ураховує можливих поштових ризиків, а саме ризику втрати листа, вручення неуповноваженій особі або затримки відправлення, якщо доставку здійснює кур'єрська служба.

Господарські суди дотримуються аналогічної позиції, зазначаючи, що «правове значення має не лише формування певного наміру у сторони договору, його письмове оформлення та направлення іншій стороні, але й ознайомлення іншої сторони із відповідною заявою. Саме у сукупності зазначені дії підпадають під визначення терміна «повідомлення» [149]; «при односторонній відмові від договору договір слід вважати розірваним з моменту одержання контрагентом повідомлення про відмову» [143].

Водночас беручи до уваги, що згідно з чинним процесуальним законодавством кожна зі сторін повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень (ст. 33 ГПК України), сторона, яка має намір довести правомірність реалізації односторонньої відмови, повинна надати докази, по-перше, факту направлення відповідного повідомлення за правильною адресою боржника і, по-друге, факту та моменту вручення кореспонденції адресату. У рішеннях Вищого господарського суду України зазначено, що факт вчинення одностороннього правочину шляхом надіслання замовником підряднику повідомлення про відмову від договору підряду або повідомлення його про такий юридичний факт в інший спосіб має бути доведено замовником з метою встановлення моменту припинення правовідношення за договором, щодо якого вчинено відмову [156]. У правовідносинах оренди визначення моменту отримання орендарем повідомлення орендодавця про відмову від договору оренди судова практика визнає істотною обставиною справи, адже саме із цією обставиною законодавець пов'язує момент припинення договору найму, а відтак і наявність чи відсутність у позивача правових підстав вимагати звільнення спірного приміщення та його повернення [138]. Думку про те, що основний договір вважається розірваним із моменту одержання контрагентом повідомлення про відмову від договору, викладено і в інших судових рішеннях [159; 152].

Вважаємо такий підхід прийнятним, оскільки він найбільшою мірою забезпечує визначеність і передбачуваність у положенні сторін господарського договору та дає змогу уникнути ситуації, коли юридичний ефект від повідомлення виникає, а одержувач нічого про це не знає через фактичне невручення йому відповідного повідомлення. Зокрема, саме виконавець несе відповідальність за дії третіх осіб, яких він залучив до виконання. Поштовою чи іншою такого роду організацію залучає для доставки листа одержувачу саме відправник. Отже, за помилки, які може допустити ця організація, несе відповідальність відправник, а не одержувач. По-друге,

коли закон зазначає про право чи обов'язок особи довести до відома іншої особи свою волю чи іншу інформацію, то застосовуються такі терміни, які не залишають сумнівів, що процедура може вважатися виконаною лише у момент фактичного одержання відповідного повідомлення.

Водночас, зважаючи на усі можливі ризики такого підходу (відсутність адресата за відомою відправникові адресою, вручення кур'єром повідомлення особі, не уповноваженій на отримання кореспонденції, ухилення боржника від отримання такого повідомлення та ін.), судова практика, на нашу думку, має враховувати те, що у разі, якщо відправник направив через організацію зв'язку повідомлення про односторонню відмову від зобов'язання (договору) за точною адресою, ризик його вручення місцевим відділом зв'язку неуповноваженій особі нестиме адресат, а повідомлення слід вважати врученим у момент, зазначений на листі (телеграмі) про його вручення, незалежно від того, хто саме отримав від імені адресата відповідний лист (телеграму) і розписався про його (її) отримання. Якщо доставку здійснює сам відправник або його кур'єр, то ризик вручення неуповноваженій особі має нести відправник, оскільки саме в його інтересах вручити повідомлення уповноваженій на це особі.

Більше того, рекомендують направляти повідомлення про відмову таким чином, щоб можна було зафіксувати: 1) факт і дату його відправлення належному боржникові; 2) текст або принаймні назву відправленого документа і 3) факт і дату його отримання адресатом [72, с. 184].

Беручи до уваги зазначене, доцільним буде доповнити ч. 4 ст. 188 ГК України таким положенням: *«У разі односторонньої зміни або розірвання договору зобов'язання змінюється або припиняється з моменту одержання другою стороною повідомлення про це, якщо інший строк не передбачено законом, договором або у повідомленні».*

При здійсненні односторонньої відмови від зобов'язання (договору) важливу роль відіграють строки інформування контрагента. У випадку, коли законом або умовами договору не передбачено необхідності дотримання

певних строків повідомлення контрагента про односторонню відмову від зобов'язання (договору), господарський договір слід вважати зміненим або розірваним із моменту прийняття протилежною стороною договору інформації про таку відмову. У цьому випадку відповідне повідомлення слід надсилати у розумний строк, як це передбачено для сторін за договором транспортного експедирування (ст. 935 ЦК України).

Водночас у законі або в умовах договору може бути визначено строк, до спливу якого контрагента має бути повідомлено про зміну чи розірвання договору. Наприклад, у відносинах комерційної концесії передбачено можливість кожної із сторін договору, укладеного без зазначеного строку, відмовитися від договору у будь-який час, повідомивши про це другу сторону за шість місяців, якщо договором не передбачено більш тривалий строк (ч. 3 ст. 374 ГК). У цьому разі одностороння відмова від договору може вважатися вчиненою лише після спливу такого строку.

Початком відліку цих строків слід визначити момент прийняття контрагентом інформації про односторонню зміну (розірвання) господарського договору. За своєю правовою природою такі строки мають характер відкладальної умови, необхідність запровадження якої пов'язана насамперед із метою захисту протилежної сторони договору від несприятливих наслідків, які можуть настати для неї у зв'язку зі швидким припиненням договірних правовідносин. Ці строки мають виконувати компенсаційну функцію, даючи змогу нівелювати або нейтралізувати такого роду небажані наслідки застосування односторонньої відмови від договору [58, с. 191].

1.2. Місце односторонньої зміни та розірвання господарського договору серед інших способів зміни і припинення договірних зобов'язань

Для ефективного регулювання відносин, пов'язаних з односторонньою зміною та розірванням господарського договору, важливого значення набуває з'ясування змісту і правової природи цього *юридичного факту*. На жаль, юридична наука поки що не сформувала усталеної концепції щодо поняття і правової природи розірвання договору та одностороннього його розірвання зокрема. Автори зазвичай обмежуються аналізом конкретних підстав розірвання договору та його правових наслідків [85, с. 49-50; 25, с. 359-372].

Більшість як українських, так і зарубіжних вчених відносять зміну та розірвання договорів до категорії юридичних фактів [56, с. 303], а саме – юридичних актів, тобто правомірних дій, які прямо націлені на досягнення певного юридичного результату [13, с. 16].

Однак у літературі викладено й іншу точку зору: «розірвання договору не може бути актом, юридичним фактом, а становить результат іншої угоди: згоди сторін, судового рішення або відмови від виконання договору як одностороннього правочину» [59, с. 408]. Так, на думку О. В. Остапчука, відмова від договору оренди та його розірвання співвідносяться як причина та наслідок [119, с. 170]. Вбачається, що в основу такого підходу покладено назву ст. 651 ЦК України «Підстави для зміни або розірвання договору». Зокрема, у ч. 1 цієї статті йдеться про зміну або розірвання договору за згодою сторін, у ч. 2 – про зміну або розірвання договору в судовому порядку, а в ч. 3 – про односторонню відмову від договору у повному обсязі або частково. Відтак, складається враження, що у кожній із частин цієї статті передбачено по одній підставі для зміни та розірвання договору, а власне зміна або розірвання є правовими наслідками. Однак із викладеним не можна погодитися з огляду на таке.

Стаття 188 ГК України має назву «Порядок зміни та розірвання господарських договорів». Порядок можна встановити лише стосовно дій, але у жодному разі не щодо правових наслідків таких дій. Водночас ст. 653 ЦК України визначено наслідки зміни або розірвання договору, в тому числі зміну (ч. 1) та припинення (ч. 2) зобов'язання сторін. Відтак, якщо зміна та розірвання договору є не юридичними фактами, а вважаються зумовленими ними ж зміною та припиненням правовідношення, як вони можуть мати власним наслідком самих себе?

На нашу думку, підставою для зміни та розірвання договору є ті обставини, з якими правові норми пов'язують виникнення права на зміну і розірвання договору, тобто підстави – це юридичні факти. Такими юридичними фактами можуть бути, зокрема, порушення договору, а також інші передбачені законом або договором обставини.

Якщо підстави зміни і розірвання договору є юридичними фактами, що мають наслідком виникнення права на зміну та розірвання, то зміна і розірвання договору – ті дії, які можна здійснити, реалізуючи це право.

Відтак, зміну та розірвання договорів правильно визнавати юридичними фактами, які в окремих випадках потребують наявності інших юридичних фактів для свого виникнення.

Для визначення поняття односторонньої зміни та розірвання господарського договору слід з'ясувати, як у юридичній літературі розуміють зміну і розірвання договору взагалі.

Так, К. Є. Чистяков зазначає, що зміна і розірвання договору – особливі підстави (способи) зміни та припинення невиконаних зобов'язань за волевиявленням однієї або обох сторін шляхом цілеспрямованої зміни умов договору або припинення дії договору як підстави виникнення зобов'язання [220, с. 6].

На думку А. Л. Святошнюк, розірвання договору є вольовою дією (або актом), спрямованою на припинення частково або повністю невиконаного

договору і в такий спосіб – зобов'язань, які впливають із нього. Метою зазначеної дії або акту є припинення дії договору [197, с. 9].

З. М. Заменгоф вважала розірвання господарського договору «актом, спрямованим на дострокове припинення *на майбутнє* дії договору із метою припинення на цей самий час зобов'язання, яке виникло за договором, строк виконання якого ще повністю або частково не настав або виконання якого ще повністю або частково не здійснено або має триваючий характер. Зміна договору, в свою чергу, є актом, спрямованим на зміну його умов, як правило, на майбутнє із метою зміни на цей же час змісту договірних зобов'язань, виконання якого ще повністю або частково не здійснено або має триваючий характер [61, с. 22-23]. С. О. Соменков також визначає розірвання договору як акт, спрямований на припинення *на майбутнє* дії частково або повністю невиконаного договору і в такий спосіб – зобов'язань, що виникають із нього [203, с. 17].

У дисертаційному дослідженні Н. М. Процьків зазначає, що: 1) складовою частиною розірвання договору є спеціальна спрямованість волі на припинення договору та його зобов'язань, яка знаходить відображення в тому, що договір розривається за угодою сторін, за ініціативою однієї сторони або на вимогу третіх осіб у передбачених законом випадках; 2) при розірванні договору договірні зобов'язання припиняються на майбутнє, що дає змогу відрізнити розірвання договору від визнання його недійсним або неукладеним; 3) розірвання договору – це дія, спрямована на припинення частково або повністю невиконаного договору [184, с. 10].

Як зазначають А. М. Блашук та О. В. Дзера, у наведеному є кілька раціональних суджень, однак деякі з них мають вразливі місця. Одним із таких є твердження про те, що у разі розірвання договору договірні зобов'язання припиняються лише на майбутнє. У переважній більшості випадків це не так. Сторони можуть частково виконати умови договору (передати майно, сплатити частину платежів на виконання договору, виконати частину підрядних робіт тощо). Відповідно, сторони не позбавлені

права вирішити питання правової долі вже виконаних обов'язків, наприклад, у випадку розірвання договору будівельного підряду вони можуть залишити у власності замовника вже збудовану частину майнового комплексу, а підряднику сплатити винагороду у відповідному розмірі за фактично виконаний обсяг роботи [56, с. 304-305].

Водночас слід погодитися з тим, що зміна або розірвання господарського договору, по-перше, передбачають наявність вольових дій сторін договору (або однієї із них), юридичною метою яких є зміна або припинення зобов'язань за цим договором. По-друге, змінити або розірвати можна лише частково або повністю невиконаний договір, адже згідно з ч. 1 ст. 202 ГК України виконання, проведене належним чином, припиняє господарське зобов'язання.

У підрозділі 1.1 було обґрунтовано, що зміна та розірвання господарського договору реалізуються за згодою сторін, за рішенням суду або в односторонньому порядку. При цьому відмова від зобов'язання (договору), як зазначається у літературі, є самостійним юридичним актом, відмінним від усіх інших способів розірвання та зміни договору, передбачених законом [59, с. 21].

Відтак, аби з'ясувати, у чому саме полягає відмінність (самостійність) односторонньої зміни і розірвання господарського договору від інших способів зміни та розірвання договорів, слід хоча б у загальних рисах визначити специфіку двох інших способів розірвання – за згодою сторін і за рішенням суду.

Оскільки в сучасних умовах господарювання більшість договорів укладається за вільним волевиявленням сторін, вони є вільними у досягненні згоди щодо внесення змін до умов договору і його розірвання. Отже, зміну та розірвання договору за згодою сторін ще називають найбажанішим і таким, що відповідає природі договору, способом зміни та розірвання договору, оскільки сторони мають змогу узгодити всі необхідні умови, за яких зміна та

припинення договірних правовідносин стають прийнятними для кожної із них [56, с. 303].

Як уже було зазначено, порядок зміни та розірвання господарських договорів за згодою сторін визначено у ст. 188 ГК України. Зокрема, сторона договору, яка вважає за необхідне змінити або розірвати договір, повинна надіслати пропозиції про це другій стороні за договором, а сторона договору, яка одержала пропозицію про зміну чи розірвання договору, у двадцятиденний строк після одержання пропозиції повідомляє другу сторону про результати її розгляду. Дотримання нормативно встановленого порядку зміни або розірвання договорів, як зазначають фахівці у сфері господарського права, сприяє тому, щоб об'єктом судового розгляду були лише ті спори, в яких сторони не змогли домовитися і дійти взаємної згоди [56, с. 495].

ГК України, в якому неодноразово вжито термін «господарський договір», не містить його дефініції. Виходячи із загального визначення поняття «договір», наведеного у ст. 626 ЦК України, та з урахуванням властивих йому особливостей, господарський договір можна визначити як домовленість суб'єкта господарювання з іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання, спрямовану на встановлення, зміну або припинення їх прав та обов'язків у сфері господарювання [226, с. 282]. Отже, двосторонню угоду щодо зміни або розірвання господарського договору слід також вважати договором, оскільки ч. 1 ст. 180 ГК України прямо допускає існування договору, спрямованого не лише на виникнення, але і на зміну та припинення господарських зобов'язань.

Як зазначається у літературі, договір про розірвання іншого договору не є самостійним, а має допоміжний характер і містить специфічні істотні умови. На відміну від первісного договору, зміст якого спрямований переважно на виникнення у сторін певних прав та обов'язків, у припинювальному правочині зміст спрямований насамперед на припинення прав та обов'язків, що стосуються сформованих у первісному договорі

істотних умов. З огляду на викладене, істотними умовами договору про розірвання первісного договору будуть ті самі істотні умови первісного договору, але з тією особливістю, що дії сторін спрямовані на припинення прав та обов'язків між суб'єктами договірної правовідносини [56, с. 306].

Такий договір ще називають «ліквідаційним», «скасувальним» [95, с. 5] або, з огляду на те, що договір щодо розірвання первісного договору спрямований на припинення останнього, – «припинювальним» [56, с. 305].

Оскільки чинне законодавство надає сторонам право розривати укладений договір за взаємною згодою за будь-яких ситуацій, навіть за відсутності порушень його умов, формально сторони можуть розірвати договір вже на наступний день після його укладення. Необхідність у розірванні договору може бути зумовлена неможливістю виконання з об'єктивних чи суб'єктивних причин, порушенням умов договору, відмовою однієї зі сторін виконувати договірне зобов'язання тощо. Отже, виокремлюють такі передумови для розірвання договору шляхом укладення про це відповідного правочину:

- 1) *за взаємною згодою сторін* за відсутності порушень договірного зобов'язання, наприклад, у зв'язку з втратою інтересу в обох сторін;
- 2) *за взаємною згодою сторін* за відсутності порушень договірного зобов'язання за ініціативою однієї сторони;
- 3) *за взаємною згодою сторін* за відсутності порушень договірного зобов'язання за ініціативою добросовісної сторони;
- 4) *за взаємною згодою сторін* у зв'язку з наявністю порушень договірного зобов'язання з обох сторін;
- 5) *за взаємною згодою сторін* господарського зобов'язання у зв'язку зі скасуванням державного замовлення [56, с. 306].

Оскільки дії сторін щодо внесення змін до договору або його розірвання, спрямовані на зміну або припинення правовідносин, є договором, такий договір має відповідати вимогам законодавства. За загальним правилом господарські договори укладаються письмово у формі єдиного

документа, підписаного сторонами, відтак, досягнута сторонами згода щодо зміни або розірвання договору також повинна бути зафіксована письмово та підписана сторонами.

Отже, для зміни та розірвання господарського договору за згодою сторін характерними є, по-перше, наявність волевиявлення обох сторін, які бажають саме у такий спосіб змінити або припинити правовідносини, що склалися між ними, і, по-друге, неюрисдикційний порядок реалізації.

У разі коли господарський договір змінюється або розривається за ініціативою однієї зі сторін, на цей результат розвитку договірних правовідношень спрямована воля лише активної сторони за одночасного заперечення або пасивності з боку другої. У цьому випадку очевидними є зацікавленість/незацікавленість кожної зі сторін у зміні або розірванні договору, у зв'язку з чим може виникнути потенційна загроза порушення інтересів тієї чи іншої сторони. Як зазначає С. О. Соменков, розірванню договору за ініціативою однієї сторони, незважаючи на його другорядність, закон приділяє максимум уваги, оскільки розірвання договору за відсутності узгодженої волі сторін із цього питання виходить за межі нормального договірного процесу [203, с. 61].

Розрізняють два способи зміни та розірвання господарського договору за ініціативою однієї зі сторін. У першому випадку договір може бути змінено або розірвано на вимогу однієї зі сторін за рішенням суду.

Законом передбачено два основних формулювання, згідно з якими зміна та розірвання договору у цьому разі можливі лише у судовому порядку. В одному випадку в законі прямо зазначається про судовий порядок зміни та розірвання договору. Так, відповідно до ст. 26 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» у разі невиконання сторонами своїх зобов'язань договір оренди може бути достроково розірвано у судовому порядку. А за змістом ч. 5 ст. 27 Закону України «Про приватизацію державного майна» на вимогу однієї із сторін договір купівлі-продажу може бути розірвано або визнано недійсним за рішенням суду в разі невиконання

іншою стороною зобов'язань, передбачених договором купівлі-продажу, у визначені строки.

Другим прикладом встановленої законом можливості участі суду у процесі зміни та розірвання договору є передбачене правовими нормами застереження про право однієї зі сторін договору «вимагати зміни або розірвання договору», про що йшлося у підрозділі 1.1.

Частиною 4 ст. 188 ГК України передбачено, що у разі коли сторони не досягли згоди щодо зміни (розірвання) договору або у разі неодержання відповіді у встановлений строк з урахуванням часу поштового обігу, заінтересована сторона має право передати спір на вирішення суду.

Як зазначено у літературі, тільки дотримання сторонами встановленого ст. 188 ГК України порядку зміни та розірвання договору і недосягнення при цьому згоди може свідчити про наявність між ними спору. Якщо ж сторона, яка бажає змінити або розірвати договір, не зверталася із відповідною пропозицією до контрагента, то немає і підстав стверджувати про наявність такого спору між сторонами, адже контрагент був позбавлений можливості волевиявлення [56, с. 498].

Однак судова практика засвідчує абсолютно інший підхід. Так, в одній із численних постанов Судової палати у господарських справах Верховного Суду України зазначено, що обрання певного засобу правового захисту, у тому числі й досудового врегулювання спору, є правом, а не обов'язком особи, яка добровільно, виходячи з власних інтересів, його використовує. Надсилання відповідачеві пропозицій про внесення змін до спірного договору є виключно правом, а не обов'язком позивача, тому недотримання позивачем вимог ч. 2 ст. 188 ГК України щодо обов'язку надсилання іншій стороні пропозицій про зміну умов договору не позбавляє його права звернутися до суду з позовом до відповідача про зміну умов договору за наявності спору, тобто відсутності згоди на зміну умов договору [129]. Такого висновку судова колегія дійшла, зокрема, зважаючи на Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 2002 року № 15-рп/2002 (справа

про досудове врегулювання спорів), згідно з яким положення ч. 2 ст. 124 Конституції України стосовно поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, які виникають у державі, необхідно розуміти так, що право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами. Встановлення законом або договором досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист.

Оскільки у ст. 188 ГК України законодавець не визначає загальних підстав для зміни та розірвання господарських договорів, слід застосовувати підстави, передбачені нормами спеціальних законодавчих актів, якими регулюються окремі види договорів, а у разі їх відсутності за змістом застереження, наведеного у п. 2 ч. 1 ст. 175 ГК України, підлягають застосуванню норми ЦК України.

Підставою для розірвання договору за рішенням суду на вимогу однієї із сторін відповідно до ч. 2 ст. 651 ЦК України є істотне порушення договору другою стороною та інші випадки, встановлені договором або законом. Під істотним порушенням слід розуміти «таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору». ГК України не визначає концепцію істотного порушення як підставу для розірвання господарського договору. Між тим, ця обставина не перешкоджає застосуванню судом положень ст. 651 ЦК України до розірвання господарських договорів.

Договір також може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу заінтересованої сторони у разі істотної зміни обставин. Так, за змістом ч. 2 ст. 652 ЦК України: «Якщо сторони не досягли згоди щодо приведення договору у відповідність з обставинами, які істотно змінились, або щодо його розірвання, договір може бути розірваний, а з підстав, встановлених ч. 4 цієї статті, – змінений за рішенням суду на вимогу

заінтересованої сторони за наявності одночасно таких умов: 1) в момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане; 2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися; 3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору; 4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона». При цьому аби суд постановив рішення про розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин, недостатньо встановити сам факт і зміст цих обставин, необхідно також встановити усю сукупність вищезазначених чотирьох умов. Відсутність хоча б однієї із них може бути достатньою підставою для відмови у задоволенні позову про розірвання договору [56, с. 313].

Зміна договору у зв'язку з істотною зміною обставин згідно з ч. 4 зазначеної статті допускається за рішенням суду у виняткових випадках, коли розірвання договору суперечить суспільним інтересам або потягне для сторін шкоду, яка значно перевищує затрати, необхідні для виконання договору на умовах, змінених судом.

Вимога сторони про зміну або розірвання договору є перетворюючим позовом, а ухвалене судом рішення – юридичний факт, який призводить до зміни або розірвання господарського договору. Однак не можна виключати ситуацію, за якої з відповідним позовом може виступити друга сторона. За природою такий позов належить до категорії інших вимог – про визнання. У цьому разі предметом позову буде встановлення факту відсутності у сторони права на односторонню зміну або розірвання господарського договору.

Відтак, на відміну від зміни і розірвання господарського договору за згодою сторін, зміна та розірвання господарського договору за рішенням суду реалізуються у юрисдикційному (судовому) порядку і лише за ініціативою однієї зі сторін договору.

Другим способом зміни та розірвання господарського договору за ініціативою однієї зі сторін є одностороння зміна та розірвання. Такого роду спосіб зміни або припинення договірних правовідносин можливий лише у випадках, передбачених законом або договором, не потребує від управомоченої на зміну або розірвання договору сторони узгодження своєї волі та дій із контрагентом договору і втручання суду у процес зміни та розірвання договору.

Отже, спільною для зміни і розірвання договору *за згодою сторін* та односторонньої зміни і розірвання договору є неюрисдикційність механізму зміни і припинення договірних правовідносин. Проте на відміну від згоди сторін, для односторонньої зміни і розірвання договору характерною є відсутність узгодженого волевиявлення сторін – достатньо аби управнена сторона повідомила останню про зміну або розірвання договору. Як слушно зазначає М. І. Брагінський, «особливість односторонньої зміни та розірвання договору полягає у відсутності згоди контрагента, адже якби останній не заперечував проти зміни чи розірвання договору, запропонованого стороною, йшлося б про іншу підставу, а саме про згоду між контрагентами» [25, с. 434].

Зміна та розірвання господарського договору за рішенням суду, як і зміна та розірвання господарського договору в односторонньому порядку, здійснюються за ініціативою лише однієї зі сторін договору. Однак якщо звернутися до суду із вимогою змінити або розірвати господарський договір може будь-яка зі сторін договору, односторонньо змінити та розірвати договір в односторонньому порядку може лише управомочена на таку відмову законом або договором сторона. По-друге, як уже було зазначено, одностороння зміна та розірвання є *неюрисдикційним* способом зміни та розірвання господарських договорів, у чому полягає кардинальна її відмінність від зміни і розірвання договору за рішенням суду.

Відтак, *односторонню зміну (розірвання) господарського договору* можна визначити як *неюрисдикційний спосіб зміни (припинення) частини або*

усіх невиконаних договірних зобов'язань, який реалізується управненою законом або договором стороною без узгодження із контрагентом.

Також виокремлюють ще одну ознаку, яка дає змогу відмежувати односторонню зміну та розірвання договору від інших правових явищ, а саме – відсутність координування спричиненої ними зміни або припинення зобов'язання із динамікою або здійсненням інших правовідносин [13, с.19]. Це, зокрема, проявляється у тому, що момент зміни або припинення договірною зобов'язання завжди відрізняється від моменту виникнення підстави для зміни або розірвання договору.

Так, дія багатьох інших підстав зміни та припинення зобов'язань пояснюється наявністю або виникненням іншого правовідношення, яке замінює собою зобов'язання або певним чином впливає на нього. При цьому динаміка одного зобов'язання узгоджується із динамікою іншого. Наприклад, при новації припинення одного зобов'язання узгоджується із виникненням нового зобов'язання між тими самими сторонами (ч. 1 ст. 204 ГК України). У разі зарахування одночасно із припиненням одного зобов'язання відбувається повне або часткове припинення іншого зобов'язання, у рамках якого існувала зустрічна однорідна вимога (ч. 3 ст. 203 ГК України).

Слід наголосити, що одностороння зміна та розірвання господарського договору може призвести до виникнення зобов'язання з відшкодування збитків, однак координуючого зв'язку між динамікою цього зобов'язання та динамікою договірною зобов'язання немає. Динаміка договірною зобов'язання (його зміна або припинення) є причиною виникнення зобов'язання з відшкодування збитків. Однак для самої динаміки договірною зобов'язання виникнення зобов'язання із відшкодування збитків жодного значення не має. Таким чином, зв'язок у цьому разі є одностороннім, а не координаційним.

Виходячи із зазначеного вище, проаналізуємо, чим саме відрізняються одностороння зміна та розірвання господарського договору від інших способів припинення господарських зобов'язань, визначених ст. 202 ГК

України (за винятком припинення господарського зобов'язання за згодою сторін і за рішенням суду, про які йшлося вище), залежно від: 1) наявності волі (припинення зобов'язання відбувається за волею сторін, однієї зі сторін або незалежно від волі сторін договору); 2) порядку реалізації (юрисдикційний або неюрисдикційний); 3) моменту, із якого договір слід вважати зміненим або розірваним; 4) наявності чи відсутності координування зміни або припинення зобов'язання із динамікою або здійсненням інших правовідносин.

Припинення зобов'язання *виконанням*, як уже було зазначено, є найбільш поширеним і нормальним способом припинення зобов'язання, досягнення мети, заради якої воно створювалося.

Відповідно до ч. 1 ст. 203 ГК України господарське зобов'язання, всі умови якого виконано належним чином, припиняється, якщо виконання прийнято управненою стороною. Відтак, не викликає сумнівів, що належне виконання зобов'язання є неюрисдикційним способом припинення зобов'язання, для реалізації якого необхідне волевиявлення обох сторін, перша з яких повинна виконати зобов'язання, а друга – прийняти таке виконання. Втім, слід зазначити, що припинення зобов'язання може бути зумовлено не будь-яким, а лише належним виконанням суб'єктами господарювання та іншими учасниками господарських відносин своїх обов'язків. Загальною щодо належного виконання господарських зобов'язань є відповідність виконання вимогам закону, інших правових актів, договору, яким визначається зміст конкретного зобов'язання (суб'єктивні права та обов'язки сторін), а за відсутності конкретних вимог щодо виконання зобов'язання – відповідно до вимог, що у певних умовах звичайно ставляться.

Частиною 2 ст. 202 ГК України визначено, що господарське зобов'язання припиняється у разі визнання його *недійсним* за рішенням суду.

Недійсним відповідно до ч. 1 ст. 207 ГК України є господарське зобов'язання (договір), що не відповідає вимогам закону, або вчинено з

метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, або укладено учасниками господарських відносин з порушенням хоча б одним з них господарської компетенції (спеціальної правосуб'єктності).

Водночас ч. 2 ст. 207 ГК України передбачено, що недійсною може бути визнано також нікчемну умову господарського зобов'язання, яка самотійно або в поєднанні з іншими умовами зобов'язання порушує права та законні інтереси другої сторони або третіх осіб. Таке формулювання навряд чи можна визнати вдалим, адже нікчемними вважаються ті зобов'язання або окремі їх умови, недійсність яких встановлено законом. Вони є недійсними в силу закону з моменту укладення, тому визнання їх недійсними судом не вимагається (ч. 2 ст. 215 ЦК України).

Так, у п. 21 Інформаційного листа Вищого господарського суду України наголошено, що ГК України, на відміну від ЦК України, фактично розглядає як оспорювані усі ті зобов'язання, що виникають із правочинів, які за ЦК України є нікчемними. У ч. 2 ст. 207 ГК України вжито термін «нікчемна умова», але визначення відповідного поняття не надано. Зрештою констатовано, що оскільки у ст. 207 ГК України не наведено особливостей регулювання господарських відносин, а викладено загальні правила про недійсність господарських зобов'язань, які суперечать ЦК України як за термінологією, так і за змістом, ця стаття відповідно до абз. 1 ч. 2 ст. 4 ЦК України та абз. 2 ч. 1 ст. 4 ГК України застосовуватися не може [69].

Про недолік норми, наведеної у ч. 2 ст. 207 ГК України, зазначає також О. А. Беяневич, яка пропонує виключити із першого речення ч. 2 ст. 207 ГК України слова «також» і «нікчемна» [225, с. 405].

Втім, оскільки питання недійсності (нікчемності) господарських договорів не є предметом цього дослідження, зупинятися або досліджувати їх більш докладно не є доцільним. Лише зазначимо, що визнання господарського зобов'язання недійсним здійснюється судом за ініціативою однієї із сторін або іншої заінтересованої особи (ч. 3 ст. 215 ЦК України), а зобов'язання припиняється повністю або у частині з дня набрання рішенням

суду законної сили та вважається недійсним з моменту його виникнення (ч. 3 ст. 207 ГК України). Водночас за змістом п. 2.3 постанови пленуму Вищого господарського суду України від 29 травня 2013 року № 11 якщо, вирішуючи господарський спір, суд встановить, що зміст договору, пов'язаного з предметом спору, суперечить законодавству, чинному на момент укладення договору, він, керуючись п. 1 ч. 1 ст. 83 ГПК України, вправі за власною ініціативою визнати цей договір недійсним повністю або у певній частині із застосуванням за необхідності й наслідків визнання недійсним нікчемного правочину (абз. 2 ч. 5 ст. 216 ЦК України). Реалізація господарським судом цього права здійснюється незалежно від наявності відповідного клопотання сторони [164].

Слід зазначити, що визнання договору недійсним не впливає на існуюче договірне зобов'язання, оскільки недійсний договір не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

Господарське зобов'язання припиняється також *зарахуванням* зустрічної однорідної вимоги або страхового зобов'язання.

Зарахування зустрічних однорідних вимог – спосіб припинення одночасно двох зобов'язань, в одному із яких одна сторона є кредитором, а інша – боржником, а в другому – навпаки (боржник у першому зобов'язанні є кредитором у другому). Вимоги, що пред'являються до зарахування, повинні бути однорідними, тобто мати однорідний предмет. Зустрічною однорідною вимогою, що зараховується, може бути лише та, строк якої настав або строк якої не зазначений або визначений моментом витребування. Зарахування страхового зобов'язання як підстава припинення господарського зобов'язання можливе відповідно до умов гарантії страхової організації (ст. 200 ГК України) або договору страхування (ст. 354 ГК України), предметом гарантії чи страхування яких є виконання цього господарського зобов'язання. Зарахування здійснюється *за заявою будь-якої із сторін зобов'язання*; друга сторона у разі незгоди із зарахуванням може його оскаржити у судовому порядку [99, с. 400].

Відповідно до п. 31 Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 7 квітня 2004 року № 01-8/211 заява однієї сторони про зарахування зустрічної однорідної вимоги є одностороннім правочином, який має наслідком припинення зобов'язань. Якщо друга сторона вважає, що заява першої сторони є нікчемним правочином, а відтак не припиняє зобов'язання (наприклад, за відсутності зобов'язання другої сторони або у разі недопустимості зарахування зустрічних вимог згідно з частинами 4, 5 ст. 203 ГК України, ст. 602 ЦК України), то друга сторона вправі звернутися до суду з позовом про примусове виконання зобов'язання першою стороною в натурі або про застосування інших способів захисту, встановлених законом [69].

Як зазначають цивілісти, «заяву про зарахування як односторонній правочин слід вважати зробленою і такою, що потягла відповідні цивільно-правові наслідки, в момент усної заяви однієї зі сторін на адресу іншої сторони, в момент вручення однією стороною іншій відповідного письмового (в тому числі нотаріально посвідченого) повідомлення (заяви, повідомлення), в момент отримання від підприємства зв'язку кореспонденції, що містить письмове волевиявлення на припинення зустрічних вимог зарахуванням» [194].

Відтак, для зарахування та одностороннього розірвання як способів припинення господарського договору спільними є наявність *волевиявлення* сторони договору, *позасудовий порядок реалізації та момент припинення зобов'язань за договором*. Проте одностороння зміна (розірвання) господарського договору здійснюється за заявою не будь-якої сторони договору, як це передбачено у випадку зарахування, а лише управненої законом або договором сторони.

Водночас у разі зарахування одночасно із *припиненням одного зобов'язання відбувається повне або часткове припинення іншого зобов'язання*, у рамках якого існувала зустрічна однорідна вимога. На відміну від цього, одностороння зміна та розірвання господарського договору

призводить до зміни або припинення зобов'язання, що не координується із динамікою чи здійсненням інших правовідносин.

Однією із підстав припинення господарського зобов'язання є *поєднання* управненої та зобов'язаної сторін в одній особі. При цьому згідно з ч. 2 ст. 204 ГК України зобов'язання виникає знову, якщо це поєднання припиняється.

Поєднання управненої та зобов'язаної сторін в одній особі може виникнути внаслідок реорганізації суб'єктів господарювання або ліквідації одного із підпорядкованих, асоційованих (ст. 126 ГК України) чи іншим відповідним чином пов'язаних між собою учасників господарських відносин у силу договору між ними тощо. Іншими словами, таке поєднання можливе лише у разі, коли боржник за одним зобов'язанням вступає в інше зобов'язання, набуваючи право вимоги до самого себе.

У вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі переважна більшість дослідників вважають, що поєднання боржника і кредитора в одній особі належить до підстав припинення зобов'язань, які не залежать від волі сторін у зобов'язанні [44, с. 764; 95, с. 13], оскільки «відбуваються поза сферою активності сторін у зобов'язанні, без їхнього волевиявлення і без можливості самостійно вирішувати питання його припинення саме з цієї підстави» [231].

Аналогічної позиції дотримується і Верховний Суд України, який у постанові від 16 вересня 2015 року у справі № 6-43цс15 дійшов висновку, що поєднання боржника і кредитора в одній особі як підставу припинення зобов'язання віднесено до групи підстав, які «не належать до правочинів і не залежать від волі сторін».

У разі поєднання боржника і кредитора в одній особі момент припинення першого зобов'язання збігається з моментом виникнення другого та, на відміну від односторонньої зміни та розірвання господарського договору, перебіг правовідношення у цьому разі координується.

Відповідно до ч. 1 ст. 205 ГК України господарське зобов'язання припиняється *неможливістю виконання* у разі виникнення обставин, за які жодна з його сторін не відповідає, якщо інше не передбачено законом.

Неможливість виконання зумовлена фактичними обставинами і змістом конкретного зобов'язання, тобто причинами об'єктивного характеру – загибеллю індивідуально визначеного майна, дією непереборної сили, неможливістю вирішення певним чином науково-технічної проблеми. Господарське зобов'язання припиняється також неможливістю виконання у разі ліквідації суб'єкта господарювання, якщо не допускається правонаступництво за цим зобов'язанням [226, с. 277].

Порядок реалізації цього способу припинення зобов'язання, так само як і момент, із якого зобов'язання слід вважати припиненим, у кожному конкретному випадку різні та заслуговують на окрему увагу. Втім, оскільки зазначені питання не є предметом цього дослідження, зупинятися на них не вважаємо за доцільне. Лише зауважимо, що оскільки об'єктивні причини перебувають поза межами контролю сторін [100, с. 401], неможливість виконання не може бути спричинена юридичними актами сторін договору або представляти собою такі акти, що кардинально відрізняє цей спосіб припинення від односторонньої зміни та розірвання господарського договору.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що одностороння зміна та розірвання господарського договору є самостійним способом зміни та розірвання господарського договору, відмінним від усіх інших способів зміни та припинення господарських зобов'язань.

1.3. Правова природа права на односторонню зміну та розірвання господарських договорів

Для з'ясування сутності односторонньої зміни та розірвання господарського договору важливо визначити природу права на здійснення таких дій.

Перш за все слід наголосити, що для права на односторонню зміну та розірвання господарського договору характерною є відсутність кореспондуючого обов'язку контрагента управомоченої на зміну або розірвання договору сторони. З огляду на це такі права нерідко відносять до секундарних прав.

Категорія «секундарне право» своєю появою завдячує дослідженню сутності суб'єктивного права як певної правової можливості суб'єкта права [52, с. 130]. Як наслідок, склалося декілька підходів до розуміння секундарних прав [210, с. 59]:

1) секундарні права розглядаються як *складова правоздатності особи*. Така правоздатність, на думку М. М. Агаркова, має розумітися «динамічно»: «Цивільна правоздатність для кожної конкретної особи у кожний конкретний момент означає можливість мати певні конкретні права та обов'язки залежно від її взаємовідносин з іншими особами» [1, с. 285]. Так, в одному випадку можливість особи реалізувати складові правоздатності породжувала суб'єктивне право, котре характеризувалося тим, що йому протистояв обов'язок іншої особи, а в іншому – секундарне право, яке не породжувало обов'язку в іншій особі здійснити відповідну дію. Проте жодних аргументів на користь визнання секундарного права проявом динамічної правоздатності вчений не наводив, як і не виокремлював ознак секундарних прав [52, с. 134];

2) секундарні права розглядаються як *суб'єктивні права*. Цю позицію поділяли С. М. Братусь [27, с. 10], В. І. Серебровський [198, с. 74-75], Є. М. Денисевич [55, с. 42-56]. Зокрема, С. М. Братусь вважав, що «суб'єктивне право – це міра можливої поведінки цієї особи, забезпечена

законом і тим самим відповідною поведінкою зобов'язаних осіб». Звідси випливало, що секундарні права, як й інші суб'єктивні права, забезпечуються кореспондуючими їм суб'єктивними обов'язками, що навряд чи є виправданим;

3) секундарні права не визнаються суб'єктивним правом, а вважаються явищами *іншої правової природи*. Так, Р. Й. Халфіна [217, с. 234] та О. С. Юффе [65, с. 693] розглядали секундарні права як певні незавершені права, права у проміжних правовідносинах – між правоздатністю і повноцінними суб'єктивними правами.

С. С. Алексєєв визначав їх як «секундарні правомочності у правовідносинах «активного типу». Ці правомочності, на його думку, характеризуються тим, що існують у рамках конкретних правовідносин; для їх виникнення необхідні додаткові юридичні факти; вони зазвичай входять до складу основних правовідносин як другорядні елементи; їх дія стосується внутрішніх механізмів розвитку правовідносин, їх виникнення, припинення; їх зміст зводиться до можливості здійснити односторонню угоду, яка автоматично породжує зобов'язальні юридичні наслідки, а тому їм не кореспондують які-небудь особливі, самостійні обов'язки; при цьому зв'язок з обов'язками у секундарних правомочностях будується опосередковано, через правомочності вимагати від інших осіб утримуватися від дій, у тому числі від дій, що перешкоджають реалізації секундарних правомочностей [5, с. 122-123; 13, с. 34-35].

О. Томарова також переконана, що секундарні права слід розглядати як суб'єктивні права особливого виду. Зокрема, авторка зазначає, що основні ознаки суб'єктивного права властиві й секундарним правам, проте з деякою особливістю. Так, на відміну від інших суб'єктивних прав, яким кореспондує обов'язок іншого суб'єкта правовідношення, секундарному праву протистоїть не обов'язок, а певний стан «зв'язаності» секундарно зобов'язаного суб'єкта діями управненого суб'єкта [210, с. 59]. Такої точки зору дотримуються й інші правники [8, с. 11].

П. Гринько визначає секундарні права як різновид суб'єктивної правової можливості втручання в чужу правову сферу з метою досягнення правового результату шляхом одностороннього волевиявлення [52, с. 138].

Право вимоги певної поведінки від іншої особи, як наголошує М. О. Єгорова, полягає у праві вимагати утримання від дій, які можуть перешкоджати реалізації управненим суб'єктом правомочності на власні дії. На цьому акцентував також і С. С. Алексєєв, зазначаючи, що через правомочність вимагати пасивної поведінки від інших осіб суб'єктивне право в цілому пов'язується із юридичними обов'язками і, таким чином, входить до складу правовідносин пасивного типу, тобто пасивна сторона правовідносин має пасивний юридичний обов'язок у правовідносинах, в яких немає активного юридичного обов'язку вчинити певні дії [59, с. 284-285].

Відтак, з урахуванням особливості права на односторонню зміну та розірвання господарського договору як суб'єктивного права, якому не протистоїть обов'язок, таке право слід віднести до секундарних прав.

Як уже було встановлено, найчастіше право на односторонню зміну та розірвання господарського договору застосовується управненою стороною внаслідок порушення недобросовісним контрагентом зобов'язань за договором. У цьому разі одностороння відмова, як спосіб (форма) реалізації права на односторонню зміну та розірвання господарських договорів, є оперативно-господарською санкцією.

В. С. Щербина зазначає, що на відміну від цивілістичної науки і цивільного законодавства України, які відмовилися від поняття оперативно-господарських санкцій (хоча у радянські часи значна частина наукових публікацій з проблем оперативно-господарських санкцій належала саме вченим-цивілістам), у ГК України ці санкції отримали детальне закріплення [227, с. 14].

Так, у ч. 1 ст. 235 ГК України прямо визначено, що оперативно-господарські санкції є заходами оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання,

що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. Водночас застосування оперативно-господарських санкцій згідно зі ст. 20 ГК України є одним із способів захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання та споживачів.

Традиційно у науковій літературі заходи оперативного впливу визначають як юридичні засоби правоохоронного характеру, що застосовуються до порушника цивільних прав та обов'язків безпосередньо самою управненою особою як стороною у цивільному правовідношенні, без звернення за захистом права до компетентних державних або громадських органів [50, с. 186-187].

Як зазначав Б. І. Пугінський, такі заходи «хоча і є реакцією на правопорушення, проте не вимагають застосування державного примусу. Оперативний вплив здійснюється контрагентами один на одного безпосередньо, без звернення до правоохоронних органів...» [185, с. 144]. Аналогічної точки зору дотримувалися В. П. Грибанов, який вважав односторонній характер суттєвою особливістю заходів оперативного впливу [49, с. 134], та інші автори [74, с. 27; 25, с. 698].

Отже, заходи такого роду застосовують в односторонньому, позасудовому порядку, без дозволу/погодження будь-якого юрисдикційного органу.

Як і заходи оперативного впливу, право на односторонню відмову від договору реалізується шляхом односторонніх дій управненого суб'єкта. Як слушно зазначає М. О. Єгорова, праву на односторонню відмову від договору властиві особливі правові гарантії правомірності її застосування, які полягають у тому, що ця відмова може застосовуватися лише управненим суб'єктом як стороною вже наявного правовідношення, а не наділеним спеціальними повноваженнями компетентним органом [59, с. 373].

Ще однією особливістю заходів оперативного впливу, як влучно зауважував Б. І. Пугінський, є те, що таким заходам властивий організаційний характер, їх безпосередньою метою є перетворення структури

правовідношення (зміна послідовності виконання, припинення виконання тощо). При цьому майнові наслідки настають лише як побічний результат [185, с. 144].

На думку М. С. Карпова, не можна беззаперечно стверджувати, що заходам оперативного впливу притаманна функція майнового впливу на правопорушника. Якщо застосування майнових санкцій завжди призводить до настання безпосередніх і неvigідних майнових наслідків для правопорушника, то результатом застосування заходів оперативного впливу може бути або недопущення настання таких наслідків, або істотне зменшення їх розміру, і спрямовані ці заходи не на погіршення майнового стану правопорушника, а насамперед на відновлення майнового стану управненої особи [74, с. 29].

На підтвердження викладеного наведемо також і точку зору В. П. Грибанова: застосування заходів оперативного впливу передбачає настання несприятливих наслідків для правопорушника, як правило, в окремих випадках [50, с. 136]. Водночас автор зазначав, що всі заходи такого роду мають на меті захист прав та інтересів управненої особи, а отже, цілком можуть бути названі правозахисними заходами, чий специфічний характер розкривається саме у застосуванні їх управненою особою лише у випадках, коли зобов'язана особа допустила ті чи інші порушення зобов'язання. Ця особливість таких заходів споріднює їх із цивільно-правовими санкціями, які так само застосовуються у разі порушення особою своїх обов'язків, проте, на відміну від санкцій, заходи оперативного впливу виконують превентивну, запобіжну функцію.

Таким чином, заходи оперативного впливу спрямовані насамперед на охорону прав та інтересів управномоченої особи, забезпечення належного виконання зобов'язання і мають превентивне, так би мовити, профілактичне значення, на відміну від заходів майнової відповідальності, яким властивий еквівалентно-відшкодувальний, компенсаційний характер [188, с. 209-215].

О. Томарова зазначає, що право на односторонню відмову від договору має превентивний характер лише у тих випадках, коли така відмова є частковою (відмова виконати частину зобов'язань) або тимчасовою (наприклад, до моменту усунення порушення зобов'язань іншою стороною), адже у результаті реалізації права на повну односторонню відмову від договору правовідношення припиняється, внаслідок чого зобов'язання іншого суб'єкта також припиняється [210, с.60].

Оскільки, як було з'ясовано, панівним у правовій науці є розуміння заходів оперативного впливу як односторонніх дій кредитора, пов'язаних із порушенням договору і спрямованих на захист інтересів цієї особи, що не вимагають участі державних органів і мають юридичний (організаційний) характер, цілком можна підтримати точку зору тих вчених, які вважають, що одностороння зміна та розірвання договору є заходами оперативного впливу лише у випадку порушення зобов'язань за договором.

Натомість право на односторонню зміну та розірвання договору, не пов'язане із порушенням його умов, виконує регулятивну функцію та не належить до способів захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання та споживачів. Право на здійснення таких дій виникає одночасно із виникненням договірної зобов'язання, адже можливість односторонньо змінити або розірвати господарський договір закладена у самій конструкції договору і не потребує додаткових підстав для свого виникнення. Вилучення цієї правової можливості зі змісту зобов'язання порушуватиме баланс прав та обов'язків сторін.

Односторонню відмову від зобов'язання (договору) за відсутності у діях (бездіяльності) інших осіб ознак порушення чи протиправного посягання на суб'єктивні права особи на думку Т. В. Боднар слід кваліфікувати як засіб охорони законного інтересу цієї особи, а припинення або зміну договірної правовідношення внаслідок такої відмови – як спосіб самозахисту зазначеного інтересу [18, с. 115].

Наведена теза ґрунтується на тому, що законний інтерес, на відміну від суб'єктивного права, є правовим дозволом, котрий має характер прагнення, в якому відсутні можливості діяти певним чином та вимагати відповідної поведінки від інших осіб і який не забезпечений конкретним юридичним обов'язком [88, с. 99].

Як приклад можна навести наступну ситуацію. У процесі виконання зобов'язань за договором поставки покупець з'ясував, що його не влаштовує передбачена договором умова щодо строків поставки продукції (один раз у квартал), які він хоче скоротити до одного разу на місяць. І хоча умова щодо строків поставки не порушує його суб'єктивне право як учасника правовідносин і право кредитора як сторони договору, проте не відповідає його економічному інтересу, оскільки створює додаткові труднощі, пов'язані, наприклад, зі зберіганням товару.

Цей свій інтерес сторона договору могла б забезпечити (захистити) шляхом звернення до суду, але такий шлях пов'язаний із певними часовими затратами (переддоговірне врегулювання, розгляд справи у суді). Тому більш оперативною та оптимальною у такому випадку є як раз одностороння відмова від договору [18, с. 113-114].

Слід зауважити, що ст. 20 ГК України передбачає, що кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист не лише своїх прав, а й законних інтересів. Права та законні інтереси зазначених суб'єктів захищаються, у тому числі, зміною та припиненням господарських правовідносин. Однак, як уже неодноразово було наголошено, головною умовою застосування особою односторонньої зміни та розірвання господарського договору має бути наділення її таким правом законом або договором.

Відтак, із урахуванням особливості права на односторонню зміну (розірвання) господарського договору як суб'єктивного права, якому не протистоїть обов'язок, таке право слід віднести до секундарних прав.

Право на односторонню зміну (розірвання) господарського договору, підставою для застосування якого є порушення договору, є заходом оперативного впливу. У тому ж випадку, коли одностороння зміна (розірвання) господарського договору здійснюється у силу норми закону або положення договору і не пов'язана із порушенням господарського договору іншою стороною, таке право слід кваліфікувати як засіб охорони законного інтересу.

Висновки до розділу I

Розглянувши законодавче регулювання та правову природу права на односторонню зміну та розірвання господарських договорів, визначивши місце цього права серед інших способів зміни та припинення договірних зобов'язань, а також порядок його здійснення, можна дійти наступних висновків.

Зміна та розірвання господарського договору можливі за згодою сторін, а також за ініціативою однієї зі сторін. При цьому слід розрізняти два способи зміни і розірвання господарського договору за ініціативою однієї зі сторін: у першому випадку договір може бути змінено або розірвано на вимогу однієї зі сторін за рішенням суду, а у другому – шляхом односторонньої відмови управненої сторони від договору або одностороннього внесення змін до нього, якщо таке право передбачено законом або договором.

Одностороння зміна та розірвання господарського договору: 1) є виключеннями із загального правила про недопустимість зміни та розірвання господарських договорів в односторонньому порядку; 2) є юридичними фактами – правомірними діями, метою вчинення яких є зміна або припинення господарських зобов'язань; 3) як дії є результатом волевиявлення одного суб'єкта - управомоченої законом або договором сторони; 4) реалізуються у неюрисдикційному (позасудовому) порядку; 5) призводять до динаміки зобов'язання (його зміни, припинення), що не координується із динамікою чи здійсненням інших правовідносин.

Односторонню зміну (розірвання) господарського договору можна визначити як неюрисдикційний спосіб зміни (припинення) частини або усіх невиконаних договірних зобов'язань, який реалізується управненою законом або договором стороною без узгодження із контрагентом.

Односторонню відмову від господарського зобов'язання (договору) як спосіб реалізації односторонньої зміни та розірвання господарського

договору, слід розглядати у трьох аспектах: по-перше, це одностороння угода (правочин) у формі повідомлення; по-друге, – оперативно-господарська санкція (якщо підставою її застосування є порушення зобов'язання) або засіб охорони законного інтересу (якщо така зміна і розірвання не зумовлені порушенням зобов'язання з боку іншої сторони).

Одностороння зміна та розірвання господарського договору вчиняються у тій самій формі, що і договір, якщо із закону, інших правових актів або договору не витікає інше. Тобто така зміна (розірвання) вчиняється у формі письмового та підписаного уповноваженою на це особою повідомлення.

Господарський договір слід вважати зміненим або розірваним із моменту одержання контрагентом повідомлення про односторонню відмову від такого договору, якщо законом або договором не визначено інший строк. З огляду на це, видається доцільним доповнити ГК України таким положенням: *«У разі односторонньої зміни або розірвання договору зобов'язання змінюється або припиняється з моменту одержання другою стороною повідомлення про це, якщо інший строк не передбачено законом, договором або у повідомленні».*

Встановлено, що господарські договори, для укладення яких законом передбачено обов'язковість додержання нотаріальної форми, змінюються або розриваються з моменту нотаріального посвідчення їхньої зміни або розірвання, а господарські договори, правовим режимом яких передбачено необхідність їх державної реєстрації, – з моменту державної реєстрації такої зміни або розірвання. З урахуванням викладеного, запропоновано передбачити, що *«у разі, якщо законом або договором передбачено право сторони односторонньо змінити або розірвати договір, сторона, яка має намір скористатися таким правом, зобов'язана звернутися до нотаріуса, який нотаріально посвідчив та зареєстрував договір, із заявою про зміну (розірвання) договору, надавши докази повідомлення другої сторони про таку*

зміну (розірвання) або скориставшись процедурою передачі відповідного повідомлення через нотаріуса».

РОЗДІЛ II

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ОДНОСТОРОННЮ ЗМІНУ ТА РОЗІРВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ

2.1. Значення односторонньої зміни та розірвання господарського договору для комерційного обороту

Право на односторонню зміну та розірвання господарського договору має особливе значення для господарської комерційної діяльності.

ГК України визначає господарську комерційну діяльність (підприємництво) як самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик господарську діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Така діяльність об'єктивно пов'язана з деякою невизначеністю і нестійкістю, можливістю неотримання результатів своєї діяльності, що означає неминучість ризику, зокрема загрозу втратити час, ресурси, прибуток тощо, аж до імовірності банкрутства. До числа основних факторів, що призводять до появи підприємницьких ризиків у сучасних умовах, належать: економічна криза; криміналізація підприємництва; інфляційні процеси; безвідповідальність учасників економічного обороту внаслідок відсутності дієвих механізмів спонукання до виконання прийнятих зобов'язань; недобросовісна конкуренція, нестабільність податкового законодавства, сваволя і корумпованість апарату чиновників тощо [39].

Водночас держава для реалізації економічної політики, виконання цільових економічних та інших програм і програм економічного та соціального розвитку застосовує різноманітні засоби і механізми регулювання господарської діяльності. Серед основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання зазначені ліцензування та квотування, застосування цін і тарифів, надання податкових та інших пільг (ч.ч. 1, 2 ст. 12 ГК України).

Усі перелічені вище фактори впливають на результати господарської комерційної діяльності та змушують суб'єктів господарювання оперативно реагувати на зміну обставин, шукати оптимальні шляхи вирішення питань, які виникають у цьому зв'язку, з тим аби уникнути втрат і досягти бажаного результату. Одностороння зміна та розірвання господарських договорів саме і є одним із таких раціональних рішень, оскільки дає змогу стороні договору оперативно вийти із договірних відносин, які втратили для неї інтерес внаслідок порушення договору недобросовісним контрагентом або зміни обставин, на які сторона не розраховувала при укладенні такого договору.

Варто наголосити, що економічний ефект від продовження дії договору із контрагентом, який не здатен виконати свої зобов'язання, буде набагато меншим, аніж у разі своєчасної зміни або розірвання договору та звернення за товарами (послугами) до іншого учасника ринку. При цьому суб'єкту господарювання як професіоналу, який діє у певній сфері, зазвичай не так складно знайти нового контрагента. Більше того, контрагент, або так звана пасивна сторона відмови, також може бути зацікавлений у найскорішому припиненні договірних зобов'язань, які він з огляду на певні обставини не може виконати належним чином. Відтак, у деяких випадках надання права на односторонню зміну (розірвання) господарського договору відповідає не лише вимогам обох сторін договору, але й інтересам економічного обороту в цілому.

Найчастіше підставою для надання одній зі сторін господарського договору права на його односторонню зміну (розірвання) є порушення такого договору другою стороною. При цьому основна мета реалізації права на односторонню зміну (розірвання) – зниження економічних втрат потерпілої сторони, спричинених порушенням договору. Відтак, якщо у зв'язку з порушенням договору для сторони, яка уповноважена законом або договором на відмову від господарського зобов'язання (договору), подальше збереження договірних правовідносин стає не вигідним, вона має можливість

у разі своєчасних зміни або розірвання договору максимально компенсувати свій договірний інтерес в інший спосіб.

Зокрема, управнена законом або договором сторона, своєчасно відмовившись від виконання порушеного зобов'язання, може мінімізувати можливі збитки, а призупинивши виконання такого зобов'язання, – вплинути на недобросовісного контрагента аби останній належним чином виконував узятє на себе зобов'язання. Водночас потерпіла від порушення договору сторона може пред'явити до порушника вимогу відшкодувати збитки або ж доручити виконати зобов'язання іншій особі із покладенням на порушника понесених необхідних витрат та інших збитків, що дає змогу досягти необхідного правового результату саме за умови сукупного здійснення зазначених дій [107, с. 33].

Для реалізації управомоченою стороною односторонньої зміни та розірвання господарського договору достатньо самого факту порушення договору контрагентом. При цьому інші обставини, такі як вина порушника, а також факт спричинення потерпілому збитків та їх розмір значення не мають (детальніше про це див. у підрозділі 2.2). Отже, мінімальні умови для реалізації односторонньої зміни та розірвання господарського договору, а також позасудовий порядок їх реалізації забезпечують просте здійснення цього заходу оперативного реагування на відповідне порушення.

В окремих випадках наділення правом на односторонню зміну (розірвання) господарського договору пов'язане законом або договором з іншими обставинами, не спричиненими порушенням договору. Настання таких обставин може бути зумовлено як зовнішніми чинниками, так і діями однієї зі сторін, які не порушують договірних зобов'язань і не мають на меті їх припинення.

Серед підстав односторонньої зміни (розірвання) господарського договору, не пов'язаної з порушенням договору, варто зазначити, зокрема, такі:

– зміна строків розрахунків за операціями з експорту та імпорту товарів постановами Правління Національного банку України, передбачена ч. 5 ст. 1 Закону України «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті» [178];

– зміна обов'язкової для застосування суб'єктами господарювання фіксованої ціни, встановленої в порядку, передбаченому Законом України «Про ціни і ціноутворення» [181], Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої влади та державних колегіальних органів або органів місцевого самоврядування;

- зміна тарифів на певні послуги, якщо вони регулюються державою;
- скасування ліцензії;
- скасування податкових пільг, які впливають на формування ціни;
- відмова у виділенні квот тощо.

Як уже було наголошено, одностороння зміна і розірвання є оперативним способом зміни та припинення договірних відносин, адже достатньо, аби управнена законом або договором сторона повідомила контрагента про відмову від договору для того, щоб договір вважався зміненим або розірваним. На відміну від цього способу судова процедура зміни та розірвання господарського договору може затягнутися на тривалий час, упродовж якого заінтересована у зміні (розірванні) договору сторона перебуватиме у невизначеності стосовно перспектив збереження договору та буде змушена виконувати договір до моменту набрання судовим рішенням законної сили. Відповідно, ця сторона нестиме витрати замість того, аби своєчасно вийти із договірних відносин, які втратили для неї інтерес, та укласти новий договір на вигідних для себе умовах.

Як зазначають правники, із урахуванням можливості судового оспорювання реалізованої односторонньої відмови відмінність судової від позасудової процедури розірвання полягає аж ніяк не у тому, що в останньому випадку виключається судовий контроль використання цього засобу захисту. Основну відмінність становить те, що ці механізми

розірвання по-різному розподіляють тягар порушення судового процесу і формують різні стимули до «здорової» та кооперативної поведінки сторін. У разі застосування принципу судового розірвання порушені договори розриватимуться переважно у судах, оскільки тягар ініціювання процесу покладено на постраждалого від порушення договору кредитора, а порушник не матиме практично жодних стимулів надавати згоду на добровільне розірвання договору навіть тоді, коли істотність порушення є безсумнівною. Застосування такого підходу стимулюватиме порушника до блокування очевидно обґрунтованих розірвань, покладення тягаря ініціювання судового процесу на і без того постраждалого від порушення кредитора та невиправданої делегації розгляду відповідного питання перевантаженим судовим органам. У разі застосування режиму позасудового розірвання (односторонньої відмови) тягар ініціювання судового процесу покладається на порушника, який не згоден із обґрунтованістю відмови. У результаті такого підходу в судах розглядатимуться тільки ті справи, які стосуються законності розірвання порушеного договору, в яких, дійсно, наявний серйозний спір, а також є сумніви стосовно обґрунтованості відмови [71, с. 13-14].

Водночас слід наголосити, що більшість зарубіжних правопорядків та усі найбільш відомі міжнародні акти уніфікації договірного права зрештою дійшли визнання права кредитора на позасудову відмову від договору як загального правила. Така тенденція відображає однозначний ціннісний вибір зарубіжних законодавців, суддів і правників на користь забезпечення динамічності обороту та захисту прав постраждалого від порушення договору кредитора [71, с. 10-11].

Відтак, із урахуванням особливостей комерційної діяльності, праву на односторонню зміну і розірвання має бути надано пріоритет над зміною і розірванням договору у судовому порядку, оскільки воно дає змогу стороні господарського договору оперативно відреагувати на порушення договірних зобов'язань з боку контрагента, а також на іншу зміну обставин, дає змогу

з'ясувати перспективи збереження договору, не перебуваючи у невизначеності упродовж тривалого судового процесу, а також звільняє від необхідності продовжувати виконання договору до моменту набрання рішенням законної сили.

2.2. Одностороння зміна та розірвання господарського договору у зв'язку із порушенням його умов однією із сторін

Правовий аналіз норм, якими передбачено право на односторонню відмову від господарського зобов'язання (договору), дає змогу констатувати, що найчастіше підставою для надання такого права є факт порушення недобросовісним контрагентом зобов'язання або договору, під яким, очевидно, слід розуміти таку дію або бездіяльність сторони договору, що суперечить умовам укладеного договору. Основна мета реалізації права на односторонню відмову у цьому разі – зниження економічних втрат потерпілої сторони, завданих порушенням договору. Тобто якщо у зв'язку з порушенням договору для сторони, яка уповноважена на відмову, подальше збереження договірних правовідносин стає не вигідним, у неї з'являється можливість у разі своєчасного розірвання або зміни договору максимально компенсувати свій договірний інтерес в інший спосіб.

У числі винятків із загального правила про недопустимість односторонньої відмови від зобов'язання – передбачене ч. 6 ст. 193 ГК України право зобов'язаної сторони відмовитися від виконання зобов'язання у разі неналежного виконання другою стороною обов'язків, що є необхідною умовою виконання. Ще одним винятком, який фактично деталізує положення ч. 6 ст. 193 ГК України, є передбачене п. 1 ч. 1 ст. 236 ГК України право управленої сторони в односторонньому порядку відмовитися від виконання свого зобов'язання із звільненням відповідальності за це – у разі порушення зобов'язання другою стороною.

Водночас у ч. 7 ст. 193 ГК України наголошено на неприпустимості односторонньої відмови від виконання або відстрочки виконання з мотиву, що зобов'язання другої сторони за іншим договором не було виконано належним чином. По суті, це положення зумовлено змістом комерційної господарської діяльності, яка здійснюється її суб'єктами на власний ризик, а тому невиконання або неналежне виконання тим чи іншим суб'єктом своїх

зобов'язань за одним договором не повинно впливати на виконавчу дисципліну за іншим зобов'язанням, що суперечило би принципу належного виконання зобов'язання.

Слід зазначити, що у чинному законодавстві порушення зобов'язання традиційно поділяють на невиконання та неналежне виконання (ст. 610 ЦК України). Зокрема, про невиконання йдеться тоді, коли сторони взагалі не вчиняють дій, які становлять зміст зобов'язання, або не утримуються від певних дій, хоча за змістом зобов'язання повинні були утримуватися від їх вчинення. Неналежним є виконання зобов'язання із порушенням умов, визначених змістом зобов'язання [100, с. 129]. При встановленні дихотомії «невиконання» – «неналежне виконання», напевно, малося на увазі розуміння невиконання і неналежного виконання як явищ, що залежать від ступеня виконання зобов'язання боржником.

Водночас у деяких випадках законодавець відходить від традиційного поділу порушення на «невиконання – неналежне виконання» і запроваджує поняття прострочення як різновиду порушення договору. Так, згідно з ч. 1 ст. 612 ЦК України боржник вважається таким, що прострочив, якщо він не приступив до виконання зобов'язання або не виконав його у строк, встановлений договором або законом. У цьому разі відповідно до ч. 2 ст. 220 ГК України якщо внаслідок прострочення боржника виконання втратило інтерес для кредитора, він має право відмовитися від прийняття виконання і вимагати відшкодування збитків. Як приклад можна навести ч. 2 ст. 320 цього Кодексу, за змістом якої замовник має право вимагати розірвання договору та відшкодування збитків у разі, якщо підрядник не береться своєчасно за виконання договору або виконує роботу настільки повільно, що закінчення її до строку стає явно неможливим.

На відміну від українського, законодавство країн романської правової системи виходить із єдиної концепції порушення договору (франц. – *inexecution du contrat*), хоча у деяких випадках також визнає прострочення. Із єдиної концепції порушення договору виходять також Віденська конвенція

1980 р. (статті 45–52, 61–65, 75–80), Принципи УНІДРУА (ст. 7.1.1) і Принципи ЄКП (ст. 8.101) [72, с. 125].

Звісно, об'єктивна форма порушення господарського договору у виді невиконання або неналежного виконання його умов може у деяких випадках впливати на характер доступних кредиторів засобів захисту, однак в якій саме формі відбулося порушення у разі односторонньої зміни та розірвання договору, вочевидь, не має значення. Головне, аби мало місце порушення (недотримання) контрагентом взятих на себе зобов'язань.

Згідно з ч. 3 ст. 651 ЦК України у разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом, договір є відповідно розірваним або зміненим. Наведена норма, як зазначено у літературі, дає підстави для певних критичних суджень. Так, по-перше, створюється враження про абсолютне право особи на односторонню відмову від договору. У зв'язку із цим логічним є висновок про можливість судового оспорування такої відмови. Викладене цілком справедливо, адже друга сторона може довести безпідставність односторонньої відмови від договору та вимагати у такому разі реального його виконання [56, с. 295].

Дійсно, потерпілий від порушення договору кредитор, відмовляючись від договору, діє на власний ризик, адже якщо його попередню оцінку стосовно наявності підстав для односторонньої відмови не буде підтримано судом при оспоруванні такої відмови боржником, договір може бути визнано дійсним, а самого кредитора притягнуто до відповідальності за ухилення від його виконання.

Слід зазначити, що в актах міжнародного договірного права, зокрема Віденській конвенції 1980 р., Принципах УНІДРУА та Принципах ЄКП, умовою допустимості односторонньої відмови від договору визнається істотність порушення договору.

Так, пп. «а» п. 1 ст. 49 Віденської конвенції 1980 р. передбачено право покупця заявити про розірвання договору, якщо невиконання продавцем

будь-якого з його зобов'язань за договором або за цією Конвенцією є істотним порушенням договору. Водночас пп. «а» п. 1 ст. 64 установлено право продавця заявити про розірвання договору, якщо невиконання покупцем будь-якого з його зобов'язань за договором або за цією Конвенцією є істотним порушенням договору. А згідно з п. 1 ст. 7.3.1 Принципів УНІДРУА сторона може припинити договір, якщо невиконання договірного зобов'язання другою стороною є істотним.

Істотним відповідно до п. 1 ст. 25 Віденської конвенції 1980 р. є порушення договору, яке тягне за собою таку шкоду для іншої сторони, що остання значною мірою позбавляється того, на що вона мала право розраховувати на підставі договору, крім випадків, коли сторона, яка порушила договір, не передбачала такого результату, і розумна особа, яка діє в тій самій якості за аналогічних обставин, не передбачала б його. Отже, наведене визначення «істотного порушення» є дуже близьким до викладеного в ч. 2 ст. 651 ЦК України. Варто також зазначити, що у тексті як Конвенції, так і ЦК України інститут істотного порушення закріплено у загальному виді, без деталізації, тобто чітких орієнтирів, які б дали змогу забезпечити більшу міру визначеності та передбачуваності у застосуванні концепції істотного порушення. Водночас у ГК України взагалі не йдеться про істотність порушення як про підставу для зміни або розірвання господарського договору.

Однак деякі правники пропонують поняття істотності порушення тлумачити більш масштабно, поширюючи його як на випадки зміни та розірвання договору у судовому порядку, так і на випадки односторонньої відмови від нього.

Зокрема, як зазначає А. Г. Карапетов, застосування принципу істотності порушення до односторонньої відмови від договору є абсолютно необхідним інструментом попередження зловживання правом. Кредитор, який усвідомлює ризик оспорювання порушником реалізованої «відмови», у більшості випадків буде утримуватись від необґрунтованого та

непропорційного використання такої можливості. Без цієї загрози оскарження, як наголошує автор, правило про односторонню відмову від договору створює простір для повного свавілля. Наявність ризику оскарження є необхідною перешкодою для необґрунтованого розірвання договорів зі сторони кредиторів. Натомість незастосування критерію істотності порушення позбавляє порушника можливості оскаржити односторонню відмову та провокує кредиторів відмовлятися від договорів у разі найменшого порушення [71, с. 12-13].

Питання істотності порушення договору є досить складним і неоднозначним для сприйняття. Зокрема, українські вчені-цивілісти, аналізуючи правило про можливість судового розірвання договору лише у разі виявлення істотного порушення його умов, не визнають його ідеальним з огляду на таке.

По-перше, статтями 15–16 ЦК України не визначено залежності між правом на захист цивільного права та ступенем його порушення, а тому суд не може відмовити у захисті цивільного права у зв'язку з неістотністю порушення. По-друге, зміст ч. 2 ст. 651 ЦК України не узгоджується з положеннями ст. 611 ЦК України, у ч. 1 якої зазначено, що у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, а також ст. 610 цього Кодексу, відповідно до якої порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання. Отже, будь-яке порушення має спричинити правові наслідки, передбачені законом. І насамкінець науковці зауважують, що у судовій практиці не буде єдності у тлумаченні поняття «істотне порушення», що зрештою «робитиме судову практику нестабільною та непрогнозованою» [56, с. 308-309].

Відтак, незважаючи на прогресивність положення про істотність порушення договору, вбачається, що доти, доки на законодавчому рівні або судовою практикою не буде сформовано більш-менш сталого переліку факторів, які можна і слід брати до уваги при оцінці істотності порушення,

поширювати це положення на випадки односторонньої відмови від договору недоцільно. Тим паче, у випадках, коли дійсно є така необхідність, законодавцем конкретизовано поняття істотності порушення як підстави для односторонньої відмови від певних видів договорів. Наприклад, ч. 2 ст. 678 ЦК України передбачено, що у разі істотного порушення вимог щодо якості товару покупець має право відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми. Водночас уточнено, що істотним порушенням вимог щодо якості товару є виявлення недоліків, які не можна усунути, недоліків, усунення яких пов'язане з непропорційними витратами або затратами часу, недоліків, які виявилися неодноразово чи з'явилися знову після їх усунення. Таким чином, виявивши недоліки товару, які неможливо усунути, покупець може відмовитися від договору купівлі-продажу, не ризикуючи, що у майбутньому таку відмову буде визнано судом безпідставною.

Частиною 1 ст. 782 ЦК України передбачено право наймодавця відмовитися від договору найму і вимагати повернення речі, якщо наймач не вносить плату за користування річчю протягом трьох місяців підряд. Відтак, невнесення орендної плати саме упродовж трьох і більше місяців, на переконання законодавця, є істотним порушенням договору оренди. Зокрема, у науковому висновку про застосування норм матеріального права О. П. Подцерковний акцентував, що «формулювання статей 782 та 783 ЦК України, які передбачають спеціальні положення щодо розірвання договору найму (оренди), не припускають розширеного тлумачення, адже законодавець, по суті, визначив, які саме порушення є істотними для розірвання договору найму (оренди). Якби законодавець бажав розширити цей перелік, він передбачив би й посилання на іншу загальну підставу «істотного порушення договору». Таким чином, ці положення ЦК України формулюють вичерпний перелік випадків, коли договір найму (оренди) може бути розірвано на вимогу наймодавця (орендодавця) у загальних цивільних відносинах» [98].

Як уже було зазначено, ч. 6 ст. 193 ГК України передбачено право зобов'язаної сторони відмовитися від виконання зобов'язання у разі **неналежного виконання** другою стороною обов'язків, що є необхідною умовою виконання. Аналогічним, але дещо ширшим за змістом є визначене ч. 3 ст. 538 ЦК України право сторони відмовитися від виконання свого обов'язку частково або в повному обсязі у разі **невиконання** другою стороною у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі.

В обох цих випадках йдеться про зустрічне виконання зобов'язання, коли послідовність виконання сторонами своїх обов'язків прямо обумовлена у договорі. Відповідне застереження може мати різну форму (пряма вказівка на те, що виконання зобов'язання однією стороною здійснюється лише після його виконання іншою стороною; інше визначення послідовності дій, наприклад, відвантаження продукції у встановлений термін після сплати покупцем ціни товару). Головне, що у договорі необхідно чітко та однозначно передбачити умову, що права сторони, яка здійснює зустрічне виконання, залежать від того, як інша сторона виконує свій обов'язок [100, с. 445].

У літературі договори такого роду ще називають синалагматичними (від грецького *synallagma* – міна). Як зазначав Д. В. Дождев, «синалагматичне зобов'язання характеризується єдністю генетичного і функціонального аспектів взаємності: контракт набирає сили лише за умови, що зобов'язання виникає одночасно у кожній зі сторін правовідношення, яке вони мають виконувати до тих пір, доки є можливим виконання зустрічної вимоги. Таким чином, вимагати виконання зобов'язання від другої сторони можна лише за умови, якщо виконав свій обов'язок (або принаймні приступив до виконання)» [57, с. 486; 59, с. 41]. Саме тому право на односторонню відмову визнають *істотною умовою* синалагматичних договорів [59, с. 41].

При цьому можна визначити декілька видів норм, які допускають можливість відмови від виконання договору у зв'язку з порушенням зустрічних зобов'язань за договором. До першого виду належать норми, які містять посилання на застосування ч. 2 ст. 538 ЦК України. Наприклад, ч. 1 ст. 693 ЦК України передбачено, що у разі невиконання покупцем обов'язку щодо попередньої оплати товару застосовуються положення ст. 538 цього Кодексу. Крім того, є норми, які безпосередньо визначають можливість застосування положень цієї статті. До такого роду норм можна віднести ч. 3 ст. 320 ГК України, відповідно до якої підрядник має право не братися за роботу, а розпочату роботу зупинити у разі порушення замовником своїх зобов'язань за договором, внаслідок якого початок або продовження робіт підрядником виявляються неможливими чи значно ускладненими.

Слід також виокремити і групу договорів, які на підставі закону не містять ані відсильних норм до ст. 538 ЦК України, ані прямого застереження про можливість односторонньої відмови від зобов'язання (договору). До таких, зокрема, належить договір оренди, синалагматичний характер якого має прояв у тому, що на сторону орендаря у всіх випадках покладено зустрічне виконання його зобов'язань, тобто виконання зобов'язань орендарем зі сплати орендної плати зумовлено виконанням орендодавцем своїх зобов'язань із передачі майна у володіння та користування орендареві. Іншими словами, орендар не повинен виконувати свої зобов'язання з внесення орендної плати до виконання орендодавцем своїх зобов'язань з передачі йому орендованого майна.

Водночас інститут передбачуваного порушення регламентовано ч. 3 ст. 538 ЦК України, згідно з якою його сторона має право в односторонньому порядку відмовитися від виконання свого обов'язку за наявності очевидних підстав вважати, що друга сторона у зобов'язанні не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі. Особливості односторонньої зміни та розірвання господарського договору у

разі передбачуваного порушення буде розглянуто у наступному пункті роботи.

Винятком із правила щодо неможливості односторонньої відмови від виконання зобов'язання, який, фактично, деталізує положення ч. 6 ст. 193 ГК України, є застосування оперативно-господарських санкцій, зокрема передбачених пунктами 1, 2 ч. 1 ст. 236 ГК України, – односторонньої відмови від виконання свого зобов'язання управненою стороною зі звільненням її від відповідальності за це у разі порушення зобов'язання другою стороною та відмови управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною.

Зокрема, ч. 1 ст. 235 ГК України передбачено, що за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції – заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. Виходячи із законодавчого визначення, можна говорити про те, що самі по собі оперативно-господарські санкції виконують запобіжну функцію, тобто мають на меті припинення порушення виконання господарських обов'язків і недопущення або мінімізацію їх негативних наслідків [205, с. 178].

Частиною 2 цієї статті встановлено, що до суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання, можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, застосування яких передбачено договором. Відтак, головною умовою застосування оперативно-господарських санкцій ГК України визнає необхідність зазначення про ці санкції у договорі незалежно від того, встановлені вони законом чи тільки договором [222, с. 14]. За відсутності такої умови договору, як акцентовано у літературі, оперативно-господарські санкції, перелічені у ч. 1 ст. 236 ГК України, застосовуватися не можуть [99, с. 445].

З огляду на викладене варто зазначити, що, по-перше, неможливо і немає сенсу, на нашу думку, передбачати у договорі конкретний, а тим паче вичерпний перелік оперативно-господарських санкцій, які можна буде застосувати у разі порушення цього договору. Навіть законодавець не зміг передбачити усіх можливих варіацій розвитку договірних правовідносин, застерігши у ч. 2 ст. 236 ГК України, що наведений у ч. 1 цієї статті перелік оперативно-господарських санкцій не є вичерпним. По-друге, неможливість застосування передбачених законом санкцій лише через те, що відповідні санкції не визначено договором, вбачається абсурдною.

Підтримуючи пропозицію В. С. Щербини щодо необхідності встановлення у ГК України «безпосереднього» порядку застосування оперативно-господарських санкцій, визначених ч. 1 ст. 236 цього Кодексу, пропонуємо виключити ч. 2 із редакції ст. 235 ГК України.

Аналіз положень статей 235–237 ГК України дає змогу констатувати, що:

- фактичною підставою застосування оперативно-господарських санкцій є порушення господарських зобов'язань другою стороною (ч. 1 ст. 237 ГК України);
- оперативно-господарські санкції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушення, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання (ч. 1 ст. 237 ГК України);
- оперативно-господарські санкції застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання (ч. 3 ст. 235 ГК України);
- у разі незгоди із застосуванням оперативно-господарської санкції заінтересована сторона має право звернутися до суду із заявою про скасування такої санкції та відшкодування збитків, завданих її застосуванням (ч. 2 ст. 237 ГК України);
- оперативно-господарські санкції можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків та стягненням штрафних санкцій (ч. 3 ст. 237 ГК України).

Оскільки оперативно-господарські санкції застосовуються у позапретензійному та позасудовому порядку, такі санкції визнають втіленням делегованого державного примусу [36, с. 12]. Іншими словами, при застосуванні цих санкцій фактор державного примусу не зникає повністю, а передається, так би мовити, делегується, сторонам-контрагентам у господарському зобов'язанні [50, с. 204].

Ще однією особливістю, як уже було зазначено, є те, що для застосування оперативно-господарських санкцій в односторонньому порядку наявність або відсутність вини не має юридичного значення. Саме тому, як наголошує С. Ю. Гапало, ці санкції не є заходами господарсько-правової відповідальності. Вирішуючи питання щодо правомірності застосування такої санкції, суд має брати до уваги не наявність чи відсутність вини у діях боржника при правопорушенні, а відповідність дій кредитора при її застосуванні умовам договірному зобов'язанню [36, с. 12-13]. Аналогічної думки притримуються і цивілісти [219, с. 496].

Крім цього, застосування оперативно-господарських санкцій не пов'язується і з іншими елементами складу правопорушення, такими як настання негативних наслідків і причинно-наслідковий зв'язок між діями правопорушника та негативними наслідками [99, с. 445].

Як зазначає В. В. Вігрянський, будь-яке невиконання або неналежне виконання договору *a priori* є порушенням норм права [25, с. 572]. Тож варто погодитися із А. Г. Карапетовим, що при характеристиці порушення договору не слід акцентувати увагу на протиправному характері поведінки боржника, а також ураховувати такі фактори як суб'єктивна сторона, негативні наслідки та причинний зв'язок. Ці фактори слід розглядати окремо від поняття порушення договору [72, с. 123-124].

Іншими словами, якщо дії або бездіяльність боржника не спричинили збитків кредиторів або завдані збитки не мають достатнього причинно-наслідкового зв'язку із порушенням, для констатації порушення договору достатньо факту невідповідності поведінки боржника умовам договору.

Оскільки оперативно-господарські санкції застосовуються без звернення до компетентних органів юрисдикції, а сторона, яка має намір відмовитися від виконання свого зобов'язання у разі його порушення, має повідомити про таку відмову іншу сторону, строк повідомлення слід передбачити у договорі.

Як зазначено у літературі, у разі зміни (припинення) зобов'язання односторонньою відмовою від нього в іншій стороні виникає право на позов. Вона може вимагати встановлення в судовому порядку безпідставності відмови іншої сторони від зобов'язання, тобто заперечувати факт порушення зобов'язання [219, с. 497].

Положення ч. 2 ст. 237 ГК України, згідно з яким у разі незгоди із застосуванням оперативно-господарської санкції заінтересована сторона може звернутися до суду із заявою про скасування такої санкції та відшкодування збитків, завданих її застосуванням, сформульовано недостатньо чітко і може тлумачитися неоднозначно. Зокрема, суд не може скасувати таку санкцію, так само як не може скасувати будь-яку іншу умову договору [99, с. 446].

Аналіз наявної у Єдиному державному реєстрі судових рішень за період 2012-2017 роки практики розгляду господарськими судами справ, пов'язаних із односторонньою зміною (розірванням) господарських договорів, виявив наступне.

Найчастіше незадоволені односторонньою зміною (розірванням) господарських договорів сторони таких договорів (як правило боржники) звертаються до господарського суду із вимогами «про визнання ...»: одностороннього розірвання договору недійсним; одностороннього припинення договору протиправним; дій щодо розірвання договору в односторонньому порядку неправомірними; (односторонньої) відмови від договору недійсною; діючим (дійсним, чинним) розірваного договору. Почасти звертаються із вимогою визнати незаконним або недійсним пункт

договору, яким передбачено право на односторонню зміну (розірвання) господарського договору.

По-перше, слід зазначити, що господарські суди визнали, що не підлягають задоволенню, як такі, що не відповідають ст. 16 ЦК України та ст. 20 ГК України, такі вимоги:

- **«про визнання діючим (дійсним, чинним) договору»** [147; 141; 153], оскільки «визнання договору чинним є по суті встановленням юридичного факту, що не відповідає передбаченим ст.ст. 15, 16 ЦК України та ст. 20 ГК України способам захисту порушеного права. Визнання договору укладеним, чинним або діючим може бути предметом судового дослідження при вирішенні спору про право матеріальне, заявлене у спосіб, передбачений ст. 16 ЦК України, наприклад, при вирішенні спору щодо відмови однієї із сторін виконувати умови договору із посиланням на розірвання його в односторонньому порядку» [141]. Водночас зазначали, що «чинне законодавство передбачає можливість визнання договору дійсним лише у випадку недотримання сторонами умови про обов'язкове нотаріальне посвідчення договору (ст.ст. 219, 220 ЦК України)» [153].

У п. 3.2 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 29 травня 15 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» також наведено, що, правочини можуть визнаватися дійсними виключно з підстав, визначених ч. 2 ст. 219 і ч. 2 ст. 220 ЦК України. Вимоги про визнання дійсними правочинів з інших підстав задоволенню не підлягають з огляду на невідповідність таких вимог установленим законом способам захисту прав та законних інтересів (частина друга статті 16 ЦК України, частина друга статті 20 ГК України);

- **«про визнання протиправним одностороннього припинення договору»** [151];

- **«про визнання дій щодо розірвання договору в односторонньому порядку неправомірними»** [157];

- **«про визнання недійсною (односторонньою) відмови від договору»** [147; 142; 134], оскільки «вимога про визнання недійсною відмови від договору фактично є вимогою про встановлення певного факту, який підлягає встановленню при вирішенні спору про право цивільне» [147].

Водночас у якості належного способу захисту порушеного права, вимога за яким підлягає розгляду по суті, визнано позови «про визнання недійсним правочину (щодо одностороннього розірвання) [147; 142; 134]» та «визнання недійсним одностороннього розірвання договору» [147; 142; 134].
Із наведеним слід погодитися з огляду на наступне.

Частиною 2 ст. 20 ГК України та ч. 2 ст. 16 ЦК України передбачено такий спосіб захисту порушеного права як «визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом», а також «визнання правочину недійсним».

Відповідно до ч. 1 ст. 207 ГК України господарське зобов'язання, що не відповідає вимогам закону, або вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, або укладено учасниками господарських відносин з порушенням хоча б одним з них господарської компетенції (спеціальної правосуб'єктності), може бути на вимогу однієї із сторін, або відповідного органу державної влади визнано судом недійсним повністю або в частині.

Згідно із п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» правочин може бути визнаний дійсним лише з підстав, визначених законом, та із застосуванням наслідків недійсності, передбачених законом [163].

Відповідно до ч. ч. 1, 3 ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч.ч. 1-3, 5 та 6 ст. 203 цього Кодексу. Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах,

встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

Частиною 1 ст. 203 ЦК України передбачено, що зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

Як уже неодноразово було наголошено, для того аби односторонньо відмовитися від господарського договору, необхідно, по-перше, аби така можливість була передбачена законом або договором, по-друге, дотриматися передбаченого порядку реалізації такої відмови. Отже, якщо відповідної правомочності законом або договором не передбачено, або управомочена на відмову сторона договору не повідомила контрагента про односторонню зміну (розірвання) договору у передбачені законом або договором строки, друга сторона може звернутися до суду із позовом про визнання такої відмови недійсною.

Аналіз судової практики свідчить про те, що у випадках, коли господарські суди встановлюють відсутність правових підстав для односторонньої зміни (розірвання) договору, вони визнають вимогу «про визнання правочину щодо одностороннього розірвання угоди (договору) недійсною» обґрунтованою та задовольняють відповідні позови. Так само вони вчиняють, якщо управненою стороною не доведено факт направлення контрагенту листа про односторонню зміну (розірвання) договору та факт отримання контрагентом такого листа у строк, передбачений законом або договором.

У цьому разі суди також задовольняють позовні вимоги про відновлення становища, яке існувало до порушення, визнаючи їх похідними від вимоги про визнання недійсним одностороннього правочину [157].

У тих же випадках, коли право на односторонню зміну (розірвання) договору передбачено положеннями закону або умовами договору, і управомочена сторона належним чином повідомила контрагента про відмову,

суди відмовляють у задоволенні позовів про визнання одностороннього правочину (угоди) недійсним.

Також сторони вже зміненого (розірваного) договору звертаються до господарського суду із вимогою визнати **«незаконним пункт договору»** [147], **«недійсним договору в частині»** [134] або **«недійсним пункт (чистину пункту)»** [133], якими передбачено право на односторонню зміну (розірвання) господарського договору.

У цьому разі господарські суди правильно зазначали, що якщо із положень ЦК та ГК України вбачається, що сторони не позбавлені можливості погодити у договорі право на односторонню відмову учасника від нього, у разі погодження сторонами такої можливості, відповідне положення не суперечитиме законодавству [137].

Підсумовуючи, слід зазначити, що у більшості випадків сторони господарських договорів, які мали намір оскаржити односторонню зміну (розірвання) таких договорів, обирали способи захисту, що не відповідають ст. 20 ГК України, що змушувало господарські суди відмовляти у задоволенні позовних вимог. Однак, у випадках, коли сторони правильно обирали спосіб захисту, зокрема зверталися із позовами про визнання правочину (угоди) по односторонній зміні (розірванні) договору недійсним, суди залежно від встановлених фактичних обставин справ приймали обґрунтовані рішення.

Конкретні випадки односторонньої відмови сторони від договірного зобов'язання наведено у статтях ГК України, що визначають особливості правового регулювання в окремих галузях господарювання, та у статтях ЦК України, що регулюють деякі види договірних зобов'язань.

Водночас у ряді випадків ГК України і ЦК України передбачають різні способи зміни та розірвання одних і тих самих договорів.

Наприклад, ч. 2 ст. 320 ГК України визначено право замовника вимагати розірвання договору у разі, якщо підрядник не береться своєчасно за виконання договору або виконує роботу настільки повільно, що закінчення

її до строку стає явно неможливим. За такі самі дії/бездіяльність підрядника ч. 2 ст. 849 ЦК України передбачено право замовника *відмовитися від договору* підряду та вимагати відшкодування збитків. Таким чином, в одній ситуації стороні надається право на відмову, а в іншій аналогічній ситуації – право вимагати розірвання договору.

На окрему увагу заслуговує положення ч. 1 ст. 291 ГК України, що в імперативній формі забороняє односторонню відмову від договору оренди. Натомість ч. 1 ст. 782 ЦК України передбачено право наймодавця відмовитися від договору найму та вимагати повернення речі, якщо наймач не вносить плату за користування річчю протягом трьох місяців підряд.

Верховний Суд України за наслідками розгляду справи, предметом якої було розірвання договору оренди приватного майна через систематичну несплату орендарем орендних платежів, послався на відсутність передумов для застосування ч. 2 ст. 651 ЦК України як підстави для розірвання у судовому порядку договору, оскільки ч. 3 цієї статті, так само як і ст. 782 цього Кодексу, встановлює для таких випадків право на односторонню позасудову відмову від договору [129].

Натомість вирішуючи іншу справу, Верховний Суд України акцентував, що «визначена ст. 782 ЦК України можливість розірвати договір найму шляхом відмови від договору в позасудовому порядку є правом, а не обов'язком наймодавця, відтак не є перешкодою для звернення наймодавця (орендодавця) до суду з вимогою розірвати договір у разі несплати наймачем (орендарем) платежів, якщо вбачається істотне порушення умов договору» [126].

Остання позиція найвищої судової інстанції вбачається правильною, оскільки, як уже наголошувалося, право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежено законом та іншими нормативно-правовими актами [190].

Водночас як Вищий господарський суд України, так і Верховний Суд України дотримуються позиції, що у разі, коли об'єктом договору оренди є державне або комунальне майно, імперативні приписи норм ч. 1 ст. 291 цього Кодексу та ч. 1 ст. 26 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» підлягають переважному застосуванню перед нормою ст. 782 ЦК України [154; 126].

Із наведеним слід погодитись, адже імперативні норми Закону, а також положення ст. 291 ГК України заперечують можливість односторонньої відмови від договору господарської оренди у позасудовому порядку.

2.2.1. Одностороння зміна та розірвання господарського договору у зв'язку з простроченням виконання зобов'язання

Як попередньо було зазначено, окрім невиконання та неналежного виконання зобов'язання різновидом порушення договору законодавець визнає також і прострочення. Оскільки ГК України не надає дефініції простроченню, слід звернутися до ч. 1 ст. 612 ЦК України, згідно з якою боржник вважається таким, що прострочив, якщо він не приступив до виконання зобов'язання або не виконав його у строк, встановлений договором або законом.

Водночас ГК України визначено наслідки прострочення виконання боржником зобов'язання. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 220 ГК України, якщо внаслідок прострочення боржника виконання втратило інтерес для кредитора, він має право відмовитися від прийняття виконання і вимагати відшкодування збитків.

Аналіз цього положення дає змогу дійти висновку, що у разі навіть незначного прострочення кредитор може відмовитися від господарського договору, внаслідок чого договір буде змінено або розірвано. Зрозуміло, що у разі поставки лісгоспом новорічних ялинок із простроченням у два дні – 1 січня замість 30 грудня – таке виконання навряд чи відповідатиме інтересам замовника (продавця таких ялинок). Однак було б несправедливим наділяти кредитора правом відмовитися від договору поставки побутової техніки, наприклад холодильників, у разі прострочення поставки на ті самі 2 дні. І взагалі кредитор сам визначає, у чому полягає його інтерес.

Слід зауважити, що загрозу дестабілізації договірних правовідносин, виникнення якої пов'язано із застосуванням режиму позасудового розірвання договору, у країнах Європи усувають шляхом запровадження правила, згідно з яким позасудове розірвання може бути зумовлено або істотністю порушення, або дотриманням кредитором процедури надання боржникові додаткового строку розумної тривалості для усунення порушення (далі –

Nachfrist), або комбінацією принципу істотності порушення та процедури *Nachfrist*. Більше того, як наголошує А. Г. Карапетов, у жодному із відомих правопорядків право на односторонню відмову від порушеного договору не може бути реалізовано без дотримання цих додаткових умов [71, с. 13].

Категорію «втрати інтересу», як зазначають правники, не слід розглядати як самостійний критерій допустимості розірвання. Вирішуючи питання про ймовірність втрати кредитором інтересу, слід брати до уваги не суб'єктивну оцінку кредитора, а об'єктивні наслідки порушення [71, с. 147-148].

Дійсно, якщо порівняти формулювання «виконання зобов'язання втратило інтерес для кредитора» із визначенням істотного порушення, яким згідно з ч. 2 ст. 651 ЦК України є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору, стає очевидним, що в останньому випадку також йдеться про втрату кредитором інтересу у виконанні договору.

Якщо ж розуміти положення ч. 2 ст. 220 ГК України інакше, це призведе до того, що кредитор зможе відмовитися від прийняття виконання навіть у разі незначного прострочення, просто посилаючись на власну суб'єктивну оцінку втрати інтересу, іншими словами – до зловживання правом на односторонню відмову.

Оскільки питання застосування інституту істотного порушення договору уже було проаналізовано, слід визначити доцільність надання боржникові у разі прострочення додаткового строку для усунення порушення.

Насамперед звернемося до досвіду Німеччини, яка вперше серед інших країн закріпила у Німецькому цивільному уложенні спеціальний механізм, який, забезпечуючи інтереси боржника, надає йому шанс на збереження договору шляхом усунення допущеного порушення.

Так, ст. 323 цього Уложення передбачено, що у разі невиконання чи неналежного виконання боржником зобов'язання кредитор має право розірвати договір, якщо він безрезультатно призначив строк для виконання чи виправлення порушення. Іншими словами, передбачено необхідність надсилання боржникові спеціального повідомлення, в якому встановлено додатковий пільговий строк, упродовж якого боржник має право усунути порушення. У разі якщо боржник не виконає свого зобов'язання, тобто не усуне допущеного ним же порушення протягом встановленого додаткового строку, кредитор має право розірвати договір в односторонньому порядку.

Слід наголосити, що німецькі суди розглядають процедуру встановлення додаткового строку виконання зобов'язання як передумову, без дотримання якої договір не може бути розірвано в односторонньому порядку [238, 240].

Як зазначено у літературі, правило про надання боржникові останнього шансу на збереження договору шляхом усунення допущеного порушення походить від загальної прив'язки усіх континентальних правових систем до принципу *pacta sunt servanda* та зумовленої ним небажаності відступлення від договору в односторонньому порядку, з однієї сторони, а також властивого цим правовим системам пріоритетного захисту інтересів боржника, з другої [72, с. 44].

Частиною 2 ст. 323 Німецького цивільного уложення встановлено винятки із загального правила про *Nachfrist*, – додатковий строк не слід призначати, якщо: 1) боржник категорично та остаточно заявляє, що не виконає зобов'язання; 2) боржник прострочив виконання зобов'язання, на той час як строк, передбачений договором, мав особливе значення для кредитора (із договору випливає, що кредитор особливо зацікавлений у виконанні саме в цей строк); 3) наявні особливі обставини, які з урахуванням інтересів сторін виправдовують негайне розірвання. Крім цього, кредитор звільняється від обов'язку встановлення додаткового строку у разі звільнення

боржника від виконання з підстав, передбачених частинами 1–3 ст. 275 Німецького цивільного уложення, зокрема у зв'язку з неможливістю виконання. У цьому разі договір припиняється не автоматично, а шляхом направлення другій стороні повідомлення про його розірвання.

Таким чином, надання боржникові можливості усунути порушення та запобігти розірванню договору за процедурою *Nachfrist* відіграє роль необхідної для стабілізації обороту додаткової умови допустимості розірвання.

Розробники Віденської конвенції 1980 р., закріпивши право про надання боржникові додаткового строку для виконання зобов'язання, дещо відійшли від німецького варіанту *Nachfrist*. Головна відмінність полягає в тому, що у разі істотного порушення договору як продавець, так і покупець мають право негайно, тобто без дотримання процедури *Nachfrist*, розірвати договір, повідомивши про це другу сторону. Так, згідно з пп. «а» п. 1 ст. 49 та пп. «а» п. 1 ст. 64 Віденської конвенції 1980 р. покупець (продавець) може заявити про розірвання договору, якщо невиконання продавцем (покупцем) будь-якого з його зобов'язань за договором або за цією Конвенцією є істотним порушенням договору.

Натомість кредитор може встановити додатковий строк розумної тривалості для виконання боржником своїх зобов'язань у разі прострочення виконання, яке не може бути кваліфіковано як істотне порушення договору. У разі невиконання протягом встановленого у такий спосіб строку, а саме – непоставки продавцем товару (пп. «b» п. 1 ст. 49 Віденської конвенції 1980 р.) або невиконання зобов'язання покупця сплатити ціну чи прийняти поставку (пп. «b» п. 1 ст. 64 Віденської конвенції 1980 р.), або якщо боржник прямо заявляє, що не здійснить виконання, кредитор може розірвати договір, повідомивши про це боржника. Однак навіть у разі прострочення встановлення додаткового строку згідно з цією Конвенцією є правом, а не обов'язком кредитора, на відміну від процедури *Nachfrist*, передбаченої у німецькому та французькому праві [241].

Аналізуючи мотиви закріплення розробниками Віденської конвенції 1980 р. порядку надання додаткового строку для виконання зобов'язання лише у випадку його прострочення, міжнародні правники наголошують, що ця Конвенція визнає прострочення договору особливою, відмінною від інших формою неналежного виконання, оскільки «прострочення не може бути усунуто з моменту, коли дата виконання зобов'язання минула». Втім, науковці зазначають, що у багатьох випадках кредитор частіше надає перевагу виконанню із простроченням, аніж невиконанню зобов'язання взагалі, а тому ладен подарувати стороні, що порушила зобов'язання, другий шанс, не вдаючись до інших засобів правового захисту [233].

У коментарях до Принципів ЄДП зазначено: навіть якщо прострочення або іншого роду невиконання є істотним і потерпіла сторона має право негайно розірвати договір, вона може за допомогою процедури *Nachfrist* надати боржникові останній шанс виконати зобов'язання (виконати неналежним чином), не втрачаючи водночас права розірвати договір після спливу цього строку [235]. У цьому разі кредитор буде звільнений від необхідності доказувати істотність порушення при оскарженні боржником правомірності розірвання договору в суді.

Протягом встановленого додаткового строку ані покупець згідно з п. 2 ст. 47 Віденської конвенції 1980 р., ані продавець відповідно до п. 2 ст. 63 цієї Конвенції не можуть вдаватися до будь-яких заходів правового захисту від порушень договору. Те саме передбачено п. 2 ст. 7.1.5 Принципів УНІДРУА та п. 2 ст. 8:106 Принципів ЄДП. Встановлення таких обмежень є логічним, адже боржник, отримавши повідомлення про надання додаткового строку для виконання зобов'язання, може зазнати значних витрат при підготовці до такого виконання та його реалізації, а тому має бути захищеним від раптової зміни намірів кредитора.

Водночас п. 2 ст. 47 та п. 2 ст. 63 Віденської конвенції 1980 р., а також п. 2 ст. 7.1.5 Принципів УНІДРУА та п. 2 ст. 8:106 Принципів ЄДП встановлено, що протягом додаткового строку кредитор (покупець/продавець)

може призупинити виконання своїх зустрічних зобов'язань і вимагати відшкодування збитків.

Також згідно з наведеними положеннями цих статей потерпіла сторона не повинна очікувати впливу додаткового строку у разі, якщо боржник прямо повідомив, що не виконає свого зобов'язання протягом цього строку. Таке повідомлення боржника, як уже було зазначено, трансформує навіть незначне прострочення на істотне порушення договору і є підставою для негайного розірвання договору та вжиття інших необхідних засобів правового захисту.

Після спливу додаткового строку договір не припиняється автоматично, за винятком ситуації, коли кредитор одночасно зі встановленням додаткового строку повідомляє боржника, що у разі невиконання зобов'язання протягом встановленого строку договір буде розірвано автоматично. Таке право передбачено, зокрема, п. 3 ст. 7.1.5 Принципів УНІДРУА та п. 3 ст. 8:106 Принципів ЄДП. Якщо у повідомленні не містилося застереження про автоматичне припинення договору, кредитор може розірвати його, повідомивши про це боржника у порядку, встановленому ст. 26 Віденської конвенції 1980 р.

Слід зауважити, що право кредитора розірвати договір після спливу додаткового строку передбачено також у Принципах ЄДП і Принципах УНІДРУА. Однак, на відміну від Віденської конвенції 1980 р., згідно з якою це право обмежено випадками несвоєчасної «поставки», «сплати ціни або прийняття товару», відповідно до п. 3 ст. 8:106 Принципів ЄДП і п. 3 ст. 7.1.5 Принципів УНІДРУА цим правом можна скористатися у разі прострочення будь-яких зобов'язань. Водночас у п. 4 ст. 7.1.5 Принципів УНІДРУА зазначено, що п. 3 цієї статті не застосовується, якщо невиконання зобов'язання становить незначну частину договірних зобов'язань боржника.

Таким чином, відповідно до статей 47 та 63 Віденської конвенції 1980 р., п. 1 ст. 7.1.5 Принципів УНІДРУА, ст. 8:106(1) та п. 1 ст. 8:106 Принципів ЄДП кредитор (потерпіла від порушення договору сторона) може встановити для іншої сторони додатковий строк виконання зобов'язання

(*Nachfrist*) у випадку порушення будь-яких зобов'язань за договором. Однак розірвати договір після спливу встановленого таким чином строку кредитор може лише у визначених випадках: у разі «непоставки» (п. 1 ст. 49 Віденської конвенції 1980 р.), «невиконання зобов'язання зі сплати ціни або прийняття поставки товару» (п. 1 ст. 64 цієї Конвенції), «прострочення у виконанні значної частини договірних зобов'язань» (ст. 7.1.5(3) Принципів УНІДРУА, та прострочення (п. 3 ст. 8:106(3) Принципів ЄДП). У решті випадків невиконання зобов'язання кредитор може розірвати договір лише у разі істотного порушення договору.

На увагу заслуговують також питання, пов'язані з формулюванням повідомлення про встановлення додаткового строку виконання зобов'язання у порядку процедури *Nachfrist*. Зокрема, наскільки однозначним має бути це повідомлення, аби боржник зрозумів, що додатковий строк, упродовж якого зобов'язання повинно бути виконано, є остаточним. З огляду на викладене, аби не ввести боржника в оману, у повідомленні слід зазначати, що зобов'язання має бути виконано, наприклад, «протягом тижня» або «не пізніше першого липня». При цьому вимогу не можна формулювати неоднозначно, зокрема недостатнім буде зазначити: «ми маємо надію, що виконання буде здійснено не пізніше першого липня». Така побудова речення може створити у боржника враження, що «він може відкласти виконання зобов'язання на невизначений строк» [235]. Так само пропозиції здійснити виконання «так скоро як це можливо», «негайно» або протягом неточного (невстановленого) періоду часу недостатньо, адже її можна вважати «абстрактною необхідністю здійснити виконання зобов'язання у натурі» [236].

Отже, повідомлення має містити чітко сформульоване попередження, яке не зумовить необхідності подальшого тлумачення або роз'яснення того, що зазначена у ньому дата є кінцевим терміном виконання зобов'язання, і сторона, яка його надсилає, не готова вийти за рамки цього строку.

Незважаючи на застереження, наведене у статтях 47 та 63 Віденської конвенції 1980 р., що додатковий строк, встановлений для виконання боржником своїх зобов'язань, має бути розумної тривалості, жодне із положень не містить визначення розумності. А тому у юридичних працях та судовій практиці викладено різні думки із цього приводу.

Наприклад, у рішенні Вищого земельного суду ФРН від 24 травня 1995 р. зазначено, що період, необхідний для транспортування трьох друкарських верстатів із Німеччини до Єгипту «протягом одинадцяти днів» вважається занадто коротким для організації перевезення морем від точки *x* до точки *y*, оскільки продавець має брати до уваги розклад руху корабля та наявність вільного місця для вантажу [239], а строк від трьох до чотирьох тижнів визнано розумним [240].

Дійсно, неможливо загально або абстрактно встановити межі розумного строку. Отже, серед інших чинників, які слід ураховувати при встановленні такого строку, зазначають «ступінь і наслідки прострочення», «становище сторін та відповідні торговельні звичаї», «комерційні інтереси обох сторін», «час поштового обслуговування» та ін. Іншими словами, не слід вважати, що потерпіла сторона надасть другій стороні довший додатковий строк, ніж вона могла розумно очікувати від виконання договору. Водночас додатковий строк не має бути таким, що *a priori* унеможливило виконання зобов'язання упродовж цього часу [233]. У будь-якому разі розумна тривалість строку залежить від обставин кожної конкретної справи.

У коментарях до ст. 8:106 Принципів ЄДП зазначено, що слід брати до уваги такі фактори: строк, який зазвичай надається для виконання такого роду зобов'язань – якщо цей строк є нетривалим, додатковий строк також буде коротким; потреба потерпілої сторони в оперативному виконанні за умови, що це є очевидним для сторони-порушника; природа товарів, послуг або прав, які має бути надано або виконано (зокрема, виконання складних зобов'язань вимагає більш тривалого часу, ніж простих); подія, що стала причиною порушення зобов'язання. Так, стороні, яка не виконала

зобов'язання через погані погодні умови, має бути надано триваліший строк, ніж стороні, яка просто забула про свої обов'язки [235].

Отже, термін «розумність» у будь-якому разі залишає певний простір для дій на власний розсуд, чим може скористатися сторона, яка має право на встановлення додаткового строку виконання зобов'язання.

Згідно з п. 3 ст. 7.1.5 Принципів УНІДРУА та п. 3 ст. 8:106 Принципів ЄДП, якщо наданий боржникові додатковий строк є занадто коротким (не відповідає критерію розумної тривалості), його продовжують до розумної тривалості, тобто розірвання договору можливе лише після спливу додаткового строку, якщо було встановлено його розумну тривалість.

З огляду на те, що упродовж установленого додаткового строку кредитор не має права розірвати договір або вдаватися до будь-яких інших засобів правового захисту від порушення договору (окрім відшкодування збитків), вочевидь, передбачена «розумна тривалість» додаткового строку є запобіжним засобом, який не дозволяє кредитору, зловживаючи своїм правом, використовувати незначне прострочення з метою розірвання договору. Таку точку зору поділяють також науковці та судова практика [233].

Підсумовуючи, слід зазначити, що згідно з Віденською конвенцією 1980 р., Принципами УНІДРУА та Принципами ЄДП надання боржникові додаткового строку розумної тривалості для виконання зобов'язання є правом, а не обов'язком управненої сторони (кредитора), передбачено лише у разі прострочення договору і не може бути застосовано при неналежному виконанні договору, за якого єдиною умовою допустимості розірвання договору є істотність порушення. Протягом цього строку кредитор не може вживати інших правових заходів стосовно боржника, зокрема вимагати виконання зобов'язання в натурі або розірвання договору, однак може притримати виконання власного обов'язку і вимагати відшкодування збитків та інших втрат, завданих невиконанням.

Повертаючись до питання доцільності запровадження процедури надання боржникові додаткового строку виконання зобов'язання, слід зазначити таке.

Фактор дотримання кредитором процедури надання боржникові додаткового строку для усунення порушення спорадично визнається національним законодавством. Наприклад, згідно з ч. 3 ст. 849 ЦК України якщо під час виконання роботи стане очевидним, що вона не буде виконана належним чином, замовник має право призначити підрядникові строк для усунення недоліків, а в разі невиконання підрядником цієї вимоги – відмовитися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків.

Зазвичай у момент прострочення або неналежного виконання зобов'язання кредиторіві невідомо, наскільки скоро боржник фактично виконає (виконає належним чином) своє зобов'язання та чи виконає його взагалі. У цьому разі кредитор, звісно, може скористатися наданим йому правом односторонньої відмови від зобов'язання, внаслідок чого господарський договір буде змінено або розірвано. Однак ч. 2 ст. 237 ГК України передбачено, що у разі незгоди з застосуванням оперативно-господарської санкції заінтересована сторона може звернутися до суду з заявою про скасування такої санкції та відшкодування збитків, завданих її застосуванням.

З огляду на те, що процедура надання додаткового строку запроваджена з метою усунення зазначеної «подвійної невизначеності» та де-факто трансформує невиконання упродовж встановленого додаткового строку на істотне порушення договору і, відповідно, звільняє кредитора від можливих ризиків, пов'язаних з односторонньою зміною або розірванням договору, застосування такої процедури у чинному господарському законодавстві вбачається доцільним.

*Відтак, ч. 2 ст. 220 ГК України можна викласти у такій редакції:
«У разі якщо боржник прострочив виконання господарського зобов'язання, кредитор має право відмовитися від прийняття виконання і вимагати*

відшкодування збитків, якщо він безрезультатно призначив строк для виконання.

Такий строк не слід призначати, якщо:

- 1) боржник прямо заявляє, що не виконає зобов'язання;*
- 2) невиконання зобов'язання у строк позбавляє кредитора того, на що він розраховував при укладенні договору».*

Останній випадок, а саме ситуація, коли кредитор позбавляється того, на що він розраховував при укладенні договору, і є, фактично, втратою інтересу для кредитора, коли він може відмовитися від господарського зобов'язання без призначення додаткового строку виконання для боржника.

2.2.2. Одностороння зміна та розірвання господарського договору при передбачуваних порушеннях договору

У праві міжнародної торгівлі особливого поширення набула концепція передбачуваного порушення договору, згідно з якою його сторона має право в односторонньому порядку відмовитися від цього договору до закінчення строку його виконання, якщо стане зрозуміло, що другою стороною буде допущено істотне порушення. За змістом ч. 3 ст. 538 ЦК України за наявності очевидних підстав вважати, що одна із сторін у зобов'язанні не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі. Водночас потребує теоретичного осмислення і законодавчого доопрацювання механізм реалізації наведеної норми, якого на сьогодні в українському законодавстві не визначено.

Концепція передбачуваного порушення виникла в системі загального права і втілена у сучасному правопорядку багатьох країн світу (ФРН, Італії, Франції, Нідерландів, США та ін. [75, с. 3]), однак найбільш повно її викладено у Віденській конвенції 1980 р. і Принципах УНІДРУА.

Згідно з п. 1 ст. 72 Віденської конвенції 1980 р. сторона договору має право заявити про його розірвання, якщо до встановленої для виконання договору дати стає очевидним, що друга сторона вчинить істотне порушення цього договору. Водночас зазначене правило не застосовується, якщо боржник прямо заявляє, що не виконає свого зобов'язання (п. 3 ст. 72).

У ст. 7.3.3 Принципів УНІДРУА наведено положення аналогічного змісту за винятком того, що йдеться не про істотне порушення, а про істотне невиконання договору.

Можливість відмовитися від виконання зобов'язання (договору) за наявності очевидних підстав вважати, що воно буде порушено у майбутньому, зумовлена «динамічністю сучасного цивільного обороту, який

потребує прийняття оперативних рішень» [203, с. 73] та є ефективним запобіжним механізмом захисту кредитором своїх прав.

У системі загального права концепцію передбачуваного порушення трактують, про що прямо зазначено у п. 1 ст. 2-609 Єдиного торгового кодексу США, як право, протипагу якому становить обов'язок боржника не піддавати ризику можливість виконання. Іншими словами, у разі передбачуваного порушення відбувається порушення не власне договору, а зобов'язання, яке непрямо (за змістом) впливає із нього.

Відтак, передбачуване порушення може мати місце, коли договір повністю підлягає виконанню у майбутньому, а також під час виконання, але до настання (закінчення) його строку. Отже, порушення такого роду є характерним для договорів, виконання яких відстрочено, або триває упродовж значного часу, або ж складається з частин із довгими часовими інтервалами [22, с. 195].

Підтвердженням викладеного є одне із міжнародних рішень, в якому визнано, що якщо потерпіла сторона посилається на ст. 72 Віденської конвенції 1980 р., вона повинна заявити про розірвання договору до дати виконання [195, с. 216].

Як слушно зазначає А. Г. Карапетов, передбачуване кредитором порушення не має бути обов'язково неминучим, адже у цьому разі йдеться про неможливість виконання, а не про передбачуване порушення [72, с. 370]. Таке порушення з урахуванням змісту ч. 3 ст. 538 ЦК України повинно бути очевидним, тобто мається на увазі дуже висока ймовірність того, що буде допущено суттєве порушення, а не цілковита упевненість у цьому [195, с. 215]. В офіційних коментарях до тексту Віденської конвенції 1980 р. зазначено, що майбутнє істотне порушення може бути очевидним, зважаючи на заяву або дії боржника, або з огляду на певні об'єктивні обставини [236].

Про майбутнє порушення може свідчити поведінка боржника (невчинення дій із підготовки до виконання, надмірне затягування таких дій

та ін.) або його становище (наприклад, недостатня платоспроможність, некомпетентність або неукомплектованість штату працівників).

В англо-американській практиці визнається, що для висновку стосовно поведінки чи становища боржника можна не обмежуватися конкретним договором, а враховувати й інші договори між цими самими контрагентами (затримку платежів продавцю за іншими контрактами тощо), і навіть договори боржника з третіми особами (приміром, факт поставки іншому покупцеві за аналогічним замовленням неякісної продукції). Так, у справі *Omnium D'Enterprises v. Sutherland* (1919) відповідач-судновласник до початку виконання договору фрахтування продав судно третій особі [22, с. 185].

Водночас у деяких міжнародних судових рішеннях розірвання договору на підставі ст. 72 Віденської конвенції 1980 р. визнано правомірним у таких випадках: покупець не оплатив попереднє відвантаження; покупець не відкрив акредитив; продавець не знизив ціну і не зобов'язався поставити модні товари своєчасно; продавець цілеспрямовано припинив поставку товару [195, с. 215].

Для оцінки передбачуваного порушення австралійський учений Дж. Картер виокремлює такі критерії як об'єктивність, достовірність і серйозність ситуації передбачуваного порушення [232, с. 506-509].

Характеризуючи критерій об'єктивності ситуації передбачуваного порушення, слід зазначити, що підстави, за яких допускається відмова від зобов'язання (договору), мають бути реальними та ґрунтуватися на фактичних даних, а не на суб'єктивних припущеннях і пропозиціях кредитора. Побоювання кредитора мають відповідати критерію розумності, про який йдеться, зокрема, у п. 2 ст. 73 Віденської конвенції 1980 р., ст. 7.3.4 Принципів УНІДРУА, ст. 8:105 Принципів ЄДП та ст. 2-609 Єдиного торгового кодексу США. Водночас такі побоювання мають безсумнівно свідчити про майбутнє порушення, тобто відповідати критерію очевидності,

який також встановлено п. 1 ст. 71 і п. 1 ст. 72 Віденської конвенції 1980 р., ст. 7.3.3 Принципів УНІДРУА, п. 2 ст. 9:201 та ст. 9:304 Принципів ЄДП.

Під поняттям очевидності у цьому разі слід розуміти найвищий ступінь ймовірності, за якого середньостатистичний розумний учасник ділового обороту за певних обставин зі значною упевненістю передбачив би порушення [72, с. 370].

Критерій достовірності ситуації передбачуваного порушення вимагає оцінки надійності джерела відповідної інформації. В американському праві застосовується так званий широкий підхід до визначення кола таких джерел. Зокрема, достатньо буде заяви (повідомлення) особи, яка заслуговує на довіру, наприклад, посередника [22, с. 186]. На необхідності урахування управненою стороною ступеня достовірності інформації на момент відмови наголошує і А. Г. Карапетов [72, с. 370].

У більшості міжнародних правових актів зазначено, що передбачуване порушення має бути істотним (ст. 72 Віденської конвенції 1980 р., статті 7.3.3, 7.3.4 Принципів УНІДРУА, статті 8:105, 9:304 Принципів ЄДП). Натомість у ч. 3 ст. 538 ЦК України не наведено критеріїв істотності передбачуваного порушення, а лише акцентовано, що право кредитора частково або повністю відмовитися від виконання свого зустрічного обов'язку поширюється як на випадок очевидного прострочення, так і на випадок очевидного неналежного виконання зобов'язання другою стороною, іншими словами – на випадки порушення зобов'язання.

ГК України, на відміну від ЦК України, не містить загальної норми, присвяченої відмові від зобов'язання за наявності очевидних підстав вважати, що таке зобов'язання буде порушено. Водночас ч. 2 ст. 320 ГК України передбачено право замовника вимагати розірвання договору та відшкодування збитків у разі, якщо підрядник не береться своєчасно за виконання договору або виконує роботу настільки повільно, що закінчення її до строку стає явно неможливим. Як і в ч. 3 ст. 538 ЦК України, можливість

відмови від договору у цьому випадку пов'язана не із фактом порушення договору, а лише із можливістю такого порушення.

Частиною 1 ст. 1056 ЦК України встановлено право кредитодавця відмовитися від надання позичальникові передбаченого договором кредиту частково або в повному обсязі у разі порушення процедури визнання позичальника банкрутом або за наявності інших обставин, які явно свідчать про те, що наданий позичальникові кредит своєчасно не буде повернений. До таких обставин відносять ненадання документальної звітності по договору, незадовільну структуру балансу позичальника тощо [100, с. 733].

З іншого боку, контрагент за договором може не погодитися із припиненням зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від нього і довести безпідставність такої відмови у суді. Отже, сторона, яка має намір відмовитися від виконання свого зобов'язання у зв'язку з очевидністю його порушення другою стороною, має бути готовою надати переконливі докази на підтвердження своїх побоювань (підозри) у тому, що зобов'язання не буде виконано у строк або буде виконано не в повному обсязі. Обґрунтованість побоювань кредитора має оцінюватися судом ретроспективно, на момент розірвання, ураховуючи ту інформацію, якою володів чи повинен був володіти кредитор, розриваючи договір [72, с. 370].

На практиці не завжди легко надати суду такого роду докази, тому сторони зобов'язання не часто користуються гарантованим ч. 3 ст. 538 ЦК України правом.

З огляду на викладене цілком слушним буде передбачити формальну умову попереднього надання боржником додаткових гарантій виконання, встановлену, до речі, міжнародно-приватним правом і правом США зокрема.

Так, згідно зі ст. 2-609 Єдиного торгового кодексу США кредитор має право вимагати надання гарантій, а якщо боржник протягом розумного строку, який не перевищує 30 днів, таких гарантій не надасть (або їх не можна буде визнати адекватними), то кредитор може вважати договір припиненим і вимагати відшкодування збитків. Статтею 7.3.4 Принципів

УНІДРУА передбачено, що кредитор може вимагати відповідного підтвердження належного виконання, а якщо таке підтвердження не буде надано у розумний строк – припинити договір. У Принципах ЄДП наведено положення аналогічного змісту, однак у п. 2 ст. 8:105 уточнено, що розірвання договору при ненаданні гарантій можливе, якщо сторона все ще обґрунтовано передбачає ймовірність істотного невиконання у майбутньому та одночасно направила повідомлення про розірвання договору.

Усупереч наведеному згідно з п. 2 ст. 72 Віденської конвенції 1980 р. якщо час дає таку змогу, сторона, яка має намір заявити про розірвання договору, повинна у розумний строк надіслати повідомлення іншій стороні, аби забезпечити їй можливість представити достатні гарантії виконання нею своїх зобов'язань. Однак у цій статті не зазначено, в якій саме формі має бути надано гарантії, а також не передбачено наслідків неможливості надання їх кредитором [195, с. 216].

Отже, представлені боржником гарантії мають бути адекватними (розумними) та достатніми. Певна річ, достатність гарантій є оціночною категорією і залежить від конкретних обставин, зокрема від характеру очікуваного порушення, особливостей договірних правовідносин тощо.

Звісно, гарантією може виступати пояснення боржника або третіх осіб про надійність майбутнього виконання, що підтверджено американською торговельною практикою, однак зазвичай такі гарантії не можна вважати достатніми. Більш адекватними у цьому разі будуть пропозиція боржника достроково виконати своє зобов'язання, надання банком інформації про задовільний фінансовий стан боржника або передбачені ч. 1 ст. 546 ЦК України гарантія, порука, застава, завдаток та інші види забезпечення виконання зобов'язання.

На нашу думку, таке правило слід запровадити і стосовно права односторонньої відмови від зобов'язання, визначеного ч. 3 ст. 538 ЦК України. Зокрема, у разі одержання стороною договору інформації, яка дає очевидні підстави вважати, що зобов'язання буде порушено у майбутньому,

варто передбачити право цієї сторони направити боржникові повідомлення, надавши йому розумний строк для представлення гарантій належного виконання цього зобов'язання. У разі якщо таких гарантій не буде надано у визначений строк, сторона має право відмовитися від виконання зобов'язання і вимагати відшкодування збитків.

Зазначений підхід є логічним, оскільки кредитор, який одержав інформацію про ймовірне порушення зобов'язання з боку боржника, замість того, аби одразу заявити про відмову від виконання зобов'язання, матиме змогу отримати підтвердження або спростування цієї інформації із першоджерела. Крім того, боржник буде поінформований про дійсне становище і наміри кредитора та матиме змогу за необхідності спростувати побоювання останнього, повідомивши іншу суттєву інформацію, яка може вплинути на оцінку ймовірності майбутнього порушення, а також у деяких випадках надати конкретні гарантії майбутнього виконання. Це, у свою чергу, сприятиме дотриманню балансу інтересів сторін зобов'язання.

У разі якщо боржник не надасть відповідних гарантій виконання, кредитор набуває права відмовитися від зобов'язання в односторонньому порядку. Водночас ігнорування боржником повідомлення кредитора буде додатковим підтвердженням ймовірності порушення зобов'язання.

Таким чином, правило, наведене у ч. 3 ст. 538 ЦК України, створює досить ефективний запобіжний механізм захисту кредитором своїх прав, яким можна скористатися ще до того, як відбулося порушення. З огляду на викладене вважаємо, що спонукаючи сторін договірних правовідносин до планомірної підготовки здійснення належного виконання, інститут передбачуваного порушення здатен дисциплінувати їх, що одночасно сприятиме стабільності цивільного обороту.

Оскільки боржник теоретично має змогу виконати своє зобов'язання, а перед кредитором постає проблема доведення обґрунтованості своїх побоювань у разі оспорювання відмови від зобов'язання у суді, слід передбачити формальну умову попереднього надання боржником додаткових

гарантій виконання. Це певною мірою запобігатиме неочікуваному припиненню договірних відносин і сприятиме забезпеченню балансу інтересів сторін договірного зобов'язання.

2.3. Одностороння зміна та розірвання господарського договору, не пов'язані з порушенням його умов

Як уже було зазначено, традиційно односторонню зміну та розірвання господарського договору розглядають як захід оперативного впливу, який застосовують у разі порушення недобросовісним контрагентом договору. Водночас законодавством передбачено випадки, коли стороні (сторонам) договору надано право відмовитися від нього у будь-який момент на власний розсуд. У цьому разі право на односторонню зміну та розірвання господарського договору зазвичай пов'язано з особливостями певних договірних правовідносин, економічною нерівністю сторін договору, специфікою його суб'єктного складу. З огляду на викладене законодавець прагне захистити інтереси сторін договору від безстроковості зобов'язань, втрати довіри однієї зі сторін договору у фідуціарних договорах, від економічної чи соціальної нерівності сторін, намагаючись її компенсувати. Зокрема, у цьому разі право на односторонню зміну (розірвання) договору може бути:

1) *зумовлено обставинами, які не залежать від сторін*, – так, замовник має право відмовитися від договору підряду у разі необхідності проведення додаткових робіт і пов'язаного із цим істотного перевищення визначеного приблизного кошторису (ч. 4 ст. 844 ЦК України); кожна із сторін договору морського перевезення вантажу вправі відмовитися від договору у разі воєнних або інших дій, що можуть загрожувати небезпекою захоплення судна або вантажу; блокади порту відправлення (призначення); залучення судна для спеціальних потреб держави; заборони керівництвом порту вивозу з порту відправлення або ввозу в порт призначення вантажу, призначеного для перевезення (статті 156, 157 КТМ України);

2) *зумовлено специфікою договору*, з урахуванням якої одній зі сторін надається можливість відмовитися від договору, відшкодувавши збитки другій стороні. Зокрема, таке право має покупець до передання товару за

договором купівлі-продажу за зразком (ч. 3 ст. 702 ЦК України), замовник – до завершення роботи (ч. 4 ст. 849, ч. 2 ст. 867 ЦК України), клієнт та експедитор – за договором транспортного експедирування (ч. 1 ст. 935 ЦК України), комітент (ч. 5 ст. 1013 ЦК України) і т.д.;

3) *надано сторонам договорів*, укладених без визначеного строку дії, наприклад, комерційному агенту за агентським договором (ч. 1 ст. 304 ГК України); сторонам за договором комерційної концесії, укладеним без зазначеного строку (ч. 3 ст. 374 ГК України); платникові безстрокової ренти (ч. 1 ст. 739 ЦК України), сторонам договору безстрокового найму (ч. 2 ст. 763 ЦК України), комісіонеру, якщо строк договору не встановлено (ч. 1 ст. 1026 ЦК України), сторонам ліцензійного договору, продовженого на невизначений строк (ч. 3 ст. 1110 ЦК України);

4) *надано стороні*, яка звертається за товаром, роботою, послугою, без покладення на неї негативних наслідків, наприклад, наймачеві за договором прокату (ч. 1 ст. 790 ЦК України), поклажадавцю (ст. 939, ч. 1 ст. 953 ЦК України), клієнту за договором банківського рахунка (ч. 1 ст. 1075 ЦК України) і т.д. [7, с. 16-17].

Для реалізації односторонньої зміни (розірвання) господарського договору, не пов'язаної із порушенням його умов з боку іншої сторони, не вимагається наявності будь-якого юридичного факту (тобто дії, події, фактичного складу). Підставою виникнення права на відмову у цих випадках є охоронюваний законом інтерес, пов'язаний із переконанням законодавця у необхідності надання одній зі сторін договору або обом сторонам можливості в односторонньому порядку, без погодження з контрагентом вирішувати долю зобов'язання [59, с. 64]. Такі виключні можливості спрямовані на захист тієї сторони договору, чії інтереси можуть зазнати обмежень у процесі виконання договору, а отже, ці інтереси стають об'єктом захисту і водночас підставою реалізації суб'єктивного права на такий захист.

Для реалізації права на односторонню відмову від зобов'язання (договору), яке здійснюється в силу норми закону або умов договору та

не пов'язано з порушенням його умов з боку іншої сторони, достатньо зазначення безпосередньо у законі про можливість таких дій, а також волевиявлення однієї зі сторін договору щодо зміни або розірвання договірних правовідносин.

З огляду на викладене таке право відносять до суб'єктивних прав особи, зокрема секундарного права [19, с. 234], яке полягає у можливості реалізації управненою особою свого інтересу, спрямованого на припинення зобов'язання. Разом із цим відмінною рисою права на односторонню зміну (розірвання) договору як секундарного права є те, що інший суб'єкт правовідношення змушений «перетерпіти» дії (волевиявлення) щодо реалізації секундарного права управненим суб'єктом та їх наслідки, а за необхідності – здійснити породжені для нього такими діями обов'язки, тобто він є пов'язаним діями управненого суб'єкта [210, с. 61].

У судовій практиці відмову управненої сторони від договору, яка не залежить від наявності порушення договірних правовідносин з боку другої сторони, інколи називають «безпідставною з точки зору закону» [42, с. 36].

Мотиви, які породжують бажання однієї зі сторін скористатися своїм суб'єктивним правом на односторонню відмову від зобов'язання (договору), можуть бути абсолютно різними. Так, вступаючи у договірні правовідносини, сторона договору, клієнт, переслідує певний (зазвичай економічний) інтерес, наприклад, – одержання від банку процентів за користування грошовими коштами, розміщеними на його рахунку. Через якийсь проміжок часу внаслідок зміни деяких обставин інтерес цієї сторони може також суттєво змінитися. Наприклад, володілець рахунка, усвідомлюючи певні економічні ризики, схоче припинити договірні правовідносини. У цьому разі він може скористатися своїм суб'єктивним правом на відмову від договору, передбаченим ч. 1 ст. 1075 ЦК України.

Отже, «інтерес, відображаючись у свідомості, є змістоутворюючим, таким, що визначає мету, фактором вольової поведінки суб'єкта суспільних відносин, а суб'єктивне право становить особливий юридичний засіб

реалізації цілей, а зрештою – інтересу суб'єкта» [92, с. 95]. Іншими словами, потреба у зміні або розірванні договору – передумова виникнення інтересу, а інтерес є передумовою одностороннього акту реалізації суб'єктивного права на односторонню відмову від договору [114, с. 35].

Як зазначає М. О. Єгорова, для мотивації у застосуванні односторонньої відмови від виконання договору необхідно, щоб заінтересована сторона договору:

- 1) усвідомила необхідність в його трансформації у виді інтересу;
- 2) визначила характер своїх дій та їх кінцевий результат (зміна чи розірвання договору, відшкодування збитків);
- 3) співвіднесла свої дії з тими вимогами, що містяться у системі юридичних стимулюючих та обмежувальних засобів [59, с. 68].

Оскільки у разі односторонньої відмови від виконання договору інтерес спрямований на досягнення необхідної зацікавленій стороні мети, яка може бути реалізована тільки через зміну або розірвання договору, за допомогою можливостей, наданих правовими засобами (припиненням суб'єктивних прав і обов'язків), такий інтерес також кваліфікують як юридичний [97].

Водночас, окрім інтересу, необхідною передумовою виникнення суб'єктивного права на односторонню відмову від договору визнають також правову ініціативу, яка має прояв при реалізації сформованого інтересу і полягає в тому, що заінтересована у зміні або розірванні договору сторона має можливість визначити спосіб досягнення бажаної мети (за згодою сторін, юрисдикційний спосіб або одностороння відмова), тобто своїми цілеспрямованими правомірними діями змінити або припинити договірні правовідносини [59, с. 68-69].

Усі передбачені законом випадки односторонньої відмови від зобов'язання (договору), не зумовленої його порушенням, поділяють на дві основні категорії [59, с. 63-64].

До першої групи належать норми, що санкціонуючи односторонню відмову, покладають на сторону, яка відмовляється від зобов'язання (договору), певні обтяження як майнового, так і немайнового характеру. Такі обтяження мають на меті захист інтересів пасивної сторони відмови і можуть становити зобов'язання з відшкодування збитків або необхідність повідомлення контрагента про відмову від зобов'язання (договору).

Зазвичай односторонню відмову від зобов'язання (договору) із одночасним покладенням певних обтяжень передбачено для оплатних договорів, оскільки законодавець у такий спосіб намагається врахувати інтереси пасивної сторони відмови, яка може зазнати збитків, пов'язаних зі зміною або припиненням договірних відносин.

Так, згідно з ч. 4 ст. 849 ЦК України замовник має право у будь-який час до закінчення роботи відмовитися від договору підряду, виплативши підрядникові плату за виконану частину роботи та відшкодувавши йому збитки, завдані розірванням договору.

На думку М. О. Єгорової, відшкодування збитків у цьому разі – захід відповідальності, що покладається на управлену сторону за наслідки розірвання договору, та об'єктивне право пасивної сторони договору [59, с. 64-65].

Водночас право сторони відмовитися від договору передбачено законом. Відтак, цілком слушно, що реалізація цього права не може вважатися неправомірною, хоча і порушує певним чином права та інтереси пасивної сторони договору.

Отже, у прямо зазначених законом випадках природа відповідальності як компенсаційного заходу, з однієї сторони, і як санкції за правопорушення – з іншої, можуть різнитися. Так, А. Г. Карапетов наголошує, що у таких випадках збитки як міра цивільно-правової відповідальності є вже не санкцією, а виключно компенсаційною мірою, спрямованою на відновлення майнового стану контрагента [72, с. 305].

Компенсаційний характер відшкодування має прояв, зокрема, у разі односторонньої відмови від договору морського перевезення вантажу. Так, відповідно до ст. 157 КТМ України кожна із сторін внаслідок настання будь-якої з обставин, зазначених у ст. 156 цього Кодексу, може відмовитися від договору під час рейсу. У цьому випадку відправник відшкодовує перевізнику всі зазначені останнім витрати щодо вантажу, у тому числі витрати, пов'язані з розвантаженням, а також фрахт пропорційно фактичній дальності перевезення вантажу.

Як уже було зазначено, у деяких випадках на ініціюючу сторону відмови від зобов'язання (договору) може бути покладено обов'язок повідомити контрагента про відмову. У цьому разі дотримання встановленого законом процесуального правила про обов'язок повідомити контрагента про відмову від договору є необхідним компонентом механізму правового регулювання таких правових норм, недотримання якого може призвести до неправомірності такого виду розірвання або зміни договору [59, с. 78].

До другої групи належать норми, що санкціонують односторонню відмову, реалізація якої не залежить від виконання будь-яких умов. Зазвичай у законі така конструкція відмови позначається як право «відмовитися від ... у будь-який час». Із наведеного вбачається, що незалежно від строку дії договору, у будь-який момент його виконання (поки договір діє і не є виконаним) уповноважена сторона наділена суб'єктивним правом відмовитися від договору (або змінити його), для якого законом або договором передбачено такого роду можливість зміни або розірвання. При цьому жодні причини, у тому числі інтерес другої сторони у продовженні дії договору, не здатні перешкодити реалізації права на односторонню відмову.

Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 790 ЦК України наймач має право відмовитися від договору прокату і повернути річ наймодавцеві у будь-який час. Користувач має право повернути річ, передану йому у користування, у будь-який час до спливу строку договору (ч. 1 ст. 834 ЦК України).

Така сама конструкція передбачена і для договору банківського рахунка, який розривається за заявою клієнта у будь-який час (ч. 1 ст. 1075 ЦК України). В узагальненні судової практики зазначено, що право клієнта на розірвання договору банківського рахунка в односторонньому порядку є безумовним. Договір вважається розірваним з моменту отримання банком заяви про закриття рахунка [212]. При цьому умови договору про відмову від права на одержання вкладу на першу вимогу вважаються нікчемними, тобто наявність таких положень у тексті договору не породжує тих правових наслідків, які сторони мали на увазі [211].

Водночас зазначено, що договір банківського вкладу визнається оплатним, тому вкладник має право на отримання процентів за вкладом навіть у випадку дострокового розірвання такого договору за ініціативою вкладника. За своєю суттю витребування вкладу до закінчення його строку слід визнати односторонньою зміною умов договору, дозволеною законом, але вчинення такої дії призводить до настання певних наслідків, а саме у розмірі нарахування процентів за цим вкладом [212].

Однак розірвання договору банківського рахунка тягне за собою закриття рахунка [100, с. 756], відтак, вважаємо, що витребування вкладу до закінчення його строку, тобто розірвання договору за заявою клієнта, за своєю суттю є односторонньою відмовою від договору. У цьому разі зміна розміру нарахування процентів є лише наслідком розірвання такого договору, а не зміною його умов.

Оскільки характерною для односторонньої відмови від господарського зобов'язання (договору), не пов'язаної із порушенням його умов з боку іншої сторони, є відсутність установлених законом умов для її здійснення, а достатнім для її реалізації є лише наявність інтересу управомоченої сторони, такого роду відмову ще називають безумовною [59, с. 64].

«Безумовність» зазначеної відмови не є абсолютною з огляду на те, що у будь-якому випадку сторона договору, яка має намір скористатися своїм суб'єктивним правом на відмову від зобов'язання (договору), повинна

повідомити про це контрагента, навіть якщо нормою, яка санкціонує односторонню відмову, не передбачено обов'язку такого повідомлення. Судова практика також виходить із того, що «...факт вчинення одностороннього правочину шляхом надіслання ... повідомлення про відмову від договору ... або повідомлення його про такий юридичний факт в інший спосіб має бути доведений з метою встановлення моменту припинення правовідношення за договором, щодо якого вчинено відмову» [156].

Ці уточнення дають підстави для внесення певних коректив до наведеної вище дихотомії поділу односторонньої відмови, не пов'язаної із порушенням зобов'язання (договору). Так, слід виокремлювати норми, що, санкціонуючи односторонню відмову, покладають на сторону, яка відмовляється від зобов'язання (договору), обтяження майнового характеру, і ті норми, які зазначених обтяжень не передбачають.

Аналізуючи встановлені законом випадки односторонньої відмови, не пов'язаної із порушенням зобов'язання (договору), варто звернути увагу, що найчастіше у такому разі йдеться про безстрокові договори.

Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 304 ГК України агентський договір може бути достроково припинений за угодою сторін, а якщо агентський договір укладено без визначення строку його дії, то також у разі відкликання повноважень комерційного агента суб'єктом, якого він представляє, або відмови комерційного агента від подальшого здійснення комерційного посередництва за договором, укладеним сторонами без визначення строку його дії. Таке ж право надано і сторонам договору безстрокового найму (ч. 2 ст. 763 ЦК України), сторонам ліцензійного договору, продовженого на невизначений строк (ч. 3 ст. 1110 ЦК України).

При цьому сторонам договору комерційної концесії, укладеного без зазначеного строку, право на відмову надано за умови повідомлення про це контрагента за шість місяців, якщо договором не передбачено більш тривалого строку (ч. 3 ст. 374 ГК України).

Встановлення саме такого строку для повідомлення про відмову пов'язано з тим, що при укладенні договору об'єднанню зусиль правоволоділця і користувача передують укладення ліцензійних договорів і проведення реєстраційних процедур. Обрання користувача володільцем у рамках договору комерційної концесії іноді потребує досить значного часу, а тому сторона такого договору, прийнявши рішення про його розірвання, повинна повідомити другу сторону не пізніше ніж за шість місяців [116].

Правовими наслідками укладення договору найму на невизначений строк є також те, що кожна зі сторін такого договору має право відмовитися від нього у будь-який час в односторонньому порядку за умови попередження про це іншої сторони за один місяць, а в разі найму нерухомого майна – за три місяці [100, с. 349-350]. Водночас згідно з ч. 2 ст. 763 ЦК України договором або законом може бути встановлено інший строк для попередження про відмову від договору найму, укладеного на невизначений строк. Наприклад, ст. 17 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» від 10 квітня 1992 р. № 2269-ХІІ передбачено місячний строк для попередження про відмову від договору, укладеного на невизначений строк [176].

Водночас законом встановлено випадки, коли відповідне право на відмову надається лише одній стороні договору, укладеного на невизначений строк. Зокрема, за змістом ч. 1 ст. 739 ЦК України таке право надано платникові безстрокової ренти (умова договору, відповідно до якої платник безстрокової ренти не може відмовитися від договору ренти, є нікчемною), а відповідно до ч. 1 ст. 1026 ЦК України – комісіонеру від договору комісії з одночасним покладенням на нього обов'язку повідомити комітента про таку відмову та вжити заходів зі збереження майна комітента.

В усіх перелічених випадках специфічність умови про строк договорів, зокрема про «безстроковість», зумовлює можливість односторонньої відмови від них. Отже, такого роду договори та зобов'язання, які із них виникають, визначають як безстрокові [46, с. 454].

Умова про односторонню відмову, як було зазначено, є характерною також для фідуціарних договорів. Зокрема, фідуціарний характер мають правовідносини, засновані на взаємній довірі та на припущенні чесності та здатності контрагентів [122, с. 788; 223, с. 662], і властивий угоді, сутність якої ґрунтується на взаємній довірі її учасників [64, с. 208].

Особливо очевидним наведене є стосовно договорів представництва, в яких представник (повірений) діє за дорученням (за довірою) іншої сторони (довірителя) і представляє його інтереси настільки, наскільки це залежить від обсягу наданих йому повноважень (який також залежить від обсягу довіри до представника) [122, с. 788]. Фідуціарний характер договорів на оформлення представництва послідовно відображає і правовий режим їх припинення, який полягає в тому, що довіра, яка виходить від тієї зі сторін, яка дала згоду на здійснення від її імені юридичних дій, припускає, що зміна характеру відносин між сторонами може призвести до припинення відносин в односторонньому порядку [122, с. 790].

Зокрема, відповідно до частин 2, 3 ст. 1008 ЦК України довіритель або повірений мають право відмовитися від договору доручення у будь-який час. Однак якщо повірений діє як підприємець, сторона, яка відмовляється від договору, має повідомити другу сторону про відмову від договору не пізніше як за один місяць до його припинення, якщо триваліший строк не встановлений договором (аналогічне правило передбачено ч. 2 ст. 304 ГК України). І тільки у разі припинення юридичної особи, яка є комерційним представником, довіритель має право відмовитися від договору доручення без попереднього повідомлення про це повіреному.

Отже, незважаючи на спільну з іншими представницькими договорами правову природу, відносини сторін при укладенні договору комерційного представництва у цілому не є особисто-довірчими, а характеризуються, скоріше, оплатністю. Відтак, фідуціарність у відносинах комерційного представництва (як різновиду підприємницької діяльності) – не визначальний

фактор і, відповідно, правила про односторонню відмову є більш жорсткими [122, с. 791].

Крім того, скасування довірительом доручення або відмова повіреного від виконання доручення може спричинити значні майнові втрати для іншої сторони. Саме тому законодавець покладає як на довірителя, так і на повіреного обов'язок відшкодування збитків, заподіяних іншій стороні односторонньою відмовою від виконання договору доручення, якщо повірений діяв як комерційний представник. Втім, якщо повірений діяв не як комерційний представник, то згідно з частинами 2, 3 ст. 1009 ЦК України відмова довірителя або повіреного від договору доручення не є підставою для відшкодування збитків.

Пояснити такі відмінності у регулюванні можна підприємницьким оплатним характером правовідносин комерційного представництва, для яких особисті відносини мають набагато менше значення, ніж для звичайного представництва [209, с. 510].

Водночас строк завчасного повідомлення в один місяць, визначений ч. 2 ст. 304 ГК України та ч. 3 ст. 1008 ЦК України, не має безумовного характеру. Згідно з ч. 2 ст. 119 КТМ України якщо договір морського агентування укладено на невизначений термін, то кожна із сторін вправі розірвати договір за наявності серйозних причин, які підтверджують його невиконання, сповістивши другу сторону про це не пізніше ніж за три місяці з часу, коли їй стало відомо про такі причини.

М. І. Брагінський зазначає, що «правило про можливість припинення договору морського агентування, укладеного на невизначений строк, шляхом одностороннього розірвання кожною зі сторін відповідає представницькому характеру договору морського агентування» [25, с. 573].

Окрім специфіки безстрокових і фідучіарних договорів, право на односторонню відмову може також бути зумовлено обставинами, які не залежать від волі сторін [7, с. 16-17]. Так, згідно зі ст. 156 КТМ України кожна із сторін має право відмовитися від договору морського перевезення

вантажу без відшкодування іншій стороні пов'язаних із цим збитків у разі воєнних або інших дій, що можуть загрожувати небезпекою захоплення судна або вантажу; блокади порту відправлення або призначення; затримання судна за розпорядженням властей з причин, що не залежать від сторін договору; залучення судна для спеціальних потреб держави; заборони капітаном морського порту вивозу з порту відправлення або ввозу в порт призначення вантажу, призначеного для перевезення, у випадках, передбачених законом. Відповідно до ч. 4 ст. 844 ЦК України у разі виникнення необхідності проведення додаткових робіт і пов'язаного із цим істотного перевищення визначеного приблизного кошторису, замовник має право відмовитися від договору підряду.

Ще одним прикладом, коли право на одностороннє розірвання господарського договору зумовлено обставинами, які не залежать від волі сторін, є гарантоване ч. 10 ст. 28 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 р. № 2343-ХІІ у редакції від 16 січня 2016 р. (далі – Закон № 2343-ХІІ) [172] право керуючого санацією у тримісячний строк з дня прийняття рішення про санацію відмовитися від правочинів (договорів) боржника, вчинених до порушення провадження у справі про банкрутство. З огляду на те, що банкрутство є істотною обставиною, яку сторони договору (принаймні боржник) не можуть розумно передбачити при укладенні договору, при класифікації відмов від виконання договору такий випадок відносять до відмов за істотної зміни обставин [59, с. 62].

Так, під санацією згідно з ч. 1 ст. 28 Закону № 2343-ХІІ розуміється система заходів, що здійснюються під час провадження у справі про банкрутство з метою запобігання визнанню боржника банкрутом та його ліквідації, спрямована на оздоровлення фінансово-господарського становища боржника, а також задоволення у повному обсязі або частково вимог кредиторів шляхом реструктуризації підприємства, боргів і активів та/або зміни організаційно-правової та виробничої структури боржника.

Право на відмову від правочинів (договорів) боржника визнається одним із найбільш ефективних способів вирішення задач, поставлених перед керуючим санацією [59, с. 61].

Слід зазначити, що таке ж право на відмову від договорів боржника, які не виконано повністю або частково, передбачено законодавством усіх зарубіжних країн і належить до найважливіших прав осіб, чиї завдання та функції аналогічні завданням і функціям керуючого санацією, оскільки реалізація такого права не залежить від добросовісності контрагента боржника та приводить у дію правові засоби, що значною мірою забезпечують досягнення завдань, визначених законодавством про банкрутство (неспроможність), конкурсним законодавством конкретної країни [186, с. 47].

Проблема, пов'язана із можливістю відмови від виконання правочинів боржника, у науковій літературі одержала назву «проблеми поточних контрактів» [73]. Її суть полягає у наявності певної кількості договорів, укладених боржником, строк виконання яких припадає на період зовнішнього управління. Це означає, що такі вимоги є поточними і не потрапляють під дію мораторію, разом із тим виконання зазначених договорів не завжди узгоджується з метою відновлення платоспроможності боржника. Тому цілком обґрунтованою є позиція законодавця, згідно з якою керуючий санацією має право оцінити необхідність виконання відповідних договорів боржника і за відсутності такої потреби відмовитися від них.

Одностороння відмова від договорів боржника зазвичай завдає істотних збитків кредиторам і, безумовно, не сприяє стабільності правових зв'язків, що виникають в економічному обороті. Закономірно постає питання про межі реалізації права на таку відмову.

По-перше, законодавець визначає підстави, за наявності яких керуючий санацією може відмовитися від виконання договорів боржника. Зокрема, таке право передбачено у разі, якщо:

- виконання правочину (договору) завдає збитків боржнику;

– правочин (договір) є довгостроковим (понад один рік) або розрахованим на одержання позитивних результатів для боржника у довгостроковій перспективі, крім випадків випуску продукції з технологічним циклом, більшим за строки санації боржника;

– виконання правочину (договору) створює умови, що перешкоджають відновленню платоспроможності боржника.

Таким чином, наведені у ч. 10 ст. 28 Закону № 2343-ХІІ підстави пов'язують право керуючого санацією на відмову від договорів боржника з конкретними обставинами, які реально перешкоджають відновленню платоспроможності боржника. Тому, приймаючи відповідне рішення, арбітражний керуючий повинен оперувати не припущеннями, а виключно конкретними обставинами, які б закономірно настали у разі виконання цих договорів [103, с. 69].

Слід зазначити, що абз. 3 п. 2 ст. 77 Закону РФ «Про неплатоспроможність (банкрутство)» від 8 січня 1998 р. також було передбачено односторонню відмову від виконання договорів боржника, якщо договір укладено на строк понад один рік. Однак постановою Конституційного Суду РФ від 6 червня 2000 р. № 9-П це положення було визнано таким, що не відповідає Конституції. Зокрема, Конституційний Суд РФ зазначив, що сам лише факт укладення договору на строк понад один рік не є обставиною, яка становить перешкоду для відновлення платоспроможності боржника. По суті, у цьому разі запроваджено довільний критерій, що не відповідає принципам співрозмірності та справедливості, яких слід дотримуватися при обмеженні свободи договорів і прав володіння, користування та розпорядження майном і які передбачають необхідність забезпечення справедливого балансу між суспільними інтересами та правами приватних осіб у договірних відносинах [166].

По-друге, законодавець визначив часові межі для реалізації цього суб'єктивного права – керуючий санацією має право відмовитися від виконання правочинів (договорів) боржника у тримісячний строк із дня прийняття рішення

про санацію. Як слушно зазначено у літературі, цей строк встановлено з тим, аби надто пізня відмова від виконання договору не збільшувала збитків другої сторони [103, с. 71], а тому такий строк слід вважати присічним.

По-третє, відмова від виконання договорів боржника допускається лише стосовно тих договорів, які укладено до порушення провадження у справі про банкрутство. Таким чином, договір боржника, укладений за згодою арбітражного керуючого (розпорядника майна) упродовж процедури розпорядження майном боржника, або укладений керуючим санацією від імені боржника, не може бути розірвано в односторонньому порядку внаслідок відмови від його виконання з підстав, передбачених ч. 10 ст. 28 Закону № 2343-ХІІ.

По-четверте, законодавець, захищаючи інтереси контрагента, констатує, що відмова від виконання договору може призвести до несприятливих для нього правових наслідків. Зокрема, за змістом ч. 10 ст. 28 Закону № 2343-ХІІ сторона правочину (договору), щодо якого прийнято рішення керуючим санацією про відмову від його виконання, має право в тридцятиденний строк з дня прийняття рішення керуючим санацією вимагати в установленому порядку відшкодування збитків, які виникли через відмову від виконання договору, в процедурі провадження у справі про банкрутство.

До вимог кредиторів щодо відшкодування збитків, які виникли через відмову боржника від виконання правочинів (договорів) у процедурі санації, відповідно до ч. 4 ст. 19 Закону № 2343-ХІІ застосовується мораторій. При цьому такі вимоги віднесено законодавцем до третьої черги задоволення вимог кредиторів.

Досліджуючи проблеми правового регулювання виконання зобов'язань у справах про банкрутство, О. О. Нестеренко зазначає, що предметом відмови від виконання не можуть бути договори, виконані контрагентами боржника повністю (виконані в односторонньому порядку). Часткова відмова від виконання договору боржника допустима лише у правовідносинах із подільним виконанням, які тривають, у разі якщо частину виконання

контрагент уже надав боржникові, а останній – прийняв як виконане належним чином [103, с. 72].

Слід також наголосити, що у розумінні ч. 10 ст. 28 Закону № 2343-ХІІ керуючий санацією має право відмовитися від договору (правочину) боржника, але не від зобов'язань, які до моменту відмови виникли на його підставі. Іншими словами, за змістом і правовими наслідками одностороння відмова від виконання договорів боржника подібна односторонньому розірванню договору та не призводить до односторонньої зміни умов договору. Оскільки договором є згода про досягнення умов щодо встановлення зобов'язання, то слід вважати, що така відмова усуває підставу для уникнення зобов'язання на підставі цього договору. У зв'язку з наведеним важливо акцентувати: якщо предмет договору – встановлення зобов'язання, то предметом зобов'язання є певна дія боржника. Тому предметний зміст відмови керуючого санацією від виконання договору боржника не охоплює відмову від існуючого зобов'язання.

Якщо ж продовження виконання договору є можливим або бажаним, але на інших умовах, то договір може бути змінено у порядку, передбаченому ст. 188 ГК України (за згодою сторін, за рішенням суду).

Висновки до розділу II

1. Односторонню відмову від господарського зобов'язання (договору) розглядають як оперативно-господарську санкцію, яку застосовують у разі порушення недобросовісним контрагентом зобов'язання (договору).

Для застосування оперативно-господарських санкцій наявність або відсутність вини, так само як негативні наслідки та причинно-наслідковий зв'язок між діями (бездіяльністю) та наслідками, юридичного значення не мають. Іншими словами, якщо дії або бездіяльність боржника не спричинили збитків кредиторів або завдані збитки не мають достатнього причинно-наслідкового зв'язку із порушенням, для констатації порушення договору та застосування односторонньої зміни (розірвання) договору достатньо факту невідповідності поведінки боржника умовам цього договору.

2. Підтримуючи пропозицію щодо необхідності встановлення у ГК України «безпосереднього» порядку застосування оперативно-господарських санкцій, визначених ч. 1 ст. 236 цього Кодексу, запропоновано виключити ч. 2 із редакції ст. 235 ГК України.

3. Правовий аналіз положення ч. 2 ст. 220 ГК України дає змогу дійти висновку, що у разі навіть незначного прострочення кредитор може відмовитися від господарського договору, внаслідок чого договір буде змінено або розірвано.

З метою недопущення зловживання правом на односторонню відмову з боку кредитора, а також звільнення його від можливих ризиків, пов'язаних із односторонньою зміною (розірванням) договору, запропоновано передбачити формальну процедуру надання боржникові додаткового строку виконання простроченого зобов'язання, виклавши ч. 2 ст. 220 ГК України у такій редакції:

«У разі якщо боржник прострочив виконання господарського зобов'язання, кредитор має право відмовитися від прийняття виконання і

вимагати відшкодування збитків, якщо він безрезультатно призначив строк для виконання.

Такий строк не слід призначати, якщо:

- 3) боржник прямо заявляє, що не виконає зобов'язання;*
- 4) невиконання зобов'язання у строк позбавляє кредитора того, на що він розраховував при укладенні договору».*

4. Право на відмову від виконання зобов'язання за наявності очевидних підстав вважати, що одна із сторін у зобов'язанні не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі (так зване «передбачуване порушення»), про яке зазначено у ч. 3 ст. 538 ЦК України, з однієї сторони, створює достатньо ефективний запобіжний механізм захисту кредитором своїх прав, яким можна скористатися ще до того, як відбулося порушення, а з іншої – постає проблема доведення обґрунтованості побоювань кредитора у разі оспорювання відмови від зобов'язання у суді. Отже, з метою забезпечення балансу інтересів сторін договірною зобов'язання і недопущення неочікуваної зміни та припинення договірних відносин доцільно передбачити формальну умову попереднього надання боржником додаткових гарантій. Зокрема, у разі одержання стороною договору інформації, яка дає очевидні підстави вважати, що зобов'язання буде порушено у майбутньому, варто передбачити право цієї сторони направити боржникові повідомлення, надавши йому розумний строк для представлення гарантій належного виконання цього зобов'язання. У разі якщо таких гарантій не буде надано у визначений строк, сторона має право відмовитися від виконання зобов'язання і вимагати відшкодування збитків.

5. Законодавством передбачено випадки, коли стороні (сторонам) договору надано право відмовитися від нього у будь-який момент на власний розсуд. У цьому разі право на односторонню відмову зазвичай пов'язано з особливостями певних договірних правовідносин, економічною нерівністю сторін договору, специфікою його суб'єктного складу тощо.

Усі передбачені законом випадки односторонньої відмови від зобов'язання (договору), не зумовленої його порушенням, слід поділяти на дві основні категорії: до першої належать норми, що, санкціонуючи односторонню відмову, покладають на сторону, яка відмовляється від зобов'язання (договору) обтяження майнового характеру, а до другої – ті, які таких обтяжень не покладають.

Для реалізації односторонньої відмови від господарського зобов'язання (договору), не пов'язаної із порушенням його умов з боку іншої сторони, не вимагається наявності будь-якого юридичного факту, достатньо прямої вказівки у законі на можливість таких дій, а також волевиявлення однієї зі сторін договору змінити або розірвати договірні правовідносини.

Відтак, передумовами виникнення права на односторонню відмову у цьому разі є охоронюваний законом інтерес і правова ініціатива, а умовами реалізації – обов'язок управненої сторони повідомити контрагента про відмову від зобов'язання (договору), а також, у передбачених законом випадках, – відшкодувати збитки, завдані зміною (розірванням) договору.

РОЗДІЛ ІІІ

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ОДНОСТОРОННЬОЇ ЗМІНИ ТА РОЗІРВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ

3.1. Вплив односторонньої зміни та розірвання господарського договору на договірне зобов'язання

Одностороння зміна (розірвання) господарського договору, реалізована належним чином у передбачених законом або договором випадках, тягне за собою зміну або припинення зобов'язань за таким договором. Однак у силу самого факту зміни та розірвання договору юридичний ефект існування та виконання договору у період до моменту зміни та розірвання автоматично не анулюється, а відповідно, не відміняються і ті юридичні наслідки, які виникли у період до зміни або розірвання. Визначення таких наслідків має важливе значення, оскільки більшість спорів, пов'язаних із односторонньою зміною та розірванням господарських договорів, виникає саме з приводу врегулювання їх наслідків. Мова йде як про наслідки, пов'язані із результатом впливу односторонньої зміни та розірвання на договірне зобов'язання, так і про майнові наслідки.

ГК України, на відміну від ЦК України, не містить окремої статті, якою було б урегульовано наслідки зміни або розірвання договору.

Зокрема, ч.ч. 1, 2 ст. 653 ЦК України передбачено, що у разі зміни договору зобов'язання сторін змінюються відповідно до змінених умов щодо предмета, місця, строків виконання тощо. У разі розірвання договору зобов'язання сторін припиняються.

Як вбачається, у положенні наведеної ст. 653 ЦК України не говориться про вплив зміни або розірвання договору на сам договір як угоду, а зазначається лише про зміну та припинення зобов'язань сторін за договором.

Як зазначається у літературі, договір, являючись індивідуально-правовим регулятором суспільних відносин, у своїй дії подібний

нормативно-правовим регуляторам. Зокрема, закон при внесенні змін до нього або його скасуванні не «відпадає», нова редакція зміненого закону діє з моменту набрання чинності акту, який вносить відповідні зміни. Такі акти не мають зворотної сили [13, с. 71]. Одностороння зміна та розірвання договору також не мають зворотної сили, оскільки впливають лише на невиконану частину зобов'язань, та, як юридичні факти, не призводять до «відпадиння договору».

І справді, договір та зобов'язання є самостійними правовими явищами. Договір є узгодженим вольовим актом його учасників, якому закон надає значення юридичного факту. В умовах договору втілено волю сторін, яка визначає зміст конкретних суб'єктивних прав та обов'язків як специфічної правової форми поведінки сторін, створюючи юридичний зв'язок між учасниками договору, тобто зобов'язання. Після укладення договору та виникнення зобов'язання договір продовжує виконувати роль індивідуального регулятора поведінки його учасників. А тому у юридичному сенсі виникають, змінюються та припиняються саме права та обов'язки, а не юридичний факт, який став підставою їх виникнення.

Таким чином зміна або розірвання договору не впливають на договір як угоду, однак впливають на зобов'язання за таким договором. Як правило, це підкреслюється вказівкою на те, що договірне зобов'язання змінюється або припиняється «на майбутнє».

Однак, як уже було зазначено у підрозділі 1.2 цього дослідження, не можна повною мірою погодитись із твердженням про те, що при розірванні договору договірні зобов'язання припиняються лише на майбутнє. У переважній більшості випадків це не так. Сторони можуть частково виконати умови договору (передати майно, сплатити частину платежів на виконання договору, виконати частину підрядних робіт тощо). Відповідно, вони не позбавлені права вирішити питання правової долі вже виконаних обов'язків. Наприклад, при розірванні договору будівельного підряду сторони можуть залишити у власності замовника вже збудовану частину майнового

комплексу, а підряднику надати відповідний розмір винагороди за фактично виконаний обсяг роботи [56, с. 305].

Говорячи, що розірвання договору направлено на дострокове припинення на майбутнє дії договору, З. М. Заменгоф уточнювала при цьому, що «права та обов'язки, що витікають із зобов'язань, прийнятих на себе сторонами на період, що передував розірванню договору, повністю зберігаються» [61, с. 22-23]. Водночас Д. І. Меєр зазначав, що договір перестає впливати на майбутні відносини його сторін, однак усі наслідки, які наступили до його припинення, залишаються у силі [90, с. 705]. Тобто, якщо права та обов'язки мали бути реалізовані до розірвання договору, вони не припиняються після такого розірвання.

Для того, аби проілюструвати зазначене, наведемо одну із справ, яка розглядалася господарськими судами. Так, до порушення справи про банкрутство між Товариством і банками були укладені кредитні договори та договори іпотеки/застави на забезпечення виконання зобов'язань позичальником. Банки надали позичальнику кредити у розмірі та на умовах, встановлених кредитними договорами, але позичальник кредити не повернув та не сплатив проценти. Грошові вимоги банків про повернення кредитів і сплату процентів було включено до реєстру вимог кредиторів у справі про банкрутство.

Керуючий санацією Товариства (боржника) прийняв рішення відмовитися від виконання зазначених договорів, обґрунтувавши відмову посиленням на ч. 10 ст. 17 Закону № 2343-ХІІ (у редакції, чинній на час розгляду цієї справи судами).

У процесі розгляду скарг банків на такі дії керуючого санацією суди, з урахуванням того, що: керуючий санацією відмовився від виконання договорів у тримісячний строк з дня прийняття рішення про санацію, договори було укладено до порушення провадження у справі про банкрутство, не виконані повністю або частково, виконання завдає збитків боржнику, договір є довгостроковим (понад один рік), – дійшли висновку про

наявність правових підстав для відмови керуючого санацією Товариства від виконання кредитних договорів та договорів застави/іпотеки та обґрунтованість відмови боржника від виконання взятих на себе зобов'язань за цими договорами.

Вищий господарський суд України погодився з висновками судів попередніх інстанцій про те, що відмова керуючого санацією від виконання кредитних договорів (одностороннє розірвання кредитних договорів) є правомірною, а спірні кредитні договори – розірваними в силу закону. Ураховуючи приписи ч. 2 ст. 653, ч. 3 ст. 651 ЦК України, внаслідок односторонньої відмови такий договір вважається розірваним, а зобов'язання за ним припинені, що свідчить про припинення зобов'язань сторін за спірними кредитними договорами; при цьому в разі розірвання договору в односторонньому порядку в силу закону, зобов'язання за ним, у тому числі щодо сплати процентів, які визначені кредитним договором, припиняються з дати такої відмови [136].

Верховний Суд України, скасовуючи постанову суду касаційної інстанції, зазначив, що з урахуванням положень ст.ст. 626, 509, 1054 ЦК України, для виконання кредитного договору необхідне вчинення сторонами передбачених умовами договору дій, які призводять до встановлення між ними кредитного правовідношення. Таке відношення встановлюється між сторонами з часу отримання позичальником від банку кредиту. З настанням цієї події договір як підстава для виникнення кредитного правовідношення у повному обсязі вважається таким, що відбувся.

Згідно зі ст. 525 ЦК України одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом.

Ч. 10 ст. 17 Закону № 2343-ХІІ передбачає можливість відмови від невиконаного повністю або частково договору, а тому положення цієї норми не можуть розглядатися як спеціальна законна підстава припинення кредитного зобов'язання у названий спосіб.

У випадку відмови від кредитного договору ця норма може бути застосована за умови врахування положень ч. 2 ст. 1056 ЦК України, якою передбачено можливість відмови позичальника від одержання кредиту, що по суті означає відмову від вступу у кредитне зобов'язання, визначене кредитним договором.

Можливість припинення зобов'язання шляхом відмови керуючого санацією від договору у процедурі банкрутства боржника ЦК України не передбачена [126].

Водночас З. М. Заменгоф наголошувала, що розірвання припиняє тільки те зобов'язання, строк якого ще повністю або частково не наступив, або виконання якого має триваючий характер [61, с. 11]. Із цим не можна погодитись повною мірою, з огляду на наступне.

Частиною 2 ст. 220 ГК України передбачено: якщо внаслідок прострочення боржника виконання втратило інтерес для кредитора, він має право відмовитися від прийняття виконання і вимагати відшкодування збитків. Тобто у цьому разі кредитор має право відмовитись, а фактично розірвати в односторонньому порядку прострочене виконання – виконання, строк якого вже наступив.

З огляду на викладене, напевно не слід обмежувати правовий ефект розірвання договору припиненням тільки тих зобов'язань, строк виконання яких до моменту розірвання ще не наступив. Не має істотного значення, чи наступив строк виконання зобов'язання, адже при розірванні договору усі передбачені ним зобов'язання припиняються. Інша справа, що порушення зобов'язань призводять до виникнення самостійних охоронних зобов'язань, які за загальним правилом не припиняються розірванням договору.

Як уже було зазначено, розірвати можна лише частково або повністю невиконаний договір, адже належне виконання призводить до припинення договірного процесу та усунення правового зв'язку, що встановився між сторонами у рамках договірних правовідносин.

Одностороннє розірвання договору, як і домовленість сторін про розірвання договору, і судові рішення про його розірвання, є способами розірвання договору. Водночас підставою розірвання або зміни договору є юридичні факти – дії у формі юридичних актів, оскільки вони є правомірними, мають виражену волюву складову (односторонню – при відмові від договору та при розірвання договору у судовому порядку, та двосторонню – при згоді сторін), а їх метою є припинення договірних зобов'язань. Ці юридичні факти призводять до припинення зобов'язання у простому зобов'язанні, або до припинення частини зобов'язань або всіх зобов'язань одночасно у складному зобов'язанні і, як наслідок, до зміни або розірвання договору.

Оскільки розірвання договору є лише одним із способів припинення господарських зобов'язань, можна стверджувати, що поняття «припинення зобов'язання» включає у себе поняття «розірвання договору», а не навпаки. Як зазначав О. О. Красавчиков, припинення правовідношення є своєрідним антиподом його виникнення. Воно розриває правовий зв'язок суб'єктів, внаслідок чого боржник не зобов'язаний, а кредитор не має права вимагати певної поведінки. Права та обов'язки відпадають [81, с. 129].

Припинення правовідношення означає, перш за все, припинення прав та обов'язків. Інші елементи правовідношення при розірвання договору не припиняють свого існування: суб'єкти не гинуть, а об'єкт не зникає. Однак цей конкретно правовий зв'язок перестає пов'язувати суб'єктів як один з одним, так і з об'єктом цього правовідношення [13, с. 77].

Не дивлячись на різні трактовки терміну «припинення зобов'язань», однозначно можна стверджувати, що усі права та обов'язки, які входять у зміст договірною зобов'язання, при розірванні договору припиняються. Однак цього не відбувається при зміні договору, адже головною відмінністю зміни договору від його розірвання є те, що при зміні договір зберігає свою юридичну силу, а при розірванні – втрачає її [72, с. 773].

Зміна правовідносин, як відмічалось у юридичній літературі радянського періоду, є найбільш складним моментом руху правовідносин, «проміжним і не завжди існуючим моментом» цього руху [81, с. 61, 129]. При зміні господарського договору зобов'язальне правовідношення, яке виникло на його основі, зберігає свою силу, а змінюються лише ті чи інші умови договору та визначені ними права та обов'язки сторін. Зокрема, як зазначають у літературі, ці зміни можуть стосуватися умов щодо предмета, місця, строків виконання договору тощо [20, с. 114]. Зміна договору комерційних організацій, як вказує О. С. Стребкова, означає, що при збереженні сили договору у цілому, та чи інша умова або деякі із них, у тому числі пов'язані із виконанням договірних зобов'язань, формулюються по-новому у порівнянні із тим, як це було первісно зафіксовано при укладенні договору [192, с. 5].

З юридичної точки зору правовідношення, у якому відбулися зміни, залишається тотожним самому собі. Зокрема, як наголошує К. С. Безик, право не може абсолютизувати мінливість оточуючого світу, інакше правове регулювання суспільних відносин стане неможливим. Якщо визнати, що при найменшій зміні річ перестає бути тотожною сама собі, то безглуздо встановлювати які-небудь правила: на початку дії цих правил існуватимуть одні суб'єкти та об'єкти, а у процесі їх застосування – вже інші. Право повинно мати справу лише з найбільш значущими змінами реальної дійсності аби упорядкувати суспільні відносини, іншими змінами можна знехтувати. Задачею юриспруденції є створення таких юридичних конструкцій, які б дозволяли відділити значущі зміни від змін, які не мають правового значення. Такою конструкцією, як відмічає автор, є зміна правовідношення, до складу якої входить поняття зміни зобов'язання, яке, у свою чергу, охоплює поняття зміни договору [13, с. 82]. При цьому залишається невирішеним питання, де знаходиться межа зміни правовідношення, після якої правовідношення вже перестає існувати у попередньому вигляді, припиняє своє існування та стає новим юридичним зв'язком.

На переконання В. Б. Ісакова, зміна одного із елементів правовідношення, як правило, призводить до зміни правовідношення, а зміна двох і більше елементів майже завжди тягне за собою припинення попереднього зв'язку та виникнення нового [67, с. 66; 13, с. 87]. Водночас К. С. Безик вважає, що такий підхід не може виступати чітким критерієм для встановлення меж зміни правовідношення, оскільки «... найменша зміна змісту зобов'язання неминуче відображається на його об'єкті. У цьому разі змінюються одразу два елементи правовідношення, однак говорити про припинення першочергового зобов'язання та виникнення нового не можна». У якості такого критерію автор пропонує використовувати законодавче визначення новації, наведене в п. 1 ст. 414 Цивільного кодексу РФ, згідно із яким зобов'язання припиняється домовленістю сторін про заміну первісного зобов'язання іншим зобов'язанням між тими самими сторонами, що передбачає інший предмет або спосіб виконання (новація) [13, с. 87-88]. Іншими словами, для того аби припинилося одне зобов'язання, а на його місці виникло інше, достатньо аби змінився предмет або спосіб виконання.

У ч. 1 ст. 204 ГК України наведено дещо ширше поняття «новації», зокрема передбачено, що господарське зобов'язання може бути припинено за згодою сторін, зокрема угодою про заміну одного зобов'язання іншим між тими самими сторонами, якщо така заміна не суперечить обов'язковому акту, на підставі якого виникло попереднє зобов'язання. Оскільки у цьому положенні не конкретизовано зміна яких елементів правовідношення призводить до новації, звернемося до підходів до розуміння цього питання у судовій практиці.

Зокрема, у рішеннях господарських судів можна зустріти наступне: «новацію характеризують наступні ознаки: наявність взаємної згоди сторін щодо припинення дії попереднього зобов'язання та щодо умов нового зобов'язання; наявність умови про припинення попереднього зобов'язання; припинення всіх додаткових зобов'язань; виникнення між тими ж особами нового зобов'язання, яке, як правило, містить умову про інший предмет чи

спосіб виконання» [160]; «внаслідок заміни первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами (новації), первісне зобов'язання (в тому числі і додаткові зобов'язання) припиняється та виникає нове зобов'язання, яке повинно містити нові умови про інший предмет, або інший спосіб його виконання» [132] тощо.

Таким чином, судовою практикою прийнято підхід, за якого у випадку заміни предмета або способу виконання зобов'язання відбувається припинення попереднього та виникнення нового правовідношення.

Під предметом зобов'язання, як правило, розуміють ту річ, роботу або послугу, яку відповідно до зобов'язання боржник зобов'язаний передати, виконати або надати кредитору. Так, вірно зазначаючи, що предметом виконання є те, на що спрямована відповідна дія, і маючи при цьому на увазі річ, визначену родовими або індивідуальними ознаками, В. С. Толстой підкреслює, що будь-яка дія, яку здійснюють на виконання обов'язку, спрямована на річ або на досягнення іншого об'єктивного результату. Річ або інший результат і є предметом виконання [56, с. 237-238]. Предметом виконання ще називають сукупність юридичних та матеріальних об'єктів зобов'язального правовідношення, тобто ті дії, які повинні бути вчинені суб'єктами, а також майно, яке повинно бути передане за зобов'язанням (якщо останнє пов'язане з його переданням) [218, с. 649].

Виходячи із такого розуміння предмету виконання зобов'язання, можна припустити, що зміна предмету неминуче вплине також на об'єкт, тобто на направлені на нього дії сторін, а останні, у свою чергу, – на права та обов'язки суб'єктів правовідношення. Якщо предмет зобов'язання не буде мати нічого спільного із тим, про що сторони домовлялися, укладаючи договір, очевидно, що у цьому разі матиме місце нове правовідношення, а не змінене попереднє. А тому, видається, на відміну від новації, зміна договору не може полягати у зміні предмету виконання зобов'язання.

Такий висновок є особливо важливим у контексті односторонньої зміни договору, оскільки *предмет зобов'язання не може бути замінений у*

результаті односторонньої зміни договору. Наприклад, не можна в односторонньому порядку змінити договір поставки електродвигунів на договір поставки морозива, адже така зміна буде означати припинення старого та виникнення нового договірної зобов'язання.

Що ж стосується способу виконання зобов'язання, то слід зазначити, що спосіб виконання перебуває у прямій залежності від предмета виконання: якщо предмет зобов'язання пов'язаний з якоюсь річчю, що за своєю правовою природою є неподільна, виконання його не може бути проведене інакше, як шляхом передачі цієї речі боржником кредитору відразу і в цілому [63, с. 93; 56, с. 242]. На залежність способу виконання зобов'язання від предмета вказує також І. С. Канзафарова, зазначаючи, що зобов'язання може виконуватись у формі єдинократного акта або у формі кількох відокремлених у часі дій [218, с. 651].

Виходячи із етимологічного значення слова «спосіб», спосіб виконання договірної зобов'язання можна було б визначити як дію або систему дій, що застосовуються при виконанні боржником свого обов'язку, встановленого зобов'язанням, або утриманням від їх вчинення [113, с. 674]. Однак більш вдалим, як зазначає Т. В. Боднар, є розуміння способу виконання зобов'язань не як дії чи системи дій, а як характеру дій, які повинні бути вчинені для виконання зобов'язання, порядку вчинення боржником дій з виконання зобов'язання. Саме через характер дій, зокрема порядок, процедуру, послідовність їх вчинення тощо, розкривається, на думку авторки, спосіб виконання зобов'язання [56, с. 242].

Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 267 ГК України поставка товару може здійснюватися окремими партіями (поквартально, щомісячно) або згідно з погодженим сторонами графіком поставки (місяць, декада, доба тощо); прийняття замовником виконання робіт за договором будівельного підряду згідно з ч. 1 ст. 882 ЦК України може здійснюватися поетапно тощо.

Виходячи із результатів наукових досліджень, Т. В. Боднар до способів виконання договірних зобов'язань відносить:

- виконання зобов'язання одноразово або частинами;
- виконання зобов'язання з множинністю осіб на стороні боржника та/або кредитора;
- виконання часткових і солідарних зобов'язань;
- зустрічне виконання;
- виконання внесенням боргу в депозит нотаріуса [56, с. 244].

Видається, що інший спосіб виконання має передбачати й інший вид виконання, тобто інший зміст дій сторін, а не, скажімо, коректування послідовності дій чи їх форми. Наприклад, В. В. Вітрянський називає переведення покупця з акцептної на акредитивну форму розрахунку «застосуванням заходу оперативного впливу у вигляді односторонньої зміни постачальником умови договору про порядок розрахунку за поставлені товари» [25, с. 635].

Важливо наголосити, що як предмет, так і спосіб виконання характеризують об'єкт зобов'язання. Заміна предмету неминує призведе до заміни об'єкта зобов'язання, оскільки передбачувані дії сторін «перенаправляються» на інший предмет, а тому не можуть бути тотожними первісним діям, які складають об'єкт. Заміна способу виконання зобов'язання означає зміну самої суті передбачуваних дій сторін, що також призводить до зміни об'єкта зобов'язання, який і представляє собою такі дії.

Оскільки, як було з'ясовано, зміна предмету та/або способу виконання зобов'язання призводить до припинення попереднього та виникнення нового правовідношення, слід проаналізувати чи призведе до зміни правовідношення заміна суб'єкта або об'єкта зобов'язання.

Як зазначає О. С. Стребкова з приводу зміни договору між комерційними організаціями за згодою сторін, зміна суб'єктного складу договору завжди є підставою для зміни особи у зобов'язанні, яке виникло на підставі такого договору. Саме тому при укладенні угоди, предметом якої є заміна сторони у договорі, необхідно повною мірою дотримуватися вимог, передбачених законом до заміни особи у зобов'язанні. Залежно від виду

договору (односторонній чи двосторонній), є такі варіанти зміни суб'єктного складу: заміна сторони-кредитора в односторонньому договорі; заміна сторони-боржника в односторонньому договорі та заміна сторони у двосторонньому договорі [205, с. 5]. І взагалі, підхід, відповідно до якого зміна договору може передбачати, у тому числі, «заміну сторони у договорі», зустрічається у літературі нерідко [193, с. 66; 91, с. 9; 81, с. 77].

Водночас, на думку М. О. Єгорової, неможливість односторонньої зміни договору по лінії суб'єктів пов'язана із тим, що «точкою застосування» односторонньої відмови від виконання договору є безпосередньо виконання зобов'язання, натомість при звичайній зміні договору зміни можуть стосуватися також і умов договору, як його елементів. Саме тому одностороння відмова від виконання договору ніколи не може здійснюватися по лінії суб'єктів правовідношення. Випадки передачі виконання зобов'язань за договором третім особам без згоди боржника слід розглядати, на думку авторки, як нове правовідношення з іншими суб'єктами, однак із тим же об'єктом [59, с. 256].

Із наведеним слід погодитися, оскільки заміна суб'єкта можлива тільки внаслідок здійснення іншого правовідношення, тобто заміна сторони не охоплюється такою ознакою зміни договору як «відсутність координування динаміки зобов'язання із динамікою або здійсненням інших правовідносин», що виступає розділовою межею, яка не дає змогу визнати таку заміну зміною договору. Отже, слід констатувати, що при односторонній відмові від договору зміна суб'єктного складу є неможливою.

Насамкінець, постає питання про можливість зміни об'єкта договірною зобов'язання при односторонній зміні договору.

Слід зазначити, що у юридичній науці наведено абсолютно різні підходи до визначення об'єкта цивільного правовідношення. Так, прихильники моністичних теорій під цим поняттям розуміють або тільки речі, або тільки дії. Зокрема, М. М. Агарков пропонував вважати об'єктом права «те, на що спрямована поведінка зобов'язаної особи, перш за все річ»

[1, с. 195]. Натомість прихильники плюралістичної теорії визнають об'єктом певне благо, яким може бути як річ, так і дії суб'єктів правовідношення. Не поглиблюючись у ці наукові дискусії, зазначимо наступне.

Якщо під зобов'язанням розуміти правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони певну дію, зокрема: передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо, або ж утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [217, с. 613], то об'єктом зобов'язального правовідношення є саме дії, що становлять водночас і зміст зобов'язання. Дія, що становить об'єкт зобов'язання, може полягати в:

- передачі від однієї особи до іншої речі у власність (купівля-продаж, міна, дарування);
- наданні речі в користування (майновий найом);
- здійсненні послуг на користь іншої особи (доручення, комісія);
- утриманні від дій, виключне право на які належить кредиторіві (видавничий договір) [224, с. 265-266; 218, с. 613].

Так, зазначають, що об'єктом зобов'язання є очікувані дії зобов'язаної сторони, оскільки «кредитор напряму пов'язаний тільки із очікуваними діями боржника, які і виступають об'єктом права вимоги кредитора» [191, с. 410; 13, с. 85]. Зміна договірного зобов'язання, безумовно, може зачіпати очікувані дії зобов'язаної сторони, тобто об'єкт зобов'язання, але найчастіше це відбувається опосередковано – шляхом зміни прав та обов'язків, тобто змісту зобов'язання. Таким чином, зміна прав та обов'язків сторін завжди призводить до зміни об'єкта зобов'язання.

На думку М. О. Єгорової, при односторонній відмові від виконання договору термін «зміна правовідношення» означає ніщо інше, як припинення попередніх прав та обов'язків у частині зобов'язань без виникнення нових прав та обов'язків [59, с.256]. Іншими словами, правовою метою зміни договору при односторонній відмові від нього є припинення частини зобов'язань, а не їх трансформація.

Таким чином, на відміну від зміни договору, одностороння зміна договору розповсюджується виключно на об'єкт зобов'язального правовідношення і не може стосуватися його суб'єктної лінії.

Одностороння відмова від договору, внаслідок якої договір змінюється, представляє собою лише один із способів зміни договірних правовідносин, адже відповідно до ст. 188 ГК України підставою для зміни договору, окрім односторонньої відмови від нього у випадках, передбачених законом або договором, є згода сторін та судові рішення про зміну договору.

Найбільш точним визначенням зміни договору, в якому враховано особливості односторонньої відмови від договору, є визначення К. Є. Чистякова, який стверджує, що «зміна договору полягає у зміні його умов з волі однієї або обох сторін; зміна договору не призводить до повного припинення правовідношення, яке виникло на підставі договору, а лише змінює його зміст: змінення змісту зобов'язань сторін, доповнення існуючого правовідношення новими правами та обов'язками; часткове припинення зобов'язань» [220, с. 23-24].

Як зазначають у науковій літературі, при односторонній відмові від договору термін «зміна правовідношення» означає ніщо інше, як припинення попередніх прав та обов'язків в частині зобов'язань без виникнення нових прав та обов'язків. Відповідно, під зміною договору при односторонній відмові від нього слід розуміти часткове припинення попереднього правовідношення без виникнення нового [59, с. 256].

На практиці сторони вдаються до зміни саме тих умов договору, збереження яких порушує їх суб'єктивні права. З огляду на це, найпоширенішим випадком односторонньої зміни господарського договору є часткова відмова від договору, яка передбачає наявність у договірному зобов'язанні декількох одночасно існуючих обов'язків боржника по відношенню до кредитора. Суть часткової відмови від договору полягає у припиненні одного (або декількох) із невиконаних договірних зобов'язань, у результаті чого договір, відповідно, вважається зміненим.

Основною перевагою часткової відмови від виконання договору є можливість вимагати відшкодування збитків, спричинених невиконанням частини зобов'язань при збереженні основного договірної правовідношення, про що йтиметься у наступному підрозділі. Це відбувається у випадках, коли кредитор зацікавлений у виконанні невиконаних зобов'язань боржника, маючи при цьому можливість стягнути з нього збитки, завдані неналежним виконанням припиненої частини зобов'язань.

Другим випадком зміни договору внаслідок односторонньої відмови від нього є призупинення виконання зобов'язання (тимчасова відмова від договору), за якого зобов'язання сторін припиняються на певний час, а стороні, що порушила умови договору, надається можливість усунути порушення та продовжити подальше виконання договору без змін. Такого роду зміна договірної зобов'язання можлива лише за умови наявності зустрічних зобов'язань за договором.

Істотною особливістю односторонньої відмови від договору при зустрічному виконанні є те, що на відміну від інших видів односторонньої відмови така відмова можлива тільки за умови порушення контрагентом договору зобов'язання, виконанню якого відповідає виконання зобов'язання управненої сторони відмови. Другою особливістю односторонньої відмови від договору при зустрічному виконанні є те, що управнена сторона договору не припиняє виконання зобов'язання повністю, а відмовляється від її виконання на певний проміжок часу. Зокрема, ч. 3 ст. 538 ЦК України передбачено, що у разі невиконання однією із сторін свого обов'язку, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку.

При зупиненні виконання управненою стороною своєї частини зобов'язань договірні відносини сторін зберігаються, однак у зміненому вигляді: найчастіше стосовно строків або з умовою надання виконання при виконанні зобов'язаною стороною зобов'язання, яке обумовлює таке виконання). Оскільки у цьому разі договірні відносини не припиняються, то

зупинення виконання можна розглядати як еквівалент зміни договору в односторонньому порядку.

Слід зазначити, що призупинення виконання має здійснюватися добросовісно, тобто має бути розумний баланс між невиконаною частиною зобов'язання та зупиненим виконанням.

Залежно від того, стосується ця відмова усіх зустрічних зобов'язань за договором або тільки частини із них (наприклад тих, які порушені), така відмова може відповідно мати характер повної тимчасової відмови або часткової тимчасової відмови.

Метою односторонньої відмови у разі призупинення виконання є не зміна договірної зобов'язання, а відновлення належного виконання, а тому тимчасова відмова від договору не завжди призводить до зміни договору. Із моменту неналежного виконання або невиконання другою стороною свого обов'язку починається фаза трансформації основного договірної правовідношення у правоохоронне правовідношення сторін договору, яке може бути припинено або припиненням порушення права, або розірванням чи зміною договору.

З огляду на це, час призупинення виконання управненою стороною свого обов'язку може визначатися двома критеріями:

1) виправленням боржником допущених порушень – у цьому разі управнена сторона припиняє «призупинення виконання» і виконання договору продовжується у звичайному режимі;

2) у зв'язку із відсутністю позитивної поведінки боржника управнена сторона, керуючись принципом розумності (оскільки на виправлення допущених порушень необхідний певний час), припиняє або частину із призупинених зобов'язань, або усі призупинені зобов'язання одночасно, у результаті чого правовим наслідком таких дій є, відповідно, зміна або розірвання договору.

Наприклад, ч. 3 ст. 320 ГК України передбачено, що підрядник має право не братися за роботу, а розпочату роботу зупинити у разі порушення

замовником своїх зобов'язань за договором, внаслідок якого початок або продовження робіт підрядником виявляються неможливими або значно ускладненими. Подібна ситуація може виникнути, якщо замовник у встановлені строки не передає підряднику проектно-кошторисну та іншу визначену договором документацію, будівельний майданчик, не перераховує обумовленого договором авансу [99, с. 573]. У цьому разі дії підрядника, тобто бездіяльність або зупинення виконання своїх зобов'язань, направлені на стимулювання замовника до виконання допущених ним порушень. При позитивній реакції замовника правовим наслідком дії (бездіяльності) підрядника буде відновлення договірної зобов'язання у незмінному вигляді. Однак, якщо замовник не здійснить своєї частини зобов'язань, підрядник має право відмовитися від договору повністю або частково залежно від того, відмовляється він від усіх своїх зобов'язань, або тільки від їх частини. У цьому разі договір буде вважатися зміненим або розірваним відповідно.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що сутність односторонньої зміни та розірвання господарських договорів проявляється у їх правових наслідках. Як уже було наведено, одностороння зміна та розірвання не призводять до відпадиння договору як угоди - їх вплив зосереджено саме на договірному зобов'язанні. При цьому якщо одностороннє розірвання договору призводить до припинення договірної зобов'язання, то ефект від односторонньої зміни договору набагато складніший.

Односторонню зміну господарського договору складають часткова одностороння відмова від договору, а також одностороння зміна умов зобов'язання, що включає у нього положення, які не охоплюються початковим змістом договору.

При частковій відмові від договору припиняється частина із невиконаних договірних зобов'язань, у результаті чого договір, відповідно, вважається зміненим. Та частина зобов'язань, якої дія відмови не стосується, виконується належним чином та у повному обсязі.

При односторонній зміні умов зобов'язання відбувається одночасна зміна змісту та об'єкту зобов'язання. Однак якщо в результаті певних дій об'єкт зобов'язання починає якісно відрізнятися від початкового, такі дії не можна кваліфікувати як зміну договору. Такого роду заміна об'єкту зобов'язання можлива лише у результаті припинення попереднього та виникнення нового зобов'язання, зміст якого також буде новим.

3.2. Відшкодування збитків, завданих односторонньою зміною або розірванням господарського договору

Оскільки питання впливу односторонньої зміни та розірвання господарського договору на договірне правовідношення розглядалося вище, слід приділити увагу майновим наслідкам. Під останніми слід розуміти як повернення сторонами виконаного за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання господарського договору, так і відшкодування ними збитків, пов'язаних зі зміною та розірванням договору.

Згідно зі ст.ст. 45, 61 Віденської конвенції 1980 р. збитки є універсальним засобом правового захисту, сумісним з іншими засобами захисту порушених прав [31, с. 117]. Право на односторонню зміну та розірвання договору також не виключає вимоги про відшкодування збитків. Засоби відповідальності у цьому випадку виконують відновлювальну, компенсаційну функцію. У свою чергу зміна та розірвання договору, як вказує К. Є. Чистяков, можуть бути направлені на попередження порушення зобов'язання у майбутньому та недопущення нових збитків [221, с. 84].

Як уже неодноразово було зазначено, односторонню відмову від господарського зобов'язання (договору) традиційно розглядають як захід оперативного впливу або оперативно-господарську санкцію, яку застосовують у разі порушення недобросовісним контрагентом господарського договору. Водночас законодавством передбачено випадки, коли стороні (сторонам) договору надано право відмовитись від нього у будь-який момент на власний розсуд. Виходячи із цього, слід окремо зупинитися на питаннях відшкодування збитків як першому, так і у другому випадках.

Частиною 2 ст. 218 ГК України передбачено, що учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. ГК

України виходить із принципу повного відшкодування збитків, тобто повного поновлення майнової сфери, прав та інтересів потерпілої сторони. Як зазначено у ч. 1 ст. 226 цього Кодексу, учасник господарських відносин, який вчинив господарське правопорушення, зобов'язаний вжити необхідних заходів щодо запобігання збиткам у господарській сфері інших учасників господарських відносин або щодо зменшення їх розміру, а у разі, якщо збитків завдано іншим суб'єктам, – зобов'язаний відшкодувати на вимогу цих суб'єктів збитки у добровільному порядку в повному обсязі, якщо законом або договором сторін не передбачено відшкодування збитків в іншому обсязі.

За загальним правилом обов'язок вжиття порушником (учасником господарських відносин) необхідних заходів щодо запобігання збиткам у господарській сфері інших учасників господарських відносин або щодо зменшення їх розміру не звільняє його від відповідальності за таке порушення, але може бути, по-перше, підставою для зменшення розміру штрафних санкцій (ст. 233 ГК України), по-друге – підставою для розподілу розміру збитків у випадках, так званої, змішаної вини (ст. 221 ГК України, ст. 616 ЦК України), а по-третє, підставою для звільнення порушника від обов'язку відшкодування завданих збитків (ч. 3 ст. 226 ГК України).

Оскільки в ГК України відсутня спеціальна норма, присвячена наслідкам зміни та розірвання господарського договору, слід зазначити наступне.

У разі, коли підставою для односторонньої зміни або розірвання господарського договору є порушення зобов'язання стороною такого договору, збитки відшкодовуються за правилами глави 25 ГК України. Зокрема, ч. 1 ст. 224 ГК України передбачено, що учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено.

Правовий аналіз цієї норми дозволяє зробити наступні висновки:

1) юридичною підставою застосування цього виду господарських санкцій є, зокрема, порушення господарського зобов'язання;

2) суб'єктний склад правовідносин щодо відшкодування збитків становлять учасник господарських відносин, який порушив зобов'язання, і суб'єкт, права або законні інтереси якого порушено. Для останнього відшкодування збитків є способом захисту порушеного права або законного інтересу (ч. 2 ст. 20 ГК України) [99, с. 422].

Оскільки підставою для відшкодування збитків є протиправна і винна, за деякими включеннями, поведінка боржника, і обов'язок їх відшкодування не може бути покладений на учасника господарських правовідносин при вчиненні правомірних дій (тобто дій, на які особа має право в силу закону чи договору), ч. 4 ст. 226 ГК України передбачено, що **не підлягають відшкодуванню збитки, завдані правомірною відмовою зобов'язаної сторони від подальшого виконання зобов'язання**. Зокрема, згідно із п. 1 ч. 1 ст. 236 цього Кодексу управнена сторона звільняється від відповідальності за односторонню відмову від виконання свого зобов'язання у разі порушення зобов'язання другою стороною. Відтак відшкодування збитків, завданих внаслідок правомірної зміни або розірвання договору, не можна вважати засобом господарської відповідальності.

Відшкодування збитків, як господарсько-правова санкція, має універсальний характер, оскільки застосовується незалежно від того, встановлена вона договором або законом, що регулює відповідні господарські відносини. Так, відповідно до ч. 3 ст. 216 ГК України потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це у договорі. По-друге, можливість вибору будь-якого із передбачених способів захисту, як і їх суміщення із відшкодуванням збитків, не обмежена. Зокрема, згідно із ч. 3 ст. 237 цього Кодексу – оперативно-господарські санкції можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків та стягненням штрафних санкцій.

Статтями 225–229 ГК України визначено склад та розмір, а також умови і порядок відшкодування збитків.

Для застосування такої міри відповідальності, як відшкодування збитків, необхідна наявність усіх елементів складу господарського правопорушення, а саме: факт господарського порушення, який є наслідком протиправної поведінки порушника; збитки, завдані порушенням господарського зобов'язання; причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника і завданими потерпілому збитками; вина правопорушника – учасника господарських відносин [33, с. 9]. У разі відсутності хоча б одного з цих елементів відповідальність у вигляді відшкодування збитків не настає.

Під протиправною поведінкою порушника в контексті порушення договірною зобов'язання слід розуміти таку поведінку, яка порушує норму права або умову договору, та може проявлятися у вигляді протиправної дії (наприклад, постачання товарів неналежної якості або некомплектних товарів) або протиправної бездіяльності (прострочення виконання зобов'язання тощо) [34, с. 114]. Іншою класичною умовою (підставою) для настання відповідальності у вигляді відшкодування збитків є настання шкідливого результату такої поведінки (шкоди). Залежно від об'єкта правопорушення розрізняють майнову і немайнову шкоду, і саме грошовий вираз майнової шкоди іменують збитками. При встановленні причинно-наслідкового зв'язку береться до уваги та обставина, що протиправна дія або бездіяльність заподіювача є причиною, а збитки, що виникли у потерпілої особи, - наслідком протиправної поведінки заподіювача [34, с. 127-128].

Якщо названі вище три умови господарсько-правової відповідальності є об'єктивними, то вина – це суб'єктивна умова відповідальності, оскільки характеризується як таке психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки, у якому проявляється нехтування інтересами суспільства та окремих осіб. Відтак цікавою видається проблема, пов'язана із розумінням вини юридичної особи.

Як зазначають у юридичній літературі, при визначенні поняття «вина юридичної особи» не слід забувати, що вона є «штучно» створеним суб'єктом права. Тому вину юридичної особи треба розглядати крізь призму специфічних способів реалізації її дієдатності, як дієдатність юридичної особи реалізується через дії її органів або належним чином уповноважених представників, а також учасників, у передбачених законом випадках. Однак той факт, що дієдатність юридичної особи реалізується через дії фізичних осіб, не впливає на самостійність останньої як суб'єкта цивільних правовідносин. Тому вину юридичної особи слід розглядати не через вину її органів (посадових осіб) чи учасників, а як її власну вину [34, с. 129].

Відтак, для того, аби кредитор мав змогу односторонньо відмовитися від виконання свого зобов'язання, достатньою є наявність самого лише порушення господарського зобов'язання боржником, адже оперативно-господарські санкції застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання. Однак для того, аби відшкодувати збитки, завдані таким порушенням, потрібна наявність усіх елементів складу правопорушення, у тому числі вини боржника. У цьому, до речі, проявляється відмінність між двома видами господарсько-правової відповідальності: односторонньої відмови від зобов'язання як оперативно-господарської санкції від відшкодування збитків.

Звичайно, бажаною і такою, що відповідає вимогам добросовісності та справедливості, є така поведінка боржника, коли він відшкодовує збитки у повному обсязі та добровільно, не чекаючи пред'явлення йому претензії чи звернення до суду. Більше того, відповідно до ч. 2 ст. 226 ГК України сторона, яка порушила своє зобов'язання або напевно знає, що порушить його при настанні строку виконання, повинна невідкладно повідомити про це другу сторону. Таке повідомлення має бути зроблено у найкоротший строк, тобто негайно після порушення зобов'язання чи після того, як стала очевидною можливість порушення, аби кредитор мав змогу вжити заходів щодо запобігання виникнення збитків. У протилежному випадку ця сторона

позбавляється права посилатися на невжиття другою стороною заходів щодо запобігання збиткам та вимагати відповідного зменшення розміру збитків. Сторона господарського зобов'язання позбавляється права на відшкодування збитків у разі, якщо вона була своєчасно попереджена другою стороною про можливе невиконання нею зобов'язання і могла запобігти виникненню збитків своїми діями, але не зробила цього, крім випадків, якщо законом або договором не передбачено інше.

Частиною 2 ст. 220 ГК України передбачено право кредитора відмовитися від прийняття виконання і вимагати відшкодування збитків, якщо внаслідок прострочення боржника виконання втратило інтерес. Зазначена стаття встановлює окремий випадок відповідальності за неналежне виконання господарського зобов'язання, яке полягає в порушенні строку (терміну) виконання зобов'язання. Виходячи із термінології, вжитої законодавцем стосовно сторін зобов'язання, слід дійти висновку, що положення цієї статті можуть бути застосовані лише у разі прострочення виконання майново-господарського зобов'язання і не застосовуються щодо організаційно-господарських зобов'язань [99, с. 418].

Під збитками розуміються витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання. Перші дві групи класифікації збитків за усталеною термінологією відносять до прямих збитків, третю групу – до втраченої вигоди. Згідно із ч. 2 ст. 22 ЦК України – реальні збитки та упущена вигода відповідно.

Прямі, або так звані реальні збитки законодавець пов'язує з витратами, що за своїм економічним змістом згідно із п. 4 Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 3 «Звіт про фінансові результати» полягають у зменшенні економічних вигод у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, які призводять до зменшення власного капіталу (за винятком зменшення капіталу за рахунок його вилучення або розподілу власниками) за звітний період [41, с. 365]. До складу збитків, що підлягають відшкодування

особою, яка допустила господарське правопорушення включаються (ч. 1 ст. 225 ГК України):

- вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства, або, як правильно зазначають, – сума, на яку зменшилась вартість такого майна [41, с. 366];

- додаткові витрати, понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо);

- втрачена вигода, тобто неoderжаний прибуток, на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною. Слід звернути увагу, що відшкодовується саме неoderжаний прибуток, а не дохід, як зазначено у ст. 22 ЦК України. Під доходами розуміють збільшення економічних вигод у вигляді надходження активів або зменшення зобов'язань, які призводять до зростання власного капіталу (за винятком зростання капіталу за рахунок внесків власників), а прибуток, як економічна складова доходу, це сума, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати;

- матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом.

Як зазначено в одному із рішень господарського суду, збитки - це об'єктивне зменшення будь-яких майнових благ кредитора, яке пов'язане з утиском його інтересів як учасника певних суспільних відносин, і яке виражається у зроблених ним витратах, у втраті або пошкодженні його майна, у втраті доходів, які він повинен був отримати. Вони є фактом об'єктивної дійсності, що існує незалежно від правової оцінки і від того, підлягають збитки, що виникли, відшкодуванню згідно з законом, або не підлягають. Для притягнення боржника до цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування збитків необхідно, щоб порушення зобов'язання дійсно спричинило отримання кредитором збитку та можливе

лише у разі наявності складу цивільного правопорушення: протиправної поведінки; наявності збитків; причинного зв'язку між протиправною поведінкою та спричиненням збитків; вини [165]. Прикладом такого роду реальних збитків можуть бути збитки, пов'язані з оплатою вимушеного простою та виплатою вихідної допомоги при звільненні працівників, завдані розірванням договору.

Згідно із ч. 2 ст. 623 ЦК України розмір збитків, завданих порушенням зобов'язання, доказується кредитором. Як зазначають господарські суди, при визначенні розміру збитків, заподіяних порушенням господарських договорів, береться до уваги вид (склад) збитків та наслідки порушення договірних зобов'язань для підприємства. Отже, стягувачеві потрібно довести суду факт заподіяння йому збитків, розмір зазначених збитків, докази невиконання зобов'язань та причинно-наслідковий зв'язок між невиконанням зобов'язань та заподіяними збитками. Тоді як відповідачу потрібно довести відсутність його вини у спричиненні збитків позивачу [161].

Якщо доказування обставин перших двох груп витрат при розгляді судових спорів про відшкодування збитків, як правило, не викликає складнощів, то доведення обставин втраченої вигоди є вкрай рідким явищем у практиці судів господарського судочинства. Пов'язано це перш за все із відсутністю відповідних теоретичних розробок, узагальнень судової практики, а також необхідністю використання великої кількості документів податкового і бухгалтерського характеру для доведення зазначених обставин [41, с. 366].

Як зазначають у юридичній літературі, при вирішенні питання щодо неодержаного прибутку (доходу) слід мати на увазі наступне. Як у промислових підприємствах, так і у торговельних, постачальницько-збутових, збутових підприємствах (організаціях) є умовно-постійні та умовно-змінні витрати. Наслідками невиконання або неналежного виконання боржником зобов'язання, наприклад, недопоставки продукції, є, зокрема,

зменшення обсягу виробництва чи реалізації продукції (робіт, послуг), внаслідок чого кредитор не одержав прибуток (дохід) і, крім того, у нього збільшуються умовно-постійні витрати в собівартості його продукції, а у торговельних підприємствах зростають фактичні витрати обігу. Такі умовно-постійні витрати не підлягають виключенню з суми стягуваних господарським судом збитків. Торговельна знижка (націнка), яка надається торговельному (посередницькому) підприємству (організації), за виключенням умовно-змінних витрат, які останні не внесуть у зв'язку з недопоставкою їм товарів (упаковка, транспортування тощо), створює прибуток (дохід) покупців. Тому з торговельної знижки (націнки), що надається при поставках конкретного виду товарів, підлягає виключенню та її частка, яка призначається на покриття умовно-змінних витрат. Отже, крім доказування самого вартісного характеру втраченої вигоди, додатково необхідно обґрунтувати за допомогою відповідних засобів доказування причинний зв'язок між порушенням зобов'язання та неотриманими доходами (прибутком), визначити умовно-постійні та умовно-змінні витрати, а також фактичні витрати обігу, зазначити (з відповідним документальним підтвердженням) на заходи, вжиті позивачем щодо одержання доходів, обґрунтувати з яких міркувань виходив позивач при визначенні розміру втраченої вигоди (упущеної вигоди). У зв'язку із зазначеними обставинами судові рішення про присудження збитків у вигляді втраченої вигоди зустрічаються вкрай рідко [41, с. 367].

Так, в одному із рішень господарських судів зазначено: «Позивач обґрунтовує свої позовні вимоги тим, що у зв'язку з простоем автомобіля відповідно до ст. 22 ЦК України та ст. 224 ГК України у нього виникло право відшкодування збитків (упущеної вигоди), які б він міг отримати, але не отримав через неякісне та довготривале виконання підрядних робіт.

Позовна вимога розрахована відповідно до вартості години роботи вантажного автомобіля КраЗ за період з 15 жовтня по 03 грудня 2007 року. У свою чергу позивач належним чином не обґрунтував ані у позовній заяві, ані

у судових засіданнях відповідність цього розрахунку розміру можливого прибутку підприємства. Також він не представив належних доказів того, що автомобіль мав використовуватися протягом зазначеного в розрахунку періоду та протягом зазначеної тривалості годин.

Враховуючи викладене, суд дійшов висновку, що сума збитків, яку просить стягнути позивач, обґрунтовується *умовним припущенням* про можливість отримання прибутку позивачем у результаті випадкового збігу обставин. За таких обставин, як зазначено у судовому рішенні, наявність теоретичного обґрунтування можливості отримання прибутку ще не є підставою для його стягнення» [188].

В іншому рішенні зазначено наступне: «Пред'явлення вимоги про відшкодування неодержаних доходів (упущеної вигоди) покладає на кредитора обов'язок довести, що ці доходи (вигода) не є абстрактними, а дійсно були б ним отримані в разі належного виконання боржником своїх обов'язків. При визначенні реальності неодержаних доходів мають враховуватися заходи, вжиті кредитором для їх одержання. У вигляді упущеної вигоди відшкодовуються ті збитки, які могли б бути реально отримані при належному виконанні зобов'язання» [150]. Аналогічну правову позицію викладено у постанові Верховного Суду України від 04.11.2011 року у справі № 3-64гс11 [125].

Відшкодування збитків не є майновою санкцією заздалегідь визначеного розміру, що зумовлює універсальність її застосування [99, с. 425]. Частиною 5 ст. 225 ГК України передбачено, що сторони господарського зобов'язання мають право за взаємною згодою заздалегідь визначити погоджений розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, у твердій сумі або у вигляді відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання сторонами.

Через складність визначення розміру відшкодування, на практиці сторони господарського зобов'язання часто користуються такою можливістю, наприклад зазначають, що «при відмові Покупця від прийняття

та оплати письмово погоджених сторонами товарів, він відшкодовує Продавцю спричинені у зв'язку з цим збитки у розмірі 20% вартості товару» [144].

Водночас, при погодженні відповідних умов договору, слід враховувати специфіку конкретних господарських відносин. Так, якщо розмір відповідальності для певного виду зобов'язань визначений законом, погодження між сторонами зобов'язання щодо обмеження їх відповідальності не допускається (ч. 5 ст. 225 ГК України). При цьому у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції (п. 3 ч. 1 ст. 216 ГК України).

Згідно із ч.ч. 3, 4 ст. 225 ГК України при визначенні розміру збитків, якщо інше не передбачено законом або договором, враховуються ціни, що існували за місцем виконання зобов'язання на день задоволення боржником у добровільному порядку вимоги сторони, яка зазнала збитків, а у разі, якщо вимогу не задоволено у добровільному порядку, – на день подання до суду відповідного позову про стягнення збитків. Однак, ураховуючи динаміку коливання цін на ринку, істотні інфляційні процеси, та виходячи із конкретних обставин, законодавець допускає визначення розміру збитків не тільки на момент правопорушення, а і на момент ухвалення судового рішення.

Кабінетом Міністрів України можуть затверджуватися методики відшкодування збитків у сфері господарювання. (ч. 6 ст. 225 ГК України).

Як уже було зазначено, ГК України не містить окремої статті або загального положення про наслідки зміни або розірвання господарського договору. Натомість у ч. 5 ст. 653 ЦК України зазначено: «якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору». Аналіз цього положення дозволяє

констатувати, що причиною виникнення збитків є зміна або розірвання договору, тобто правомірні дії потерпілої від порушення договору сторони.

Як зазначає К. Є. Чистяков, слід розрізняти два види збитків: збитки, право на відшкодування яких виникає із самого факту порушення зобов'язання, та збитки, заподіяні зміною або розірванням договору, право на відшкодування яких виникає при наявності складного фактичного (юридичного) складу: істотного порушення зобов'язання та наступної зміни або розірвання договору» [221, с. 19]. Цієї думки притримується і А. Г. Карапетов, уточнюючи, що і перший і другий вид збитків узгоджуються із правом кредитора на відмову від договору (або розірвання у судовому порядку) [72, с. 483]. Отже збитки, завдані порушенням договору, та збитки, завдані зміною або розірванням договору, внаслідок такого порушення, можуть бути стягнуті паралельно.

До складу збитків, завданих зміною або розірванням договору, К. Є. Чистяков відносить:

- 1) вартість виконання управомоченої на зміну (розірвання) договору сторони, яка не одержала зустрічного задоволення у період дії договору;
- 2) уже понесені, або ті які будуть понесені у майбутньому, додаткові витрати потерпілої сторони, яка не одержала виконання, на яке вона розраховувала, пов'язані із задоволенням її інтересу шляхом укладення нової угоди на інших умовах, яка замінює змінений або розірваний договір [221, с. 19].

Безумовно, одностороння зміна та розірвання господарського договору завжди призводить до витрат управненої сторони – починаючи від витрат, пов'язаних із повідомленням контрагента про зміну або розірвання договору, закінчуючи витратами щодо укладення нового договору, у тому числі, на менш вигідних умовах, аніж умови зміненого або розірваного договору. Однак, видається, що перша із названих автором складових частин, а саме вартість виконання, не може включатися до складу збитків, завданих зміною або розірванням договору, оскільки у цьому разі застосовуванню підлягають

положення про повернення виконаного за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, про що йтиметься у наступному підрозділі.

На думку К. С. Безика, склад збитків, завданих односторонньою зміною або розірванням договору, може бути диференційований залежно від моменту виникнення відповідних витрат. Зокрема, витрати, завдані зміною або розірванням договору, можуть бути учинені до моменту зміни або розірвання, наприклад, витрати по підготовці до виконання зобов'язання (закупка нового обладнання) або на здійснення дій, за рахунок яких збагатилася друга сторона. Тобто такі витрати представляють собою лише реальні збитки. Водночас, збитки, завдані зміною та розірванням договору, можуть виникнути в ході реалізації односторонньої зміни або розірвання договору. До таких збитків можна віднести витрати на повідомлення про відмову від зобов'язання (договору), витрати на правову допомогу, а також втрачену вигоду від втрати часу на реалізацію односторонньої зміни або розірвання договору (наприклад, якщо судовий процес у справі про розірвання триває декілька місяців). Насамкінець, збитки, завдані зміною або розірванням договору, можуть виникнути після зміни або розірвання. До таких слід віднести реальні збитки та втрачену вигоду, завдані укладенням менш вигідних договорів замість зміненого або розірваного договору [13, с. 113-115].

Погоджуючись у цілому із викладеним, викликає зауваження віднесення витрат на правову допомогу до збитків, адже, судова практика виходить абсолютно з іншого. Так, в одному із рішень Вищого господарського суду України зазначено : «Заявлена позивачем до стягнення грошова сума ..., витрачена ним у зв'язку з отриманням юридичних послуг від іншої особи безпосередньо, не може розглядатись як завдані йому (позивачу) відповідачем збитки, оскільки такі витрати не знаходяться у необхідному причинно-наслідковому зв'язку з фактом неналежного виконання відповідачем своїх зобов'язань за іншим договором» [145]. Аналогічної правової позиції притримуються Верховний Суд України [216].

З урахуванням викладеного, слід погодитись із О. В. Богомол, що оплата фактичних витрат, пов'язаних із виконанням адвокатом (представником) доручення, не є збитками і ці витрати повинні відшкодуватися як судові витрати [16, с. 98].

На підставі аналізу практики Міжнародного комерційного арбітражного суду М. Г. Розенберг дійшов висновку, що вимоги про відшкодування збитків у вигляді різниці між договірною ціною і ціною за договором, укладеним взамін із третіми особами, визнаються обґрунтованими у таких випадках: продавець не поставив товар, передбачений контрактом, вимагаючи підвищення обумовленої в контракті ціни і збільшення розміру передоплати, у зв'язку із чим покупець купив товар у третьої особи; продавець не поставив товар, посиляючись на обставини непереборної сили, які суд не визнав такими; покупець не виконав свого зобов'язання щодо передоплати товару, у зв'язку з чим продавець розірвав контракт і продав товар третім особам, з якими уклав замінні угоди. При цьому автор вказує, що замінний договір має бути укладений розумним чином і в розумний строк після розірвання договору, що враховується при розгляді конкретних справ. Укладення замінного правочину розумним чином передбачає його економічну ефективність з урахуванням конкретних обставин: продаж товарів продавцем за максимально досяжними цінами або покупка товарів за можливо низькими цінами [192, с. 253-254].

Виходячи із міжнародного досвіду та з метою найповнішого захисту прав сторони, потерпілої внаслідок істотного порушення договору другою стороною, А. Присяжнюк навіть пропонує доповнити ч. 4 ст. 653 ЦК України та ст. 225 ГК України наступними положеннями: «Якщо внаслідок зміни або розірвання договору у зв'язку з істотним порушенням договору в розумний строк після зміни або розірвання договору покупець купив товар на заміну чи продавець перепродав товар, сторона, що вимагає відшкодування збитків, може стягнути різницю між ціною, встановленою в договорі, який змінено або розірвано, і ціною в договорі, укладеної взамін. Якщо після зміни або

розірвання договору у зв'язку з істотним порушенням договору сторона не уклала взамін нового договору, вона може пред'явити вимогу про відшкодування збитків у вигляді різниці між ціною, встановленої в договорі, і ринковою ціною на момент розірвання договору» [171, с. 58].

Водночас слід зазначити, що не можна одночасно вимагати як упущену вигоду і різницю між контрактною ціною і ціною за договором, укладеним з третьою особою, і різницю між контрактною і поточною ціною. Задоволення однієї із цих вимог тягне відшкодування упущеної вигоди у повному розмірі [192, с. 253-254].

Відтак, вважаємо, що під збитками, заподіяними зміною або розірванням договору, право на відшкодування яких виникає за наявності складного фактичного (юридичного) складу: істотного порушення зобов'язання та наступної зміни або розірвання договору, слід розуміти витрати на повідомлення про відмову від зобов'язання (договору), а також реальні збитки і втрачену вигоду, завдані укладенням менш вигідних договорів замість зміненого або розірваного договору.

У ч. 1 ст. 224 ГК України говориться про будь-яке порушення господарського зобов'язання, як підставу для відшкодування збитків, натомість збитки, завдані зміною або розірванням договору підлягають стягненню тільки у тому разі, якщо порушення договору є істотним. Відповідно, якщо порушення договору є неістотним, вочевидь, положення ч. 5 ст. 653 ЦК України виключає можливість відшкодування таких збитків.

Як наголошено у спеціальних дослідженнях, ситуація, за якої змінюється або розривається договір внаслідок істотного порушення останнього, сама по собі, окрім істотного порушення договору, порушує інтереси добросовісної сторони. А тому у цьому випадку законодавець визнає інтерес добросовісної сторони відшкодувати збитки, завдані зміною або розірванням договору, які вона ж і ініціювала. У цьому разі одностороння зміна або розірвання визнається «меншим злом», за виникнення якого повинна заплатити сторона, яка істотно порушила договір [13, с. 112].

На відміну від збитків, завданих порушенням договору, які відшкодовуються незалежно від того, встановлені вони договором або законом, збитки, завдані зміною або розірвання договору, не пов'язані із його порушенням, відшкодовуються лише при наявності спеціальної вказівки у законі або у договорі.

Так, у низці випадків закон надає учасникам договору право відмовитися від його виконання у будь-який час, не обумовлюючи існування цього правила певними обставинами, однак зобов'язуючи при цьому управомочену сторону відшкодувати контрагенту повністю або частково збитки, завдані такою відмовою. Наприклад, ч. 4 ст. 849 ЦК України передбачено право замовника у будь-який час до закінчення роботи відмовитися від договору підряду, виплативши підрядникові плату за виконану частину роботи та відшкодувавши йому збитки, завдані розірванням договору. У цьому випадку збитки від зміни або розірвання договору відшкодовує ініціатор зміни або розірвання, тобто замовник.

Розглядаючи більш детально специфіку відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору, передбачених законом або договором у тих випадках, коли договір змінюється або розривається в односторонньому порядку за відсутності порушення як підстави його зміни або розірвання, слід зазначити наступне. Особливістю відшкодування збитків при застосуванні односторонньої зміни (розірванні) господарського договору на підставі охоронюваного законом інтересу є відсутність порушення зобов'язань за договором, а там де відсутнє правопорушення, не можна також говорити про господарську-правову відповідальність.

Оскільки у таких випадках зміна та розірвання є правомірними діями і не можуть бути підставою для притягнення управненої сторони до відповідальності, виникає питання про природу таких збитків та підстав їх розподілу між сторонами.

Цікава позиція з цього приводу була висловлена В. Ф. Яковлевим. На думку вченого, відшкодування збитків у цьому разі виступає мірою захисту

адресата відмови, але підставою для її застосування є протиправна поведінка управомоченої сторони з точки зору порушення не об'єктивного, а суб'єктивного права [229, с. 120-121]. Іншими словами, у певних випадках закон захищає суб'єктивне право, порушене правомірними діями управненої сторони. Не поділяючи цієї позиції, О. В. Оболонкова вказує, що підставою для визнання дій протиправними і, відповідно, застосування відповідальності за такі дії може бути лише один критерій – порушення норм об'єктивного (існуючого) права [107, с. 60].

При односторонній зміні (розірванні) господарського договору, не обумовленої його порушенням, мова йде про необхідність розподілу несприятливих майнових наслідків відмови, викликаних правомірними діями. Виникає ситуація, коли, з однієї сторони, відсутні підстави для притягнення управненої сторони до відповідальності, а з іншої – такі наслідки не можуть бути покладені на адресата відмови, який і так вимушений «перетерпіти» припинення договірних правовідносин незалежно від своєї волі. У цьому, до речі, і проявляється секундарний характер права на односторонню зміну та розірвання господарського договору, про який йшлося у підрозділі 1.3. цієї роботи.

Так, наприклад, наведена вище ч. 4 ст. 849 ЦК України наділяє замовника правом у будь-який час до закінчення роботи відмовитися від договору підряду, зобов'язуючи його при цьому виплатити підрядникові плату за виконану частину роботи та відшкодувати йому збитки, завдані розірванням договору. Тобто закон наділяє замовника правом односторонньо відмовитися від договору підряду у будь-який час, незважаючи на те, що така відмова вочевидь може порушувати права та інтереси підрядника. У цьому разі надання одній із сторін договору, тобто замовнику, права на односторонню відмову є певною перевагою і дає підстави покласти на нього відшкодування несприятливих майнових наслідків, завданих такою відмовою. Більше того, з метою більш справедливого урегулювання наслідків односторонньої відмови на замовника покладено обов'язок виплатити

підрядникові плату за виконану до моменту зміни або розірвання договору підряду частину роботи.

Безумовно, у юридичній літературі термін збитки розглядається перш за все як форма юридичної відповідальності, однак у деяких випадках використання їх більш широкого, економічного розуміння є необхідним, і у цій ситуації підстава їх виникнення не має значення. Зокрема у конструкціях нормативних положень, які надають право односторонньої зміни (розірвання) договору, не обумовлене його порушенням, під збитками напевно слід розуміти не форму відповідальності, а саме економічну категорію, про яку зазначено вище. У літературі, до речі, висловлювалася точка зору, відповідно до якої для виникнення збитків не має значення підстава їх виникнення, оскільки варто розрізняти об'єктивно існуючий факт – наявність збитків та юридичну оцінку причин його виникнення – протиправність їх заподіяння. Адже збиток залишається збитком навіть у тому разі, коли виникає у результаті впливу сил природи, заподіяний правомірною дією людини або діяльністю самого потерпілого [201, с. 484; 107, с. 61]. Тобто у цьому разі збитки не виступають у якості правової санкції, яка направлена на визначення майнових втрат в економічному обороті, а є економічною категорією.

Право на односторонню зміну (розірвання) договору, не пов'язану з порушенням договору, може бути передбачено сторонами у договорі, якщо інше не витікає із закону або суті зобов'язання. У цьому разі реалізація такого права також може бути обумовлена відшкодуванням збитків стороні договору.

3.3. Повернення виконаного за господарським договором до моменту його односторонньої зміни або розірвання

За загальним правилом, передбаченим ч. 4 ст. 653 ЦК України сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язаннями до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом.

Заборона повернення виконаного за зобов'язаннями до моменту зміни або розірвання договору є одним із засобів захисту сторін договірних правовідносин, що має на меті послідовну реалізацію принципів реального виконання та стабільності договірної зобов'язання. Водночас така заборона у низці випадків не дозволяє справедливо урегулювати майнові наслідки зміни та розірвання договору, у тому числі внаслідок односторонньої відмови від нього. А тому законом передбачені виключення із цього правила, які мають на меті створити умови для додаткового захисту більш уразливої сторони договору.

Як зазначають науковці, при односторонній відмові від договору відповідальність має особливий еквівалентний характер, що суттєво відрізняє її від інших видів відповідальності, головним критерієм яких є їх нееквівалентний характер [59, с. 276]. Ця особливість є наслідком виключного порядку правового регулювання не лише односторонньої відмови від зобов'язання (договору), але і правових наслідків зміни та розірвання договору, оскільки повернення виконаного за змістом наведеної вище норми можливе лише у випадках, передбачених договором або законом.

Так, наприклад, ч. 4 ст. 694 ЦК України передбачено право продавця вимагати повернення неоплаченого товару, якщо покупець прострочив оплату товару, проданого в кредит. Повернення виконаного, у цьому випадку товару, є одним із способів захисту прав однієї із сторін договору, яка відповідно до умов цього договору, повинна здійснити виконання першою у

зустрічному виконанні. Перехід прав до покупця, навіть підтверджений актом передачі, не є підставою для неможливості повернення продавцю при порушенні покупцем виконання зобов'язання. За своєю правовою природою повернення неоплаченого товару за договором купівлі-продажу у кредит є таким способом захисту продавця як відновлення становища, яке існувало до порушення.

Іншим способом захисту майнових інтересів продавця і, водночас, додатковим тягарем для недобросовісного покупця, є нарахування процентів на прострочену суму. Важливим чинником захисту прав продавця, засобом забезпечення виконання покупцем своїх зобов'язань за договором купівлі-продажу товарів у кредит є право застави на товар, проданий у кредит. Право застави належить продавцю, який може отримати задоволення свого грошового зобов'язання переважно перед іншими кредиторами у порядку, визначеному ЦК України, Законами України «Про заставу», «Про іпотеку» та іншими актами законодавства. Строк чинності застави визначається моментом передання товару, проданого у кредит, покупцеві та моментом його повної сплати [100, с. 261]. Ті ж самі правила, спрямовані на захист прав продавця, передбачені і для договору купівлі-продажу з розстроченням платежу (ч.ч. 2, 3 ст. 695 ЦК України).

Натомість у договорі купівлі-продажу із попередньою оплатою товару обов'язок першочергового виконання зобов'язання, а саме попередньої оплати товару, покладено на покупця. У цьому разі саме покупець, а не продавець стає уразливою стороною договору, адже виконавши зобов'язання першим, він не може бути абсолютно упевненим в отриманні зустрічного виконання від продавця. Ураховуючи це, ч. 2 ст. 693 ЦК України передбачено, що якщо продавець, який одержав суму попередньої оплати товару, не передав товар у встановлений строк, покупець має право вимагати передання оплаченого товару або повернення суми попередньої оплати. Слід зазначити, що така вимога має альтернативний характер, а тому покупець може реалізувати лише одне із наданих йому прав, а не обидва одночасно.

Так само як і у договорі купівлі-продажу у кредит, повернення суми попередньої оплати за товар є способом захисту, що реалізується шляхом відновлення становища, яке існувало до порушення.

Повернення суми попередньої оплати за товар фактично є відмовою від договору купівлі-продажу, внаслідок реалізації якої договір слід вважати розірваним. У цьому випадку законодавець не прямо вказує на право відмови від договору купівлі-продажу, а шляхом вказівки на виникнення у кредитора можливості вимагати повернення того, що він надав боржнику до моменту порушення договору. Більше того, господарським законодавством, а саме п. 2 ч. 1 ст. 236 ГК України передбачено таку оперативну-господарську санкцію, як повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо).

Якщо виходити із того, що об'єктом зобов'язального правовідношення є дії, що становлять водночас і зміст зобов'язання, то така дія може полягати в: передачі від однієї особи до іншої речі у власність (купівля-продаж, міна, дарування); наданні речі в користування (майновий найом); здійсненні послуг на користь іншої особи (доручення, комісія); утриманні від дій, виключне право на які належить кредиторіві (видавничий договір) [223, с. 265-266; 218, с. 613].

Із цього слідує, що, наприклад, повернення наймачем речі наймодавцеві у разі припинення договору найму, у тому числі у разі його розірвання, відповідно до ст. 785 ЦК України не може вважатися поверненням виконаного. Оскільки за договором найму (оренди) наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у користування за плату на певний строк (ч. 1 ст. 759 ЦК України), то виконання буде полягати саме у наданні можливості володіти та (чи) користуватися майном, а повернення речі при припиненні договору – це наслідок припинення такого триваючого «надання» зі сторони наймодавця.

Як уже було зазначено, ч. 4 ст. 653 ЦК України у силу своєї диспозитивності, допускає, що у випадках, встановлених законом або договором, сторони мають право вимагати повернення того, що було виконано ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору. Відповідно, ця норма передбачає існування самостійного зобов'язання із повернення виконаного за договором до моменту його зміни або розірвання, яке, підсумовуючи усе наведене вище, можна охарактеризувати наступним чином.

По-перше, підставою виникнення цього зобов'язання є правомірні дії по односторонній зміні або розірванню господарського договору, а тому таке зобов'язання є також позадоговірним. До суб'єктного складу цього зобов'язання входять ті ж самі суб'єкти зміненого або розірваного договірною зобов'язання, при цьому кожна із сторін, яка здійснила виконання, виступає як кредитор, а кожна із сторін, яка прийняла зобов'язання – як боржник. По-друге, зміст цього зобов'язання складають: право кредитора вимагати повернення того, що було виконане ним за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, а також кореспондуючий такому праву обов'язок боржника із повернення одержаного ним за зміненим або розірваним договором.

Неможливість досягнення мети договірною зобов'язання, яка настає внаслідок односторонньої зміни або розірвання договору, безумовно виходить за рамки норми. У цьому разі законний інтерес в отриманні виконання за договором залишається без суб'єктивного права, яке опосередковувало б його. При зміні або розірванні договору права та обов'язки сторін у тому вигляді, у якому вони виникли при укладенні договору, уже не існують. Законний інтерес в отриманні виконання за договором підміняється іншим інтересом – повернути усе, що сторона виконала за договором. Оскільки цей інтерес направлений на відновлення майнової маси добросовісної сторони договору, він має виражений охоронювальний характер. Закон у низці випадків визнає цей

охоронювальний інтерес, закріплюючи право сторони вимагати повернення виконаного нею за договором. Оскільки таке право вимоги виникає у рамках зобов'язання із повернення виконаного, визнають, що це зобов'язання також має охоронювальний характер [13, с. 107-108].

Оскільки у різних видах договірних відносин «виконання зобов'язання» може мати різні форми, виникає питання, чи у всіх випадках можливе повернення виконаного за зобов'язаннями до моменту зміни або розірвання договору. У літературі висловлювалася точка зору, що питання повернення виконаного у зв'язку зі зміною чи розірванням договору між комерційними організаціями можливе лише за зобов'язаннями, предметом яких є передання речі [206, с. 20]. Такої ж точки зору притримується і М. О. Єгорова, зазначаючи, що при односторонній відмові від виконання договору повернення виконаного допустиме лише за зобов'язаннями, предметом яких є передача речі. Повернути послуги або роботу неможливо, у таких випадках мова йтиме про виконання контрагентом зустрічного зобов'язання відповідно до умов договору та про відповідальність за порушення [59, с. 276].

Підставою для повернення виконаного за зобов'язанням є зміна або розірвання договору. Договір, який внаслідок було змінено або розірвано, первісно був дійсним, та був підставою виникнення прав та обов'язків сторін. Відповідно, на здійснене за таким договором виконання у сторони, яка його отримала, виникли права. Саме тому повернення виконаного може «опосередкувати зворотній перехід права власності на річ або, іншими словами, поворот права власності» [221, с. 18]. Ця ознака відрізняє це правове явище від реституції та віндикації, за яких особа, яка зобов'язана повернути все, що вона одержала на виконання цього договору, не набула прав на нього.

Повернення виконаного за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору не слід також відносити до заходів відповідальності, зокрема збитків, оскільки підставою для повернення виконаного за

зобов'язанням є не правопорушення у сфері господарювання, а правомірні дії у вигляді зміни або розірвання господарського договору, реалізацією відповідного права. Ще одним аргументом на користь зазначеного є те, що повернення виконаного за зобов'язанням не завжди має грошовий характер, у той час як збитки завжди мають грошовий вираз. На відміну від господарських санкцій, в результаті застосування яких настають несприятливі економічні та/або правові наслідки, повернення виконаного не виступає у якості додаткового майнового тягаря для сторони та не порушує еквівалентність правовідносин сторін, оскільки направлене на відновлення становища, яке існувало до виконання договору.

Крім того, вимагати відшкодування збитків може лише кредитор, який постраждав внаслідок порушення, у той час як вимога про повернення виконаного за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору може бути заявлена як кредитором, так і боржником у передбачених законом або договором випадках. І, насамкінець, слід зазначити, що розглядати зазначену вимогу у якості збитків вкрай не вигідно кредитору, оскільки ставить право на відшкодування цієї суми у залежність від умов та підстав притягнення до господарсько-правової відповідальності.

Як правило, вимогу про повернення виконаного за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору заявляють після того, як договір було змінено або розірвано в односторонньому або судовому порядку. Однак таку вимогу може бути заявлено одночасно із повідомленням про односторонню зміну або розірвання господарського договору.

Якщо кредитор має право на односторонню відмову, то така відмова може бути реалізована шляхом направлення боржнику вимоги повернути виконане за зобов'язанням, оскільки така вимога недвозначно виражає волю кредитора на розірвання договору.

Так, наприклад, ч. 5 ст. 268 ГК України передбачено, що у разі поставки товарів більш низької якості, ніж вимагається стандартом, технічними умовами чи зразком (еталоном), покупець має право відмовитися

від прийняття і оплати товарів, а якщо товари уже оплачені покупцем, - вимагати повернення сплаченої суми. Вочевидь, договір буде вважатися зміненим або розірваним, коли постачальник отримає письмове повідомлення покупця із вимогою повернути суму попередньої оплати. Також можна навести ч. 2 ст. 693 ЦК України згідно із якою якщо продавець, який одержав суму попередньої оплати товару, не передав товар у встановлений строк, покупець має право вимагати передання оплаченого товару або повернення суми попередньої оплати. У цьому прикладі законодавець, підкреслюючи право покупця заявити у разі не поставки вимогу повернути суму попередньої оплати, тим самим встановлює право покупця на односторонню відмову.

Як зазначає А. Г. Карапетов, перестановка місцями причини (розірвання) та наслідку (повернення виконаного) не повинна мати істотного значення, оскільки якщо кредитор вимагає того, що є за своєю природою наслідком, тим самим він передбачає наявність причини [71, с. 442]. Тобто у деяких випадках право кредитора на повернення раніше наданого за договором у разі його порушення законодавець розглядає як аналог права на односторонню відмову.

Однак, на нашу думку, не будь-яку вимогу кредитора про повернення раніше наданого за договором купівлі-продажу слід розцінювати як односторонню відмову від договору. Зокрема, у наведеній вище ч. 3 ст. 693 ЦК України передбачено, якщо продавець, який одержав суму попередньої оплати товару, не передав товар у встановлений строк, покупець має право вимагати передання оплаченого товару або повернення суми попередньої оплати. Обидві вимоги є альтернативними і покупець у силу диспозитивності цієї норми може зробити вибір між зміною та розірванням договору або його належним виконанням. У цьому разі вимога покупця повернути суму попередньої оплати дійсно свідчить про те, що покупець має намір відмовитися від порушеного договору і відновити своє становище, яке існувало до порушення договору продавцем. Натомість вимога покупця

передати оплачений товар не може розглядатися як відмова від договору, оскільки спрямована на досягнення правової мети договору купівлі-продажу.

Відтак співвідношення наслідків реалізації обох вимог із долею договірною зобов'язання перебуває у безпосередній залежності зі змістом обов'язків сторін договору та послідовності їх виконання у зустрічному зобов'язанні. У різних варіаціях договору купівлі-продажу залежно від встановленого договором строку реалізації обов'язку по оплаті товару покупцем (із попередньою оплатою товару, у кредит, з розстроченням платежу) розірвання договору продавцем *виражається* правом вимоги повернути переданий товар, а для покупця – правом вимагати повернення суми попередньої оплати за товар, не переданий продавцем у встановлений строк. І навпаки, право вимоги реального виконання для покупця виражається у праві вимоги передачі оплаченого товару, тоді як продавець має право вимагати оплати переданого товару, тобто виконання грошового зобов'язання.

Ще один важливий нюанс, на який слід звернути увагу, полягає у неможливості вимагати повернення виконаного стороною, яка не має права на розірвання. Іншими словами, боржник не має право вимагати повернення виконаного ним за зобов'язанням до тих пір, поки кредитор не здійснить розірвання договору. Водночас такий боржник не може повернути те, що було виконане кредитором у якості зустрічного виконання без згоди на це зі сторони кредитора. Повернення такого виконання не буде вважатися припиненням договору та не позбавить боржника обов'язку здійснити зустрічне виконання. Як зазначає А. Г. Карапетов, такий волюнтаризм боржника є неприйнятним, оскільки позбавляє кредитора наданого виключно йому права вибору між реальним виконанням та відмовою від договору [71, с. 442].

Виключний характер повернення виконаного за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору породжує низку проблем на практиці.

Однією із таких є ситуація, коли ані спеціальною нормою закону, ані договором не передбачено право вимоги виконаного за зобов'язаннями, однак договір змінюється або розривається після виконання однією із сторін своєї частини зобов'язань. Сторона, яка не здійснила зустрічного виконання, отримала виконання на законних підставах, а також у неї виникли права на набуте майно. Оскільки у разі розірвання договору зобов'язання сторін припиняються, то невиконання зустрічного зобов'язання не буде вважатися правопорушенням. У цьому разі постає питання забезпечення еквівалентності правовідносин.

Наприклад, російська судова практика, яка постала перед такою самою проблемою, усвідомила, що буквальноне тлумачення норми про неможливість вимагати наданого до розірвання договору призводить до абсурду і знайшла елегантний, як зазначає А. Г. Карапетов, прийом формального вирішення цього непорозуміння [71, с. 422].

Зокрема, у п. 1 Інформаційного листа Президиуму Вищого арбітражного суду РФ від 11 січня 2000 року № 49 наведено такий приклад із практики [62]. Клієнт звернувся до арбітражного суду із позовом про стягнення з експедитора сум, нарахованих йому на виконання договору транспортного експедирування, обґрунтовуючи свої вимоги положенням ст. 1102 ЦК РФ («Обязанность вернуть неосновательное обогащение»). Цей договір було розірвано у зв'язку із правомірним застосуванням односторонньої відмови клієнта від виконання, передбаченого договором. До розірвання договору клієнт перерахував грошові кошти в рахунок оплати майбутніх послуг, однак ці послуги надані не були. Відповідач, посиляючись на п. 4 ст. 453 ЦК РФ, заперечував проти позову, оскільки сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконано ними за зобов'язанням до моменту розірвання договору, якщо інше не встановлено законом або договором. Окрім того відповідач вважав, що ст. 1102 ЦК РФ не могла застосовуватися, оскільки вона не містить вказівки на те, що безпідставне

збагачення має місце і тоді, коли підстава, за якою придбано майно, згодом відпала.

Арбітражний суд при вирішенні цієї справи зазначив, що п. 4 ст. 453 ЦК РФ не виключає можливості витребувати у якості безпідставного збагачення отримані до розірвання договору грошові кошти, якщо зустрічне зобов'язання стороною, яка їх одержала, виконано не було і необхідність у його виконанні відпала. В іншому разі зі сторони відповідача мало б місце безпідставне збагачення. Вищий арбітражний суд РФ, підтримуючи таку позицію суду, вказав, що підстави для утримання нарахованих клієнтом грошових коштів відпали при розірванні договору, оскільки у зв'язку із цим припинилося зобов'язання експедитора із надання послуг.

Тобто аргументація прихильників безпосереднього застосування норм про безпідставне збагачення до випадків зміни або розірвання договору, виконаного лише однією стороною, зводиться до того, що при зміні та розірванні договору підстава отримання виконання також відпадає.

Пунктом 5 постанови пленумів Верховного та Вищого Арбітражного судів РФ № 10/22 від 29 квітня 2010 року «Про деякі питання, що виникають у судовій практиці при вирішенні спорів, пов'язаних із захистом права власності та інших речових прав» передбачено, що продавець має право на розірвання порушеного договору навіть тоді, коли право власності на нерухомість перейшло до покупця. При реалізації цього права, продавець вправі вимагати повернення нерухомості на підставі норм про безпідставне збагачення.

Більше того, у п. 5 постанови пленуму Вищого Арбітражного суду РФ № 35 від 06 червня 2014 року «Про наслідки розірвання договору» наведено наступне. Якщо при розгляді спору, пов'язаного із розірванням договору, за яким одна із сторін передала у власність другій стороні майно, встановлено порушення еквівалентності зустрічних виконань внаслідок невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків однією із сторін, сторона, яка передала майно, вправі вимагати повернення переданого другій стороні у тій

мірі, у якій це порушує узгоджену сторонами еквівалентність зустрічних виконань. Наприклад, якщо покупець оплатив п'ять партій товару, а отримав тільки дві, при розірванні договору він вправі вимагати або повернення сум, сплачених за три партії товару, або повернення усїєї оплати за умови повернення ним отриманого товару. Водночас, незалежно від підстави розірвання договору сторона, яка зобов'язана повернути майно, відшкодовує другій стороні усї вигоди, отримані першою стороною у зв'язку із використанням, споживанням або переробкою цього майна, за винятком понесених нею необхідних витрат на його утримання.

Натомість вивчення практики національних, зокрема, господарських судів, показує інший підхід до вирішення цього питання.

Так, у березні 2013 року ТОВ «ТК «Урожай» звернулося до суду із позовом про стягнення безпідставно набутих коштів, посилаючись на те, що між ним, як замовником, та ТОВ «ІС-Теллур», як виконавцем, укладено договір з розробки та впровадження корпоративної інформаційної системи обліку господарської діяльності підприємства. Оскільки ТОВ «ІС-Теллур» порушило строки виконання оплачених робіт, ТОВ «ТК «Урожай» направило йому претензію, а згодом і лист щодо розірвання договору та здійснення взаєморозрахунків. Виконавець не погодився розірвати договір та запропонував узгодити нові строки виконання робіт, а згодом запропонував замовникові прийняти ці роботи.

Задовольняючи позов, суд першої інстанції, з висновками якого погодилися суди апеляційної та касаційної інстанцій, виходив із того, що між сторонами укладено договір підряду, який з вини відповідача не був виконаний у повному обсязі. Оскільки договір було припинено, то сплачені позивачем на виконання цього договору кошти (за частину робіт, що не були вчасно виконані відповідачем та не прийняті позивачем) підлягають поверненню, як безпідставно набуті відповідно до ст. 1212 ЦК України.

Верховний Суд України, скасовуючи постанову Вищого господарського суду України та направляючи справу на новий судовий

розгляд до суду касаційної інстанції, зазначив наступне: «Згідно зі ст. 1212 ЦК України особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала. Положення цієї глави застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події. Положення цієї глави застосовуються також до вимог про:

- 1) повернення виконаного за недійсним правочином;
- 2) витребування майна власником із чужого незаконного володіння;
- 3) повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні;
- 4) відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи.

Аналіз указаної норми права дає підстави для висновку, що цей вид позадоговірних зобов'язань породжують такі юридичні факти: 1) набуття особою майна або його збереження за рахунок іншої особи; 2) відсутність для цього правових підстав або якщо такі відпали.

Оскільки між сторонами у справі, яка переглядалася, було укладено договір про оплатне виконання замовлення з розробки та впровадження корпоративної інформаційної системи обліку господарської діяльності підприємства, а кошти, які ТОВ «ТК «Урожай» просить стягнути з ТОВ «ІС-Теллур», отримано останнім у якості оплати за роботи, які повинні бути виконані за договором, то такі кошти набуто за наявності правової підстави, а тому не може бути витребувано відповідно до положень ст. 1212 ЦК України як безпідставне збагачення.

Правовідносини сторін у цьому спорі регулюються нормами зобов'язального права, а договірний характер правовідносин виключає можливість застосування до них положень ч. 1 ст. 1212 ЦК України, у тому числі й щодо вимоги повернути замовнику попередньо сплачені кошти у

зв'язку з неналежним виконанням підрядником умов договору.

Відтак, на відміну від російської судової практики, яка виходить із можливості застосування до правовідносин, які виникають у результаті розірвання договору, і, зокрема, при односторонній відмові від його виконання, інституту безпідставного збагачення, національні суди такої можливості не вбачають. Категоричність такого висновку виходить принаймні із того, що згідно із чинним процесуальним законом висновки Верховного Суду України щодо застосування норм права мають враховуватися іншими судами при застосуванні таких норм права.

Не розглядає вимогу про повернення виконаного за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору у якості кондиційного позову також Віденська конвенція 1980 р. Тому, як відмічається у зарубіжній літературі, присвяченій цій Конвенції, застосування до такої вимоги (реституції) після розірвання правил про повернення безпідставного збагачення є ані необхідним, ані допустимим [241].

В Принципах ЄДП вимога про повернення виконаного за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору розглядається як особливе реституційне право, яке не зводиться до безпідставного збагачення, для чого у текст Принципів було включено декілька норм, направлених на урегулювання низку питань, що виникають при реалізації цієї вимоги після розірвання договору.

Відтак, першим можливим варіантом повернення того, що було виконане за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, є ситуація, коли одна із сторін договору здійснила свою частину виконання, однак не одержала зустрічного задоволення.

Однак можуть бути і інші варіанти відходу від загального правила про неприпустимість повернення.

Наприклад, покупцю, який оплатив товар, передано товар неналежної якості. Ч. 2 ст. 678 ЦК України передбачено, що у разі істотного порушення вимог щодо якості товару (виявлення недоліків, які не можна усунути,

недоліків, усунення яких пов'язане з непропорційними витратами або затратами часу, недоліків, які виявилися неодноразово чи з'явилися знову після їх усунення) покупець має право, відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми.

У цій ситуації кредитор: здійснив своє зустрічне виконання (оплатив товар); одержане від боржника виконання не відповідає вимогам закону або договору (наприклад, недоліки товару, які не можна усунути); законом передбачено право кредитора відмовитися від договору (відмовитися від договору купівлі-продажу); кредитор реалізує надане йому право. Слідом за наданням кредитору права відмовитися від договору, цілком справедливо надати йому право на повернення здійсненого ним зустрічного виконання (повернення оплати товару), як це передбачено ч. 2 цієї статті. При цьому боржник автоматично одержує право вимагати повернення неналежного товару (товару неналежної якості).

По-друге, можлива ситуація, коли кредитор виконав своє зобов'язання повністю, а боржник – лише частково. У цьому разі кредитор може змінити договір, а фактично пропорційно відмовитися від тієї частини зобов'язань, яка не була виконана боржником (на майбутнє припиняється лише те зобов'язання боржника, порушення якого викликало односторонню відмову, а також пов'язане із ним зобов'язання кредитора). Усі інші зобов'язання, які були виконані належним чином, зберігають свою чинність. У цьому разі кредитор може вимагати повернення того, що він раніше виконав в обмін на ту частину виконання, стосовно якої здійснено відмову.

Пунктом 2 ч. 1 ст. 236 ГК України передбачено право управненої сторони зобов'язання відмовитися від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною. У цьому разі договір змінюється перспективно: припиняються усі заплановані на майбутнє частини виконання, при цьому зберігається у силі та частина виконання, порушення якої викликало відповідну зміну договору.

Усвідомлюючи, що правове регулювання зобов'язання із повернення виконаного до моменту зміни або розірвання договору навряд чи є достатнім, та у низці випадків змушує суди по аналогії закону звертатися до норм про безпідставне збагачення, проаналізуємо досвід вирішення таких питань у міжнародному договірному праві.

Пунктом 2 ст. 81 Віденської конвенції 1980 р. Передбачено, що сторона, яка виконала договір повністю або частково, може вимагати від другої сторони повернення усього того, що було поставлене чи сплачене за договором. Якщо обидві сторони зобов'язані здійснити повернення отриманого, вони повинні зробити це одночасно. Згідно із п. 1 ст. 7.3.6. Принципів УНІДРУА при припиненні договору кожна із сторін може вимагати повернення усього, що вона поставила, за умови, що ця сторона одночасно повертає усе, що вона отримала. Якщо повернення не можливе у натурі або є неприпустимим, то необхідно здійснити компенсацію у грошовій формі, якщо це є розумним. Виходячи із цього, обидва акти міжнародної уніфікації виходять із ідеї, що розірвання договору призводить сторони у становище, яке існувало до укладення договору, іншими словами – із ретроспективного ефекту розірвання. Однак уже у п. 2 ст. 7.3.6. Принципів УНІДРУА наведено виключення із наведеного вище правила, відповідно до якого розірвання договору, який має триваючий характер і є подільним, відбувається лише на майбутнє та виключає необхідність повернення усього отриманого до розірвання.

Принципи ЄДП (ст.ст. 9:305–9:309) у якості загального правила проголосили неможливість повернення виконаного до розірвання договору, що передбачає припинення зобов'язань сторін на майбутнє, не зачіпаючи раніше виконаних сторонами зобов'язань. У якості виключення із цього правила, дозволено вимагати повернення виконаного у разі, коли сторона, яка одержала виконання, не здійснила зустрічного виконання або здійснила таке виконання, від якого сторона виправдано відмовилася. При цьому така вимога згідно із Принципами не належить до категорії кондикційних позовів,

а представляє собою особливий, незалежний від правового режиму повернення безпідставного збагачення спосіб захисту, яким може скористатися як сторона, що порушила договір, так і потерпіла від такого порушення сторона.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити наступне. У цілому обрання законодавцем принципу перспективності зміни та розірвання договору у якості загального правила видається правильним та виваженим кроком. Однак правове регулювання зобов'язання із повернення виконаного до моменту зміни або розірвання договору, визначене ч. 4 ст. 653 ЦК України, навряд чи можна визначити достатнім. Зокрема, не знайшли свого законодавчого закріплення необхідні виключення із загального правила, що породжує низку питань та практичних проблем, однією із яких є наведена вище ситуація, коли суди застосовують по аналогії закону норми про безпідставне збагачення.

З огляду на викладене ГК України доцільно доповнити наступним положенням: *«Сторони не вправі вимагати повернення того, що було виконано ними за зобов'язаннями до моменту зміни або розірвання договору, за винятком випадків, коли одна зі сторін, отримавши від другої сторони виконання зобов'язання за договором, не виконала свого зобов'язання або виконала його неналежним чином, а також в інших випадках, передбачених законом або договором».*

Висновки до розділу III

1. Одностороння зміна та розірвання не призводять до відпадиння господарського договору як угоди - їх вплив зосереджено саме на договірному зобов'язанні.

Одностороннє розірвання господарського договору полягає у припиненні усіх прав та обов'язків, які охоплюються змістом договірною зобов'язання.

Одностороння зміна господарського договору полягає у частковій відмові від договору, або у зміні умов зобов'язання, що включає у нього положення, які не охоплюються початковим змістом договору.

При частковій відмові від договору припиняється частина із невиконаних договірних зобов'язань, у результаті чого договір, відповідно, вважається зміненим. Та частина зобов'язань, якої дія відмови не стосується, виконується належним чином та у повному обсязі.

При односторонній зміні умов зобов'язання відбувається одночасна зміна змісту та об'єкту зобов'язання. Однак якщо в результаті певних дій об'єкт зобов'язання починає якісно відрізнятися від початкового, такі дії не можна кваліфікувати як зміну договору. Такого роду заміна об'єкту зобов'язання можлива лише у результаті припинення попереднього та виникнення нового зобов'язання, зміст якого також буде новим.

2. У разі, коли підставою для односторонньої зміни або розірвання господарського договору є порушення такого договору, відшкодування збитків є господарсько-правовою санкцією, яка застосовується незалежно від того, встановлена вона договором або законом, що регулює відповідні господарські відносини. Для застосування такої міри відповідальності необхідна наявність усіх елементів складу господарського правопорушення, а саме: протиправної поведінки, наслідків у виді збитків, причинного зв'язку між протиправною поведінкою та збитками, а також вини правопорушника.

За відсутності хоча б одного із цих елементів відповідальність у виді відшкодування збитків не настає.

3. Слід розрізняти два види збитків: збитки, право на відшкодування яких виникає із самого факту порушення зобов'язання, та збитки, заподіяні правомірною зміною або розірванням договору, право на відшкодування яких виникає за наявності складного фактичного (юридичного) складу: істотного порушення зобов'язання та наступної зміни або розірвання договору.

До першого виду збитків слід віднести:

– реальні збитки: вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства, та додаткові витрати, понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною;

– втрачену вигоду – неодержаний прибуток, на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною;

– матеріальну компенсацію моральної шкоди у випадках, передбачених законом.

До останніх слід віднести:

– витрати управомоченої сторони на повідомлення про відмову від зобов'язання (договору);

– реальні збитки та втрачену вигоду, завдані укладенням менш вигідних договорів замість зміненого або розірваного договору.

4. Пред'явлення вимоги про відшкодування неодержаних доходів (упущеної вигоди) покладає на кредитора обов'язок довести, що ці доходи (вигода) не є абстрактними, а дійсно були б отримані ним у разі належного виконання боржником своїх обов'язків. Теоретичне обґрунтування можливості отримання прибутку ще не є підставою для його стягнення. Водночас, при визначенні реальності неодержаних доходів мають враховуватися заходи, вжиті кредитором для їх одержання.

5. У разі, коли одностороння зміна (розірвання) господарського договору не пов'язана із порушенням договору, збитки, завдані такою зміною (розірванням), відшкодовуються лише за наявності спеціального застереження у законі або у договорі.

Особливістю відшкодування збитків при застосуванні односторонньої відмови від зобов'язання (договору) на підставі охоронюваного законом інтересу є відсутність порушення зобов'язань за договором, а тому під збитками у цьому разі слід розуміти не форму відповідальності, а економічну категорію.

6. Заборона повернення виконаного за зобов'язаннями до моменту зміни або розірвання договору, передбачена ч. 4 ст. 653 ЦК України, є одним із засобів захисту сторін договірних правовідносин, однак у деяких випадках не дає змоги справедливо урегулювати майнові наслідки зміни та розірвання договору, у тому числі внаслідок односторонньої відмови від нього.

З огляду на це, запропоновано передбачити у чинному ГК України положення, згідно з яким *«сторони не вправі вимагати повернення того, що було виконано ними за зобов'язаннями до моменту зміни або розірвання договору, за винятком випадків, коли одна зі сторін, отримавши від другої сторони виконання зобов'язання за договором, не виконала свого зобов'язання або виконала його неналежним чином, а також в інших випадках, передбачених законом або договором»*.

ВИСНОВКИ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У дисертації здійснено комплексне теоретико-прикладне дослідження особливостей і проблем правового регулювання односторонньої зміни та розірвання господарського договору, що дало змогу сформулювати науково обґрунтовані висновки, основними серед яких є:

1. Зміна та розірвання господарського договору можливі: за згодою сторін, за рішенням суду, а також в односторонньому порядку, якщо таке право передбачено законом або договором.

2. Зміна та розірвання господарського договору за згодою сторін є найбажанішим і таким, що відповідає природі договору способом зміни та розірвання договору, оскільки передбачає наявність волевиявлення обох сторін і неюрисдикційний порядок реалізації.

3. Двосторонню угоду щодо зміни або розірвання господарського договору слід вважати договором, оскільки ч. 1 ст. 180 ГК України прямо допускає існування договору, спрямованого не лише на виникнення, але і на зміну та припинення господарських зобов'язань.

4. Одностороння зміна та розірвання господарського договору: 1) є виключеннями із загального правила про недопустимість зміни та розірвання господарських договорів в односторонньому порядку; 2) є юридичними фактами – правомірними діями, метою вчинення яких є зміна або припинення господарських зобов'язань; 3) як дії є результатом волевиявлення одного суб'єкта - уповноваженої законом або договором сторони; 4) реалізуються у неюрисдикційному (позасудовому) порядку; 5) призводять до динаміки зобов'язання (його зміни, припинення), що не координується із динамікою чи здійсненням інших правовідносин.

5. Зміна та розірвання господарського договору у судовому порядку, як і одностороння зміна та розірвання, здійснюються за ініціативою лише однієї зі сторін договору. Однак якщо звернутися до суду із вимогою змінити або розірвати господарський договір може будь-яка зі сторін такого

договору, то односторонньо змінити або розірвати договір може лише уповноважена законом або договором сторона (сторони).

6. Зміна та розірвання господарських договорів у судовому порядку здійснюється судами лише у порядку позовного провадження, обов'язковими елементами якого є наявність сторін із протилежними інтересами та спірних правовідносин між ними (спору про право). Відтак судовий порядок зміни та розірвання господарських договорів некоректно називати одностороннім.

7. Підставою для зміни та розірвання господарського договору є юридичні факти - обставини, з якими правові норми пов'язують виникнення права на зміну і розірвання договору. Зміна та розірвання господарського договору – це дії, які можна здійснити, реалізуючи таке право.

8. Із урахуванням особливості права на односторонню зміну (розірвання) господарського договору як суб'єктивного права, якому не протистоїть обов'язок, таке право слід віднести до секундарних прав.

Право на односторонню зміну (розірвання) господарського договору, підставою для застосування якого є порушення договору, є заходом оперативного впливу. У тому ж випадку, коли одностороння зміна (розірвання) господарського договору здійснюється у силу норми закону або положення договору і не пов'язана із порушенням господарського договору іншою стороною, таке право слід кваліфікувати як засіб охорони законного інтересу.

9. Передумовами виникнення права на односторонню зміну (розірвання) господарського договору, не пов'язану із порушенням його умов з боку іншої сторони, є охоронюваний законом інтерес і правова ініціатива, а умовами реалізації – обов'язок управленої сторони повідомити контрагента про зміну (розірвання) договору, а також, у передбачених законом випадках, - відшкодувати збитки, завдані зміною (розірванням) господарського договору.

10. Одностороннє розірвання господарського договору полягає у припиненні усіх прав та обов'язків, які охоплюються змістом договірної зобов'язання.

Одностороння зміна господарського договору полягає у частковій відмові від договору, або у зміні умов зобов'язання, що включає у нього положення, які не охоплюються початковим змістом договору.

11. Призупинення виконання зобов'язання полягає у припиненні виконання зобов'язання на певний час, протягом якого сторони, що порушила умови договору, надається можливість усунути порушення та продовжити подальше виконання договору без змін. Відтак метою призупинення виконання зобов'язання є не зміна договірної зобов'язання, а відновлення належного виконання.

12. Одностороння зміна та розірвання господарського договору можуть призвести до виникнення зобов'язання з відшкодування збитків, однак координуючого зв'язку між динамікою цього зобов'язання та динамікою договірної зобов'язання немає. Динаміка договірної зобов'язання (його зміна або припинення) є причиною виникнення зобов'язання з відшкодування збитків. Однак для самої динаміки договірної зобов'язання виникнення зобов'язання із відшкодування збитків жодного значення не має. Таким чином, зв'язок у цьому разі є одностороннім і субординаційним, а не координаційним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву: в 2 т. Т. 1. Москва: ЦентрЮрИнфоР, 2002. 490 с.
2. Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах. Т. 9. Київ: Наукова думка, 1979. С. 578.
3. Актуальні проблеми господарського права (Особлива частина): навч. посіб. / за ред. В. С. Щербини, В. В. Резнікової. Київ: Видавництво Ліра-К, 2016. 800 с.
4. Актуальні проблеми господарського права: навч. посіб. / за заг. ред. В. С. Щербини. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 527 с.
5. Алексеев С. С. Общая теория права : курс: в 2 т. Т. 2. Москва: Юрид. лит., 1981. 359 с.
6. Антонюк О. Заходи самозахисту цивільних прав та інтересів // Підприємництво, господарство і право. 2003. № 6. С. 23–24.
7. Антонюк О. Право на односторонню відмову від зобов'язання та односторонню зміну його умов // Підприємництво, господарство і право. 2006. № 2. С. 15–19.
8. Бабаев А. Б. Проблема секундарных прав в российской цивилистике: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.03. Москва, 2006. 22 с.
9. Бабич І. Г. Одностороннє розірвання договору // Актуальні проблеми держави і права. 2009. С. 264–267.
10. Басин Ю. Г., Диденко А. Г. Имущественная ответственность и оперативные санкции в системе хозяйственного права. Правоведение. 1984. № 3. С. 33.
11. Бахрієва З. Р. Припинення договору страхування та його наслідки. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 23 (62). № 2. 2010. С. 292–299.

12. Безик К. С. Одностороннее изменение и расторжение договоров в гражданском праве Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Иркутск, 2011. 23 с.
13. Безик К. С. Одностороннее изменение и расторжение договоров в гражданском праве Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Иркутск, 2011. 196 с.
14. Беяневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 529 с.
15. Беяневич О. А. Теоретичні проблеми господарського договірнього права : автореферат дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04. Київ: Б. в., 2006. 34 с.
16. Богомол О. В. Судові витрати у господарському судочинстві України: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2015. 168 с.
17. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.
18. Боднар Т. В. Одностороння відмова від зобов'язання (договору) у контексті самозахисту цивільного права та інтересу. Право України. 2012. № 9. С. 110–118.
19. Боднар Т. В. Одностороння відмова в договірних зобов'язаннях. Університетські записки. 2012. № 1(41). С. 234–241.
20. Бойко Н. М. Зміна умов договору позички, розірвання та припинення договору // Університетські наукові записки. 2012. № 3 (43). С. 113–116.
21. Болкан І. В. Зобов'язально-правові та спеціальні засоби захисту права власності в підприємницькій діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2008. 20 с.
22. Бондаренко С. С. Предвидимое нарушение договора. НИУ БелГУ. Известия высших учебных заведений. Сер. Правоведение. 2009. № 1. С. 179–193.

23. Бородовський С. О. Укладення, зміна та розірвання договору у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2005. 19 с.
24. Брагинский М. И. Договорное право. Книга четвертая: Договоры о перевозке, буксировке, транспортной экспедиции и иных услугах в сфере транспорта. Москва: Статут, 2003. 910 с.
25. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Кн. 1: Общие положения: Издание 2-е, завод 6-й (стереотипный). Москва: Статут, 2003. 848 с.
26. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга третья: Договоры о выполнении работ и оказании услуг. Изд. доп., испр. (2-й завод). Москва: Статут, 2002. 1055 с.
27. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. Москва, 1950. 367 с.
28. Бутирський А. А. Правове регулювання відмови від виконання договорів боржника у процедурах банкрутства // Вісник господарського судочинства. 2005. № 6. С. 154–159.
29. Бутирський А. А. Правове регулювання заходів щодо відновлення платоспроможності боржника : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. – Київ, 2007. 20 с.
30. Вавженчук С. Підстави, порядок зміни та розірвання договору з огляду на істотну зміну обставин // Право України. 2009. № 12. С. 191–195.
31. Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров: практика применения в России и за рубежом / отв. ред. А. С. Комаров. Москва: Волтерс Клувер, 2007. 288 с.
32. Весна Н. О. Істотне порушення договору як підстава його розірвання в міжнародному та зарубіжному праві // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Вип. 38. Том 1. С. 76–79.
33. Відповідальність суб'єктів господарських відносин. Законодавство. Коментар. Судова практика / О. А. Беляневич, І. М. Жуков,

С. А. Кузьміна, В. С. Щербина, коментар; Л. О. Панькова, упорядкування. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 392 с.

34. Відповідальність у приватному праві: монографія / за аг. ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2014. 416 с.

35. Вінник О. М. Господарське право. Курс лекцій. Київ: Атіка. 2004. 623 с.

36. Гапало С. Ю. Санкції в господарському праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана. Київ, 2011. 20 с.

37. Господарське право України: навч. посіб. / під ред. Саніахметової Н. О. Харків: Одіссей, 2005. 608 с.

38. Господарське право: підручник / за ред. Подцерковного О. П. Харків: Одіссей, 2011. 640 с.

39. Господарське право: підручник / за ред. Саніахметової Н. О. Харків: Одіссей, 2005. [Електронний ресурс]. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/2856/25> (дата звернення: 10.04.2017).

40. Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар Коссака В. М. Київ: Алерта; КНТ ЦУЛ, 2010. 672 с.

41. Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар. Станом на 18.03.2013 / Д. Л. Тупчієнко, С. В. Мостовенко, С. Г. Деледивка [та інш.] Київ: Центр учбової літератури, 2013. 672 с.

42. Грабовська А. О. Особливості правового регулювання односторонньої відмови від господарського зобов'язання (договору) та односторонньої зміни його умов. Вісник Верховного Суду України. 2015. № 1 (173). С. 32–38.

43. Гражданское право : Учебник / под ред. Е. А. Суханова. Москва, 2004. С. 413.

44. Гражданское право. В 2-х ч. Ч. 1 / Отв. ред. Мозолин В. П., Масляев А. И. Москва, 2005. С. 674.

45. Гражданское право. Часть первая : учебник / под. ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. Москва. 2003. С. 30.

46. Гражданское право: В 2 т. Том II, полутом 1 : Учебник / Отв. ред. проф. Е. А. Суханов. – Москва: Издательство БЕК, 2000. 646 с.
47. Гражданское уложение Германии = Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch mit Einfuhrungsgesetz : ввод. закон к Гражд. уложению; пер. с нем. / В. Бергманн введ., сост.; науч. редакторы – В. Бергманн [и др.]. – 3-е изд., перераб. Москва: Волтерс Клувер, 2008. 896 с.
48. Грек Б. Правомочність розпорядника майна на одностороннє розірвання угоди боржника в процедурі банкрутства. 2002. № 6. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=651> (дата звернення: 15.08.2016).
49. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. 2-е изд., стереотип. Москва: Статут, 2001. 411 с.
50. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав Москва: Рос. право, 1992. 204 с.
51. Грибанов В. П. Пределы осуществления гражданских прав. Москва, 1972. С. 152-153.
52. Гринько П. О. Поняття секундарного права // Університетські наукові записки. 2011. № 2(38). С. 130–140.
53. Гриняк А. Одностороння відмова від виконання обов'язків за договором підяду як наслідок порушення підрядних зобов'язань // Юридична Україна. 2012. № 12. С. 51–55.
54. Гукасян Р. Е. Соотношение материального и процессуального права, норм и правоотношений. Труды ВЮЗИ «Проблемы соотношения материального и процессуального права» / отв. ред. М. С. Шакарян. Москва, 1980. С. 15.
55. Денисевич Е. М. Односторонние сделки в гражданском праве Российской Федерации: понятие, виды и значение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 2004. С. 173 с.
56. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін.; за ред. О.В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.

57. Дождев Д. В. Римское частное право : Учебник / под ред. В. С. Нерсесянца. Москва. 1996. 704 с.
58. Егорова А. С. Принцип стабильности договора по гражданскому законодательству Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук/12.00.03. Москва, 2011. 22 с.
59. Егорова М. А. Односторонний отказ от исполнения гражданско-правового договора. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Статут, 2010. 528 с.
60. Жук Л. А., Жук Л. І., Неживець О. М. Господарське право: підручник. Київ: Кондор, 2009. 434 с.
61. Заменгоф З. М. Изменение и расторжение хозяйственных договоров. Москва: Юрид. лит., 1967. 144 с.
62. Информационное письмо Президиума ВАС РФ от 11 января 2000 года № 49 «Обзор практики споров, связанных с применением норм о неосновательном обогащении» [Электронный ресурс] // http://www.arbitr.ru/as/pract/vas_info_letter/3003.html (дата звернення: 08.08.2016).
63. Иоффе О. С. Обязательственное право. Москва : Юрид. лит., 1975. 880 с.
64. Иоффе О. С. Советское гражданское право. Общее учение об обязательствах: курс лекций. Ленинград: ЛГУ, 1958. 511 с.
65. Иоффе О. С. Спорные вопросы учения о правоотношении / Избранные труды по гражданскому праву: из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критики теории «хозяйственного права». Москва, 2003. С. 653–700.
66. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. Москвв: Юр. Литература, 1961. 380 с.
67. Иоффе О.С. Избранные труды: в 4 Т. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. Т. III. Общее учение об обязательствах. С. 54, 76.
68. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве. Москва: Юрид. лит., 1984. 145 с.

69. Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 07.04.2008 р. № 01-8/211 «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_211600-08/print1477904863710113 (дата звернення: 21.11.2016).

70. Каменецкая М. С. Расторжение гражданско-правового договора по законодательству Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2003. 32 с.

71. Карапетов А. Г. Основные тенденции правового регулирования расторжения нарушенного договора в зарубежном и российском гражданском праве: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2011. 499 с.

72. Карапетов А. Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве. Москва: Статут, 2007. 874 с.

73. Карелина С.А. Правовое регулирование несостоятельности (банкротства): учеб. Москва: Волтерс Клувер, 2006. 360 с.

74. Карпов М. С. Гражданско-правовые меры оперативного воздействия. Москва: Статут, 2004. 141 с.

75. Ківалова Т. С. Відповідальність боржника за передбачуване невиконання зобов'язання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2001. 19 с.

76. Климовська І. Я. Підстави припинення комерційного представництва // Університетські наукові записки. 2009. № 1 (29). С. 128–133.

77. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации (части второй) / отв. ред. О. Н. Садилов. Москва: Юридическая фирма КОНТРАКТ: ИНФРА-М, 1998. 799 с.

78. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой (постатейный). 2-е изд., испр. и доп. / под ред. О. Н. Садилова. Москва: Юридическая фирма КОНТРАКТ: ИНФРА-М, 1997. 778 с.

79. Корпоративне право України: підручник/В. В. Луць, В. А. Васильєва, О. Р. Кібенко, І. В. Спасибо-Фатєєва/за заг. ред. В. В. Луця. – Київ: Юрінком Інтер, 2010. 384 с.

80. Костенко Л. Одностороння відмова від зобов'язань за договором [Електронний ресурс]. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2268> (дата звернення: 08.08.2016).

81. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. Москва: Госюриздат, 1958. 182 с.

82. Кукушкин А. А., Субботин М. В. Односторонний отказ от исполнения договора как основание расторжения договора [Електронний ресурс]. URL : <http://w.pc-forums.ru/b9047.html> (дата звернення: 01.12.2016).

83. Лебідь В. І., Можаровська Н. О., Нескороджена Л. Л. Господарське право: навчальний посібник. 2-ге вид., доповн. і перероб. Київ: Алерта, 2014. 416 с.

84. Лукьяненко М. Ф. Оценочные понятия гражданского права: разумность, добросовестность, существенность. Москва: Статут, 2010. 423 с.

85. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності: навч. посіб. 2-е вид., перероб. і допов./В. В. Луць. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 576 с.

86. Луць В. В. Окремі аспекти оперативного захисту цивільних прав та інтересів сторін у договірних зобов'язаннях // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання): матер. міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 16.09.2011. С. 13.

87. Макаруч Л. В. Критерії істотності порушення договору як підстави його розірвання // Часопис Київського університету права. 2013. № 2. С. 201–205.

88. Малько А. В., Субочев В. В. Законные интересы как правовая категория. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 359 с.

89. Меденцев П. А. Одностороння відмова від договору в контексті проблеми правових наслідків порушення зобов'язання // Актуальні проблеми держави і права. 2009. С. 310 – 313.

90. Мейер Д. И. Русское гражданское право: в 2 ч. Ч. 2 по испр. и доп. 8-му изд. 1902. Москва: Статут, 1997. С. 705.
91. Миронец Е. Е. Изменение и расторжение договора по гражданскому законодательству Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2002. 24 с.
92. Михайлов С. В. Категория интереса в российском гражданском праве. Москва: Статут, 2002. 205 с.
93. Мілаш В. С. Господарське право: курс лекцій у двох частинах. Ч. 1. Харків: Право, 2008. 496 с.
94. Міхно О. І. Поняття та види підстав припинення цивільно-правового договору // Право України. 2004. № 5. С. 135–138.
95. Міхно О. І. Припинення договору за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. / НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України. Київ, 2007. 23 с.
96. Міхно О. І. Припинення та розірвання цивільно-правового договору: співвідношення понять // Підприємництво, господарство і право. 2003. № 9. С. 21–24.
97. Морозова Н. В. Правовое положение клиента по договору транспортной экспедиции [Електронний ресурс] // Транспортное право. 2004. № 4. URL: <http://www.center-bereg.ru/b15973.html> (дата звернення: 04.05.2016).
98. Науковий висновок про застосування норм матеріального права від 10.05.2012 у справі № 3-26Г12 / Подцерковний О.П. // Архів канцелярії Судової палати у господарських справах Верховного Суду України.
99. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / О.А. Белянєвич, О.М. Вінник, В.С. Щербина [та ін.]; за заг. ред. Г.Л. Знаменського, В.С. Щербини. 3-тє вид., переробл. і доповн. Київ, 2012. 776 с.
100. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т./ Т. П./ За відповід. ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 1088 с.

101. Немченко С. Цивільно-правова характеристика відмови від виконання договору // Підприємництво, господарство і право. № 1. 2013. С. 3–5.
102. Несинова С. В., Воронко В. С., Чебикіна Т. С. *Господарське право України* [Електронний ресурс]: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2012 – 564 с. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/59549-341-sposobi-zahistu-prav-subktv-gospodaryuvannya-dosudove-vregulyuvannya-gospodarskih-sporv.html> (дата звернення: 02.06.2016).
103. Нестеренко А. О. Отказ от исполнения договоров должника // Сибирский юридический вестник. 2007. № 2 (37). С. 67–74.
104. Нестеренко А. О. Проблемы правового регулирования исполнения обязательств в деле о банкротстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нестеренко А. О. – Екатеринбург, 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/problemy-pravovogo-regulirovaniya-ispolneniya-obyazatelstv-v-dele-o-bankrotstve#ixzz48nv8oNW6>.
105. Нижний А. В. Категорія форма «цивільно-правового договору» у цивільному праві України. Університетські наукові записки. 2008. № 3. С. 145-150.
106. Оболонкова Е. В. Имущественные последствия одностороннего отказа от исполнения обязательства // Журнал российского права, 2009. С. 130–138.
107. Оболонкова Е. В. Односторонний отказ от исполнения обязательства: Научно-практическое исследование: монография. Москва: Волтерс Клувер, 2010. 144 с.
108. Оболонкова Е. В. Односторонний отказ от исполнения обязательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2009. 26 с.
109. Оболонкова Е. В. Односторонний отказ от исполнения обязательства: пределы использования и соотношение с другими способами прекращения договорных обязательств // Журнал российского права. 2007. № 2. С. 75–83. Журнал российского права. 2009. № 2. С. 130–138.

110. Оболонкова Е. В. Последствия неосновательного одностороннего отказа арендодателя от исполнения договора // Комментарий судебно-арбитражной практики. Вып. 10. Юридическая литература. 2003. С. 26–31.
111. Общая теория государства и права. Академический курс : в 2 т. / под ред. М. Н. Марченко. Москва: Зерцало, 1998. Т. 2. Теория права. С. 281.
112. Оглядовий лист Вищого господарського суду України від 18.02.2013 № 01-06/374/2013 //База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v_374600-13 (дата звернення: 17.06.2016).
113. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. Москва, 1983. С. 674.
114. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление // Очерки теории философии и психологии права. Душанбе, 1983. 256 с.
115. Омельченко А. Застосування принципів Європейського договірнього права в комерційній практиці України // Юридична Україна. 2013. № 7. С. 37–41.
116. Орлов А. И. Простое товарищество – эффективный способ объединения предпринимателей // КонсультантПлюс: справочные правовые системы. Комментарии законодательства [Электронный ресурс]. URL: <http://www.consultant.ru> (дата звернення: 17.06.2016).
117. Осолінкер І. М. Заходи оперативного впливу як засоби самозахисту цивільних прав та інтересів [Електронний ресурс]. URL : http://www.rusnauka.com/2_ANR_2010/Pravo/9_57499.doc.htm (дата звернення: 17.06.2016).
118. Остапчук О. В. Підстави розірвання договорів оренди в судовому порядку // Вісник господарського судочинства. № 4. 2013. С. 163–172.
119. Остапчук О. В. Про односторонню відмову від договору оренди // Вісник господарського судочинства. № 1. 2014. С. 169–175.

120. Пасічник Н. Новація інституту односторонньої відмови від зобов'язання та односторонньої зміни його умов // Юридичний журнал. 2005. № 2(32). С. 24–27.

121. Погребняк А. Как посредничать в новом тысячелетии (Ну по крайней мере, в 2004 году) // Бухгалтер. 2004. № 5 (245). С. 38.

122. Полтавський О. В. До питання про фідучіарний характер договірних представницьких відносин // Форум права. 2012. № 1. С. 788 – 793.

123. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом міністерства юстиції України 22.02.2012 р. № 296/5 //База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12>.

124. Порядок державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, затв. Постановою Кабінету Міністрів України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 25 грудня 2015 р. № 1127 // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF> (дата звернення: 01.12.2016).

125. Постанова Верховного Суду України від 04.11.2011 у справі № 3-64Гс11 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16938302> (дата звернення: 07.12.2016).

126. Постанова Верховного Суду України від 08.05.2012 у справі № 5021/966/2011 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24528552> (дата звернення: 04.11.2015).

127. Постанова Верховного Суду України від 16.09.2015 у справі № 6-43цс15. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/932564A86FB544FAC2257EC90021F732> (дата звернення: 25.11.2016).

128. Постанова Верховного Суду України від 20.11.2012 у справі № 28/5005/640/2012 (3-53Гс12) // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27870079> (дата звернення: 04.11.2015).

129. Постанова Верховного Суду України від 22.02.2005 у справі № 34/400 // Архів канцелярії Судової палати у господарських справах Верховного Суду України.

130. Постанова Верховного Суду України від 26.08.2014 у справі № 5021/2509/2011 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/E2B7A5311061D5DFC2257D49001A5CBC> (дата звернення: 15.08.2016).

131. Постанова Вищого господарського суду України від 14.10.2014 у справі № 910/22007/13 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40947400> (дата звернення: 23.12.2016).

132. Постанова Вищого господарського суду України від 16.12.2009 у справі № 10/196-09 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7570610> (дата звернення: 04.11.2015).

133. Постанова Вищого господарського суду України від 22.10.2014 у справі № № 910/14970/14 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41087614> (дата звернення: 02.01.2017).

134. Постанова Вищого господарського суду України від 01.03.2016 у справі № 910/16718/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56217077> (дата звернення: 02.01.2017).

135. Постанова Вищого господарського суду України від 02.04.2013 у справі № 35/5005/2157/2012 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30436436> (дата звернення: 04.11.2015).

136. Постанова Вищого господарського суду України від 04.02.2013 у справі № 5021/2509/2011 Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37011111> (дата звернення: 17.07.2016).

137. Постанова Вищого господарського суду України від 04.11.2015 у справі № 910/10497/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53204633> (дата звернення: 02.01.2017).

138. Постанова Вищого господарського суду України від 05.02.2008 у справі № 12/2120 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1380642> (дата звернення: 04.11.2015).
139. Постанова Вищого господарського суду України від 05.04.2016 у справі № 910/20720/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56999644> (дата звернення: 02.01.2017).
140. Постанова Вищого господарського суду України від 05.09.2012 у справі № 21/045-12 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/258> (дата звернення: 04.11.2015).
141. Постанова Вищого господарського суду України від 11.11.2014 у справі № 910/11311/14 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41302460> (дата звернення: 02.01.2017).
142. Постанова Вищого господарського суду України від 12.05.2015 у справі № 914/3930/14 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44150045> (дата звернення: 02.01.2017).
143. Постанова Вищого господарського суду України від 15.10.2013 у справі № 901/941/13-г // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34147845> (дата звернення: 04.11.2015).
144. Постанова Вищого господарського суду України від 16 січня 2008 у справі №2/140-07-5422 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1306136> (дата звернення: 04.11.2015).
145. Постанова Вищого господарського суду України від 16.02.2005 у справі № 274/3-2004 //База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v274_600-05.
146. Постанова Вищого господарського суду України від 16.11.2016 у справі № 910/17685/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62851354> (дата звернення: 02.01.2017).
147. Постанова Вищого господарського суду України від 18 червня 2014 року у справі № 927/1505/13 // Єдиний державний реєстр судових

рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39374412> (дата звернення: 02.01.2017).

148. Постанова Вищого господарського суду України від 18.06.2014 у справі № 927/1505/13 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39374412>.

149. Постанова Вищого господарського суду України від 19.01.2011 у справі № 4/259/09-1/1074/09-4/327/09-28/141/10 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13651536> (дата звернення: 04.11.2015).

150. Постанова Вищого господарського суду України від 19.04.2010 у справі № 31/248 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/9554712> (дата звернення: 04.11.2015).

151. Постанова Вищого господарського суду України від 19.04.2011 у справі № 15/209 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15009378> (дата звернення: 02.01.2017).

152. Постанова Вищого господарського суду України від 21.11.2007 у справі № 12/144 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1166987> (дата звернення: 04.11.2015).

153. Постанова Вищого господарського суду України від 22 жовтня 2015 року у справі № 902/661/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52625845> (дата звернення: 02.01.2017).

154. Постанова Вищого господарського суду України від 22.03.2011 у справі № 12/53 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/14635733> (дата звернення: 04.11.2015).

155. Постанова Вищого господарського суду України від 23.05.2012 у справі № 5010/1495/2011-18/65 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24255715> (дата звернення: 04.11.2015).

156. Постанова Вищого господарського суду України від 25.06.2009 у справі № 28/492/08 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/4032509> (дата звернення: 04.11.2015).

157. Постанова Вищого господарського суду України від 25.06.2015 у справі № 5011-4/8981-2012 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45529207> (дата звернення: 02.01.2017).

158. Постанова Вищого господарського суду України від 27.09.2016 у справі № № 910/24046/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61681014> 27 (дата звернення: 02.01.2017).

159. Постанова Вищого господарського суду України від 30.04.2013 у справі № 16/094-11/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31023751> (дата звернення: 04.11.2015).

160. Постанова Вищого господарського суду України від 31.03.2010 у справі № 7/574 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/9023159> (дата звернення: 04.11.2015).

161. Постанова Донецького апеляційного господарського суду від 28.02.2012 у справі № 8/5009/6409/11 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21707730> (дата звернення: 04.11.2015).

162. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 08.12.2009 р. у справі № 31/248 [Електронний ресурс]. URL: <http://jurportal.org/writ/9009672> (дата звернення: 19.09.2016).

163. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.

164. Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29 травня 2013 року № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними. // База даних «Законодавство

України»/ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13> (дата звернення: 06.12.2016).

165. Постанова Харківського апеляційного господарського суду від 17.09.2012 у справі № 5023/2388/12 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26168486> (дата звернення: 04.11.2015).

166. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации по делу о проверке конституционности абзаца третьего пункта 2 статьи 77 Федерального Закона «О несостоятельности (банкротстве)» в связи с жалобой открытого акционерного общества «Тверская прядильная фабрика» от 06.06.2000. Москва. [Электронный ресурс]. URL : <http://doc.ksrf.ru/decision/KSRFDecision30406.pdf> (дата звернення: 11.05.2016).

167. Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации и Пленума Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации № 10/22 от 29.04.2010 «О некоторых вопросах, возникающих в судебной практике при разрешении споров, связанных с защитой права собственности и других вещных прав» [Электронный ресурс]. URL : http://arbitr.ru/as/pract/post_plenum/28318.html (дата звернення : 12.03.2016).

168. Принципи європейського договірної права. Коментарі та рекомендації»/пер. з англійської ТОВ «Асоціація експортерів і імпортерів «ЗЕД». Київ: Асоціація «ЗЕД», 2013. 304 с.

169. Принципи міжнародних комерційних договорів (принципы УНИДРУА (UNIDROIT) 1994 р. // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_920 (дата звернення: 11.05.2016).

170. Принципы международных коммерческих договоров [Электронный ресурс]. URL: <http://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2010/translations/blackletter2010-russian.pdf> (дата звернення: 16.09.2016).

171. Присяжнюк А. Відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору у зв'язку з істотним порушенням договору // Юридична Україна. 2006. № 3. С. 56–60.

172. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом від 14.05.1992 року № 2343-ХІІ // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2343-12> (дата звернення: 07.12.2016).

173. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень від 01.07.2004 № 1952-ІV // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1952-15> (дата звернення: 29.11.2016).

174. Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 11.04.1980 // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_003 (дата звернення: 11.05.2016).

175. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-ХІІ // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3425-12/page> (дата звернення: 08.08.2016).

176. Про оренду державного та комунального майна : Закон України від 10.04.1992 № 2269-ХІІ // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2269-12> (дата звернення: 08.08.2016).

177. Про оренду державного та комунального майна від 10.04.1992 № 2269-ХІІ // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2269-12> (дата звернення: 26.11.2016).

178. Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті: Закон України від 23.09.1994 № 185/94-ВР // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/185/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 12.04.2017).

179. Про приватизацію державного майна від 04.03.1992 // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2163-12> (дата звернення: 26.11.2016).

180. Про фінансовий лізинг: Закон України від 16.12.1997 № 723/97-ВР// База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/723/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 08.08.2016).

Про ціни та ціноутворення: Закон України від від 21.06.2012 № 5007-VI// База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5007-17> (дата звернення: 21.04.2017).

181. Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / під. ред. Яреми А. Г., Ротаня В. Г. Київ: Реферат, 2005. 336 с.

182. Процьків Н. М. Поняття розірвання цивільно-правового договору // Науковий вісник Чернівецького університету. 2007. Вип. 385. Правознавство. С. 40–44.

183. Процьків Н. М. Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 17 с.

184. Пугинский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. Москва: Юрид. лит., 1984. 224 с.

185. Пьянкова А. Ф. Баланс интересов сторон при одностороннем отказе от договора // Вестник пермского университета. Юридические науки. Выпуск 3 (13). 2011. С. 128–137.

186. Радзивілюк В. Визнання недійсними та відмова від правочинів (договорів) боржника у судовій процедурі санації // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2013. С. 44–48.

187. Рим Т. Я. Заходи оперативного впливу за Цивільним та Господарським кодексами України // Вісник Львівського національного університету. Серія юридична. 2006. Випуск 43. С. 209–215.

188. Рішення господарського суду Львівської області від 25.06.2008 у справі № 11/39 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1774596> (дата звернення: 12.09.2015).

189. Рішення Конституційного Суду України від 09.07.2002 № 15-рп/2002 у справі за конституційним звернення Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення ч. 2 ст. 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) //База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02> (дата звернення: 07.12.2016).

190. Ровный В. В. Объект гражданского правоотношения: уровень разработки проблемы и вариант ее решения // Цивилистические исследования: ежегодник гражданского права. Выпуск второй (2005) / под. ред. Б.Л. Хаскельберга, Д.О. Тузова. Москва, 2006. С. 410.

191. Розенберг М. Г. Международная купля-продажа товаров. Комментарий к правовому регулированию и практике разрешения споров. Москва: Статут, 2003. 352 с.

192. Ромащенко Р. О. Співвідношення понять «зміна правовідношення», «припинення правовідношення», «зміна права» та «припинення права» у цивільному праві // Право і громадянське суспільство. № 1. 2015. С. 62–70.

193. Ротань В. Г., Ярема А. Г., Кривенко В. В, Карабань В. Я., Сонін О. Є. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. Том 2. Харків: Видавничий будинок «Фактор», 2010. 784 с. URL: <http://uristinfo.net/2010-12-27-04-58-59/135-vg-rotan-ta-in-komentar-do-tsku-t2/3516-glava-50-pripinennja-zobovjazannja.html?start=1> (дата звернення: 21.11.2016).

194. Сборник ЮНСИТРАЛ по прецедентному праву, касающомуся Конвенции Организации Объединенных Наций [Електронний ресурс]. 2008. Нью-Йорк. URL: <http://www.elmediacia.kz/images/file/first/8.pdf> (дата звернення: 12.05.2016).

195. Свердлик Г., Страунинг Э. Способы самозащиты гражданских прав и их классификация // Хозяйственное право. 1999. № 1. С. 35.
196. Святошнюк А. Л. Институт розірвання порушеного договору у цивільному прав України та країн Європейського союзу (порівняльно-правовий аналіз»: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 20 с.
197. Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права // Избранные труды по наследственному и страховому праву. Москва, 2003. 558 с.
198. Сидельников Р. Право на самозащиту как «вторичное право» // Підприємництво, господарство і право. 2005. № 6. С. 42.
199. Сибільов М. Динаміка договірних зобов'язань після їх виникнення // Вісник Академії правових наук України. 2005. № 1 (40). С. 79-88.
200. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум, 2000. 704 с.
201. Советское гражданское право: в 2 Т. / под. ред. О.А. Красавчикова. Т. 1. Москва, 1968. С. 484.
202. Соменков С. А. Расторжение договора в гражданском обороте: теория и практика. Москва: Мз-Пресс, 2002. 228 с.
203. Спасибо-Фатеева І. Категорія відмови в цивільному праві // Вісник Академії правових наук України. 2011. № 3 (66). С. 94–105.
204. Спасибо-Фатеева І. Розірвання договору: підстави, порядок, наслідки // Право України. 2012. № 9. С. 102–109.
205. Стоякин Г. Я. Меры защиты в советском гражданском праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Свердловск, 1973. С. 82.
206. Стребкова О. С. Изменение и расторжение договора в отношениях между коммерческими организациями [Электронный ресурс]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Белгород. 2006. URL: <http://www.dissercat.com/content/izmenenie-i-rastorzhenie-dogovora-v-otnosheniyakh-mezhdu-kommercheskimi-organizatsiyami> (дата звернення: 15.09.2016).
207. Сулейменов М. К. Защита гражданских прав по законодательству Республики Казахстан // Защита гражданских прав: Материалы Междунар.

науч.-практич. конф., посвященной 10-летию Казахстанского гуманитарно-юридического университета. Алматы, 13–14 мая 2004 г. / отв. ред. М.К. Сулейменов. Алматы, 2005. С. 19–22.

208. Суханов Е. А. Поручение // Комментарий к гражданскому кодексу Российской Федерации (часть вторая) / под ред. О. М. Козырь, А. Л. Маковского, С. А. Хохлова. С. 510.

209. Томарова О. Право на односторонню відмову від договору як секундарне право // Підприємництво, господарство і право. 2010. № 9. С. 58–61.

210. Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ щодо спорів, які впливають з кредитних відносин, розглянутих місцевими судами Кіровоградської області у 2009 році [Електронний ресурс]. URL: <http://kra.court.gov.ua/sud1190/150/1523/> (дата звернення: 15.05.2015).

211. Узагальнення судової практики щодо вирішення спорів, що виникають із договорів банківського вкладу та банківського рахунку, проведене на виконання листа Апеляційного суду Київської області №15710/07-16/14 від 16.07.2014 Бориспільським міськрайонним судом Київської області [Електронний ресурс]. URL: http://sua.court.gov.ua/sud1890/uzagal/Uzag_prakt_13_1_pol_14/ (дата звернення: 17.05.2015).

212. Уразова А. А. Односторонний отказ от обязательства, договора и его исполнения как способ защиты субъективных гражданских прав и интересов // Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов: монография / под. общ. ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. Харьков: Право, 2014. – С. 151–158.

213. Уразова А. А. Отказ от корпоративных прав [Електронний ресурс] // Актуальные проблемы российского права. Москва, 2014. № 6. С. 1143–1149. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:VL6-Xgesl-4J:cyberleninka.ru/article/n/pravo-uchasnika-na-vihid-iz-tovaristva-z-obmezhenoju-vidpovidalnistyju.pdf+&cd=6&hl=ru&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення: 16.09.2016).

214. Уразова Г. О. Категорія відмови в цивільному праві України: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 189 с.
215. Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 15.04.2009 // Вісник Верховного Суду України № 7 (119). 2010. С. 11-12.
216. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва, 1974. 348 с.
217. Цивільне право України: Академічний курс: підруч.: У 2 т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Т. 1. Загальна частина. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. 696 с.
218. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 7. Загальні положення про зобов'язання та договір / За ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Харків, 2012. 736 с.
219. Чистяков К. Е. Изменение и расторжение гражданско-правового договора: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Томск, 2002. 26 с.
220. Чистяков К. Е. Изменение и расторжение гражданско-правового договора: Дис. ... канд. юрид. наук. Томск, 2002. 192 с.
221. Шевченко Н. М. Господарсько-правова відповідальність та господарські санкції // Університетські наукові записки. 2005. № 3. С. 178.
222. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Изд. 9-е. Москва: Издание Бр. Башмаковых, 1912. 951 с.
223. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Москва, 1995. С. 265–266.
224. Щербина В. С. Актуальні проблеми господарського права: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 528 с.
225. Щербина В. С. Господарське право: підручник. 6-те видання, перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 640 с.
226. Щербина В. С. Господарсько-правова відповідальність: галузевий підхід, особливості застосування та напрямки подальших наукових

досліджень // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вип. 97, 2013. С. 14.

227. Щербина В. С. До питання щодо принципів господарського права // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. № 1. 2014. С. 85-92.

228. Юридична енциклопедія. Том 4. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. С. 537.

229. Яковлев В. Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений: учеб. пособие. Свердловск, 1972. 212 с.

230. Ярема А. Г., Лужанський А. В. Поєднання боржника і кредитора в одній особі як підстава припинення цивільного зобов'язання // Вісник Верховного Суду України. 2016. № 3 (187). С. 36-42.

231. Carter J. W. Suspending Contract Performance for Breach // Good Faith and Fault in Contract Law / ed. by J. Beatson, D. Friedmann. Oxford, 2002. P. 506–509.

232. Comment and Notes on PECL Art. 8:106: Comment A [Електронний ресурс]. URL: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/text/peclcomp47.html> (дата звернення: 15.05.2015).

233. Fritz Enderlein & Dietrich Maskow, International Sales Law: United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods, Oceana Publication (1992), p. 192. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/enderlein.html> (дата звернення: 15.05.2015).

234. Fritz Enderlein & Dietrich Maskow, International Sales Law: United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods, Oceana Publication (1992), p. 192 [Електронний ресурс]. URL: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/enderlein.html> (дата звернення: 15.05.2015).

235. Guide to CISG Article 72 / Secretariat Commentary (closest counterpart to an official commentary) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cisg.law.pace.edu>.

236. Harry M. Flechtner in "Remedies Under the New International Sales Convention: The Perspective from Article 2 of the U.C.C.": 8 Journal of Law and Commerce (1988), 53-108 [Электронный ресурс]. URL: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/text/flecht47,63.html> (дата звернения: 15.05.2015).

237. Judgment by Landgericht [District Court] Stendal, Germany 12 October 2000; No. 22 S 234/94 [Электронный ресурс]. URL: <http://www.cisg.law.pace.edu/cases/001012g1.html> (дата звернения: 15.05.2015).

238. Judgment by Oberlandesgericht [Provincial Court of Appeal] Celle, Germany 24 May 1995; No. 20 U 76/94 [Электронный ресурс]. URL: <http://www.cisg.law.pace.edu/cases/950524g1.html> (дата звернения: 15.05.2015).

239. Judgment by Oberlandesgericht [Provincial Court of Appeal] Naumburg, Germany 27 April 1999; No. 9 U 146/98 [Электронный ресурс]. URL: <http://www.cisg.law.pace.edu/cases/990427g1.html> (дата звернения: 15.05.2015).

240. Knapp in Commentary on the International Sales Law: The 1980 Vienna Sale Convention, Cesare Massimo Bianca & Michael Joachim Bonell eds., Milan (1987), 460 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/knapp-bb63.html> дата звернения: 15.05.2015).

241. Liu C. Effects of avoidance: Perspectives from the CISG, UNIDROIT Principles and PECL and case law. 2005. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.cisg.law.pace.edu> (дата звернения: 15.05.2015).

242. Will in Commentary on the International Sales Law: The 1980 Vienna Sale Convention, Cesare Massimo Bianca & Michael Joachim Bonell eds., Milan (1987), p. 344 [Электронный ресурс]. URL: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/will-bb47.html> (дата звернения: 15.05.2015).

243. Chengwei Liu. Additional period (Nachfrist) for late performance: perspectives from the GISG, UNIDROIT Principles and PECL and case law. – 25 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/liu4.html> (дата звернения: 15.05.2015).

ДОДАТОК А

Проект Закону про внесення змін до Господарського кодексу України (щодо удосконалення правого регулювання односторонньої зміни (розірвання) господарського договору)

ПРОЕКТ

Вноситься

Бабій А. О.

« ___ » _____ 2017 р.

ЗАКОН УКРАЇНИ**Про внесення змін до Господарського кодексу України (щодо удосконалення правого регулювання односторонньої зміни (розірвання) господарського договору)**

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

I. Внести до Господарського кодексу України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144) такі зміни:

1. Частину п'яту статті 188 виключити.
2. Статтю 188¹ викласти у такій редакції:

«Стаття 188¹. Правові наслідки зміни та розірвання господарських договорів

1. У разі зміни господарського договору зобов'язання сторін змінюються або частково припиняються, при цьому сам договір зберігається у зміненому вигляді.

2. У разі розірвання господарського договору зобов'язання сторін припиняються, якщо інше не передбачено законом, договором або не витікає із сутності зобов'язання.

3. Сторони не вправі вимагати повернення того, що було виконано ними за зобов'язаннями до моменту зміни або розірвання договору, за винятком випадків, коли одна зі сторін, отримавши від другої сторони виконання зобов'язання за договором, не виконала свого зобов'язання або виконала його неналежним чином, а також в інших випадках, передбачених законом або договором.

4. Якщо господарський договір змінений або розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору.

5. У разі зміни або розірвання господарського договору зобов'язання сторін змінюються або припиняються з моменту досягнення сторонами домовленості про зміну або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або не обумовлено характером його зміни, а у разі односторонньої зміни або розірвання договору - з моменту одержання другою стороною повідомлення про це, якщо інший строк не передбачено законом, договором або у повідомленні. Якщо господарський договір змінюється або розривається у судовому порядку, зобов'язання сторін змінюються або припиняються з моменту набрання рішенням суду про зміну або розірвання договору законної сили, якщо іншого строку набрання чинності не встановлено цим рішенням».

3. Частина другу статті 222 викласти у такій редакції:

«У разі якщо боржник прострочив виконання господарського зобов'язання, кредитор має право відмовитися від прийняття виконання і вимагати відшкодування збитків, якщо він безрезультатно призначив строк для виконання.

Такий строк не слід призначати, якщо:

5) боржник прямо заявляє, що не виконає зобов'язання;
6) невиконання зобов'язання у строк позбавляє кредитора того, на що він розраховував при укладенні договору».

4. Частина другу статті 235 виключити.

II. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

Голова

Верховної Ради України

Список публікацій за темою дисертації

1. Грабовська А. О. Особливості правового регулювання односторонньої відмови від господарського зобов'язання (договору) та односторонньої зміни його умов // Вісник Верховного Суду України. № 1 (173). 2015. С. 32–28.
2. Бабій А. О. Одностороння відмова від правочинів (договорів) боржника у судовій процедурі санації // Підприємництво, господарство і право. № 6 (2016). С. 50–54.
3. Бабій А. О. Одностороння відмова від виконання зобов'язання при передбачуваних порушеннях зобов'язання (договору) // Юридичний журнал «Право України». № 12. 2015. С. 117–122.
4. Бабій А. О. Додатковий строк для виконання зобов'язання (Nachfrist) як передумова одностороннього розірвання договору // Науковий журнал «Молодий вчений». № 7 (34) липень 2016. С. 222–226.
5. Бабій А. О. Одностороння відмова від господарського зобов'язання (договору), не пов'язана із порушенням його умов // Національний юридичний журнал: теорія і практика. № 4 (14). 2015. С. 72–76.
6. Бабій А. О. Вплив односторонньої зміни та розірвання господарського договору на договірне зобов'язання // Науково-теоретичний журнал «Європейський політико-правовий дискурс». Т. 3. Вип. 5. 2016. С. 117–122.
7. Грабовська А. О. Одностороння відмова від господарського зобов'язання (договору) як односторонній правочин // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Юридична наука та практика у третьому тисячолітті», м. Кошице (Словацька Республіка), 27–28 лютого 2015 р. Кошице: Університет П. Шафарика, 2015. С. 76–78.
8. Бабій А. О. Форма односторонньої відмови від нотаріально посвідченого договору // «Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 14–15 серпня 2015 р. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2015. С. 49–51.

9. Бабій А. О. Окремі аспекти відшкодування збитків, заподіяних односторонньою зміною та розірванням господарського договору // Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 9–10 вересня 2016 р. Одеса: «Причорноморська фундація права», 2016. С. 71–73.

10. Бабій А. О. Одностороння відмова від виконання господарського зобов'язання як оперативно-господарська санкція: особливості правового регулювання // Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 8–9 квітня 2016 р. Київ: Центр правових наукових досліджень, 2016. С. 60–62.

11. Бабій А. О. Місце одностороннього розірвання серед інших способів припинення господарських зобов'язань // Юридичні науки: проблеми та перспективи: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 24–25 червня 2016 р. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2016. С. 34–37.

Відомості про апробацію дослідження

Основні положення дослідження доповідалися на: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Юридичні науки: проблеми та перспективи» (Класичний приватний університет), Запоріжжя, 24–25 червня 2016 р.; Міжнародній науково-практичній конференції «Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства», Центр правових наукових досліджень, Київ, 8–9 квітня 2016 р.; Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності», Причорноморська фундація права, Одеса, 9–10 вересня 2016 р.; Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні», Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», Львів, 14–15 серпня 2015 р.; Міжнародній науково-практичній конференції «Юридична наука та практика у третьому тисячолітті», Кошице (Словаччина), 27–28 лютого 2015 р.